

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
Академия Наук Грузинской ССР

ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

1966

Ф. Г. УТУРГАНДЗЕ

некоторые особенности
горских говоров
грузинского языка

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»

Тбилиси

1966

თ. უთუჩავაძე

ქართული ენის
მთის კილოთა
ზოგი თავისებურება

ბაზმომცემლობა „მაცნე“-ს

თბილისი

1966

499. 962. 1.0

უ308

ნაშრომში განხილულია ქართული ენის მთის კილოთა ის თავისებურებანი, რომლებიც მიღებულია მათი ნახურ ენებთან შერევის შედეგად. შერევის კვალი ჩანს ამ კილოთა როგორც ფონეტიკურ-გრამატიკულ სტრუქტურაში, ისე ლექსიკაში. გაანალიზებულია მთის კილოთა ტოპონიმიკის ის ნაწილი, რომელიც ნახური წარმომავლობისა ჩანს.

კონკრეტულ ფაქტთა კვალიფიკაციის გვერდით მოცემულია ზოგადი ხასიათის მსჯელობანი ენათა შერევის პროცესის ბუნებასა და შედეგზე.

წინასიტყვაობა

ენათა შერევისა და ურთიერთგავლენის ფაქტები ლინგვისტიკისათვის ფრიად მნიშვნელოვანია. შერევის ზოგადი კანონზომიერებანი უთუოდ კონკრეტული შემთხვევების თანმიმდევრული ანალიზის საფუძველზე უნდა დადგინდეს.

წინამდებარე ნაშრომში განხილულია მთის კილოთა ის თავისებურებანი, რომლებიც ნახურ ენებთან ამ კილოების ისტორიულმა მჭიდრო კონტაქტმა განაპირობა. აღნიშნულ კონტაქტზე ჯერ კიდევ მე-18 საუკუნეში მიუთითებდნენ ვ. ბატონიშვილი და ი. გიულდენშტედტი.

ეს მჭიდრო ისტორიული კავშირი ასახულია ხალხურ თქმულებებსა და ენობრივ რეალიებშიც (ლექსიკა, ონომასტიკონი).

ნაშრომში გაანალიზებული მასალა ძირითადად ადგილზეა მოპოვებული.

დიდად დავალებული ვართ ადგილობრივი მოსახლეობისაგან. განსაკუთრებული მადლობის გრძნობით მოვიხსენიებთ გრიგოლ ზვიადაურს (ხევსურეთი, სოფ. ანდაქი), აწ განსვენებულ გიო წვერაიძეს (მთათუშეთი, სოფ. შტროლთა) და ჭეშოველ ლაზარე აზიკურს, რომელთაც მრავალი საყურადღებო ცნობა მოგვაწოდეს.

შესავალი

ენათა შერევის (ინტერფერენციის) პრობლემა მოიცავს ენობრივი სუბსტრატის პრობლემასაც. როდესაც ენობრივ სუბსტრატზე მსჯელობენ, ცდილობენ ერთიმეორისაგან გაარჩიონ ენათა სუბსტრატული შერევა (ე. ი. როდესაც ენათა შერევის შედეგად ამა თუ იმ ენაში ჩნდება სხვა ენის სუბსტრატი) და სესხების მოვლენები სხვადასხვა ენათა შორის.

სუბსტრატული მოვლენები, მაგალითად, ვ. აბაევის აზრით, განსხვავებულია იმ მოვლენებისაგან, რომლებიც შედეგია ენათა ნათესაობისა და ერთი ენიდან მეორეში გარკვეული ელემენტების სესხებისა. ნათესაობის დროს, მისი აზრით, ფუძე-ენა, გარკვეული ენობრივი სისტემა, განიხილება თვითმყოფ განვითარებაში, ე. ი. საქმე გვაქვს ამ ფუძე-ენის კანონზომიერ განვითარებასთან დროში გარეშე ენის მოვლენათა ჩაურევლად. აქ ყველაფერი „თავისია“. სესხების დროს ახალი ელემენტები ამა თუ იმ ენაში გარედან, სხვა ენიდან შემოდის. ეს ელემენტები „სხვისია“. სუბსტრატის მქონე ენებში კი ახალი ელემენტები არც „თავისია“ და არც „სხვისია“. „თავისია“ არ არის იმიტომ, რომ სუბსტრატი ენისაა, არც „სხვისია“ იმიტომ, რომ გარედან არ არის მიღებული განსახილველი ენისთვის¹.

ასეთი მსჯელობა, ჩვენი აზრით, არა ჩანს სწორი, რადგანაც გამარჯვებული ენისთვის დამარცხებული ენა უთუოდ სხვა არის. ეს წინააღმდეგობა კარგად ვლინდება ვ. აბაევისავე მოხსენებაში: „И субстрат и заимствование представляют проникновение одной системы в другую“².

სუბსტრატი ენის მოვლენებს თუ განვიხილავთ გამარჯვებული ენის სისტემაში, ისინი უთუოდ „თავისია“, რამდენადაც სისტემის წევრები გარკვეული კანონზომიერებით არის ენაში ერთიმეორესთან დაკავშირებული. ყველა წევრი აუცილებელია

¹ В. И. Абаев, О языковом субстрате; Доклады и сообщения института языкознания АН СССР, IX, 1956.

² იქვე, გვ. 59.

სისტემისათვის, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათ ვერც ვუწოდებდით სისტემის წევრებს.

თუ სუბსტრატი ენის ელემენტები ახალ სისტემაში განიხილება ისტორიულ ასპექტში, მაშინ ისტორიული ანალიზით ვცდილობთ აღვადგინოთ გამარჯვებული ენის სისტემა ენათა შერევის წინ, რათა გამოვავლინოთ სუბსტრატი ენის ელემენტები, რომლებიც სხვა ენის კუთვნილებას წარმოადგენს. მსჯელობის ამ საფეხურზე ეს ელემენტები გამარჯვებული ენისათვის, რა თქმა უნდა, „სხვისია“.

რადგან ასეა, სესხება და სუბსტრატული შერევა ლინგვისტიკისათვის ერთი და იგივე მოვლენაა. ვ. აბაევის მიერ სესხებისა და სუბსტრატული შერევის გარჩევას ვერ შევლის ვერც ის, რომ სუბსტრატული შერევა და ნათესაობა ვარაუდობენ ეთნოგენეზისურ კავშირებს, ხოლო ნასესხები არავითარ შემთხვევაში არ უკავშირდება ეთნოგენეზისს (გვ. 59). ნასესხები ელემენტები უთუოდ რომელიმე ენის კუთვნილებას წარმოადგენენ, როგორც სუბსტრატის ელემენტები, და, მაშასადამე, ეთნოგენეზისის თვალსაზრისითაც მათ შორის არავითარი სხვაობა არ არის.

ვ. აბაევი ზუღმივად გრძნობს ნასესხები და სუბსტრატული ელემენტების ერთგვარობას და ამიტომაც კიდევ და კიდევ ცდილობს მათ განსხვავებას, საკმარისად არ ზიიჩნევს რა წინა ნათქვამს. საბოლოოდ იგი ასე აყალიბებს ამ ელემენტთა შორის სხვაობას: სუბტრატის დროს ერთი (დამარცხებული) ენის ელემენტები გაცილებით ღრმად იჭრება მეორე (გამარჯვებული) ენის სისტემაში, ვიდრე სესხების დროს. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, მისი აზრით, შექრას ადგილი აქვს მხოლოდ ლექსიკაში, ისიც არა „ღრმად“: „...При субстрате это проникновение несравненно глубже, интимнее, значительнее. Оно может пронизать все структурные стороны языка, тогда как заимствование, как правило, распространяется только на некоторые разряды лексики“².

აქ ორ მომენტს უნდა მიექცეს ყურადღება: 1) სუბსტრატული ელემენტები მეორე ენაში იჭრებიან უფრო ღრმად, ვიდრე სესხების დროს და 2) სესხების დროს ახალი ელემენტები, „როგორც წესი“, იჭრება მხოლოდ ლექსიკაში.

ორივე დებულება საეჭვოა. პირველ ყოვლისა, სესხება ხშირად სცილდება ლექსიკის ფარგლებს; მაგალითად, ქართული ენის

² ვ. აბაევი, დასახ. ნაშრ., გვ. 59.

გავლენა ბაცბურსა და პანკისის ხეობის ქისტურზე მხოლოდ ლექსიკით ვერ განისაზღვრება, კერძოდ: ბაცბურის სახელებში გაჩნდა ქართული -ურ სუფიქსი⁴, პირის სიმრავლის გამომხატველი -თ სუფიქსი ზნნათა მიმართვის: ფორმებში, ბაცბურმა ზნნამ გაიჩინა პირის ნიშანი ქართულის გავლენით⁵, ასპექტის წარმოების სისტემა ბაცბურში გადადის ქართული ენის წესზე⁶. ქისტური, ჩაჩნური ინგუშურისაგან განსხვავებით, რუსულიდან ნასესხებ სიტყვებში [к]-ს ადგილზე ხმარობს ქართულ [კ]-ს, რაც უთუოდ ბგერით სისტემაში ქართულის ქისტურზე გავლენას მიეწერება⁷.

რაც შეეხება პირველ დებულებას—სუბსტრატული ელემენტები უფრო ღრმად იჭრება მეორე ენის სისტემაში, ვიდრე არასუბსტრატული, აქ მთავარია კანონზომიერება, რომელსაც ადგილი აქვს ენათა შერევის დროს. ამ მხრივ კი ეს შემთხვევები ერთიმეორისაგან არ განსხვავდება, ე. ი. სხვაობა სესხებასა და სუბსტრატულ მოვლენებს შორის გამოდის არა თვისობრივი, არამედ რაოდენობრივი, რაც ვერ გამოგვადგება ამ მოვლენათა სხვადასხვა რიგის მოვლენად კვალიფიცირებისათვის; მეორეც, როგორც ჩანს, რაოდენობრივადაც ამ მოვლენებს შორის დიდი სხვაობა არ არის (იხ. ქვემოთ).

მაშასადამე, სუბსტრატული და არასუბსტრატული შერევისათვის ენობრივი კრიტერიუმები არა გვაქვს. ეს ბუნებრივიც არის, რადგანაც აქ საკმე გვაქვს ერთი და იმავე მოვლენის სხვადასხვა სტადიასთან; ხოლო თვით სტადიათა გამოიჯვნა მხოლოდ ენობრივი მიდგომით ვერ ხერხდება.

მიუხედავად ყოველივე ზემოთქმულისა, შესაძლებლად მიგვაჩნია სუბსტრატისა და სუბსტრატული შერევის (არასუბსტრატულის საპირისპიროდ), როგორც ლინგვისტიკისათვის სახმარი ტერმინების, დაშვება.

ენათა შერევა ვარაუდობს ორი ენის ურთიერთობას ისე, რომ ერთი ენის ელემენტები შედის მეორე ენაში. ენათა ასეთი

⁴ Ю. Д. Дешернев, Бацбийский язык, 1953, გვ. 12—13.

⁵ რ. გაგუა, ზნნის ცვლა გრამატიკული კლას-კატეგორიების მიხედვით ბაცბურ ენაში, იკე, IV, 1952.

⁶ რ. გაგუა, ბაცბური ზნნის ასპექტი და რიცხვის გამოხატვის საშუალებანი, იკე, XIII, 1962.

⁷ И. Ю. Алироев, Кистинский диалект чеченского языка; Известия ЧИНИИ истории, языка и литературы, т. III, вып. 2, 1962.

ურთიერთობა, კარგად ცნობილია, ვარაუდობს ამ ენათა მატარებელი კოლექტივების—ხალხების ურთიერთობასაც. ჩვენ უთუოდ უნდა გავარჩიოთ ამ ურთიერთობის, ურთიერთშელწევის ორი ძირითადი სახე: პირველი ურთიერთობა, როდესაც, მართალია, ადგილი აქვს ხალხთა და ენათა შერევას, მაგრამ მაინც რჩება ორი ეთნიური კოლექტივი და ორი ენა, ამ დროს შერევის ხარისხი შეიძლება სხვადასხვა იყოს, მაგრამ იგი არ მიდის ეთნიურ კოლექტივთა და მათ ენათა შორის ზღვარის გაქრობა-წაშლამდე. ამ შემთხვევაში ორენოვანი კოლექტივი სრულიად დასაშვებია, ოღონდ ივარაუდება, რომ ასეთი ორენოვანი კოლექტივი იყენებს ორ, ერთიმეორისაგან განსხვავებულ სასტემას. რა თქმა უნდა, ივარაუდება, რომ თითოეული სისტემა ბილინგვი კოლექტივის მეტყველებაში გარკვეულ ცვლილებას განიცდის მეორე სისტემის გავლენით. ამის საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენენ ბ ა ც ბ ე ბ ი, ქ ი ს ტ ე ბ ი და ს ა ქ ა რ თ ე ლ ო შ ი მ ც ხ ო ვ რ ე ბ ი ო ს ე ბ ი. ბაცებები, მაგალითად, საუკუნეების განმავლობაში ცხოვრობენ აღმოსავლეთ საქართველოში და ქართულ ენასაც კარგად ფლობენ (იშვიათად მოიძებნება ბაცები, რომელსაც ქართული ლაპარაკი უჭირს, ასეთი შეიძლება იყოს ერთეულები მოხუც ქალებში). ისინი პარალელურად იყენებენ მშობლიურ ბაცბურსა და მშობლიურად ქცეულ ქართულ ენას, რომელზეც ისინი სწავლა-განათლებას ღებულობენ და რომელიც მათთვის არის ოფიციალური სახელმწიფო ენა.

ბაცებების ბაცბური ყოველ ნაბიჯზე, ენის ყველა სფეროში გვიჩვენებს ქართულის დიდ გავლენას; ამავე ბაცებების ქართული აგრეთვე განიცდის ბაცბური ენის გავლენას, რაც მათთან საუბრისას მაშინვე იჩენს თავს.

შერევის მეორე შემთხვევად უნდა მივიჩნიოთ ბილინგვთა ერთ ენაზე გადასვლა, როდესაც ეთნიურად და ენობრივად შერეული კოლექტივი იქცევა ერთ ეთნიურ კოლექტივად ერთი საერთო ენით, როდესაც ამ კოლექტივის ორენოვნობა და ეთნიური შერევა ისტორიული ძიების საგნად ხდება. ერთ ენაზე გადასვლის პროცესი, როგორც ჩანს, ძალიან ხანგრძლივია და, ბუნებრივია, რომ საკითხი ისტორიის სფეროში გადადის.

როგორია ენობრივი მიმართება ასეთ შემთხვევაში?

რჩება მხოლოდ გამარჯვებული ენა, აღარ არის ორენოვნობა; ოღონდ გამარჯვებული ენის სისტემა შეცვლილია და ამ ცვლილებაში გარკვეული წვლილი უთუოდ მიუძღვის დამარცხებულ ენის სისტემას.

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მოშველიებით, შესაძლებელი ხდება გამოვლინდეს გამქრალი სისტემის წვლილი არსებულ სისტემაში. სუბსტრაქტი რჩება დამარცხებული ენის სისტემის იმ ელემენტების სახელად, რომელიც შესულან გამარჯვებული ენის სისტემაში. სუბსტრატული შერევა ნიშნავს, მაშასადამე, ენათა 'მერევას, რომელიც ორენოვნობიდან ერთ ენაზე გადასვლას ვარაუდობს.

ჩვენ სწორად არ მიგვაჩნია დებულება, რომელიც გვიმტკიცებს, თითქოს სუბსტრატული შერევის დროს ერთი ენის ელემენტები „უფრო ღრმად“ იჭრებიან მეორე ენაში, ვიდრე სესხების დროს (იხ. ზემოთ). „უფრო ღრმად შეჭრა“ უნდა გავიგოთ, როგორც ფართოდ შექრა, ე. ი. ერთი ენის ელემენტების მეორე ენის რაც შეიძლება მეტ განყოფილებაში (ფონეტიკა, გრამატიკა, ლექსიკა) შეჭრა და თანაც რაც შეიძლება ხშირად უნდა ვაწყდებოდეთ გავლენის შედეგებს. ორენოვნობის დროს, პირიქით, გაცილებით მეტია გამარჯვებული ენის ნორმათა დარღვევა, ვიდრე სუბსტრატის მქონე ენაში. ორენოვნობის დროს შექმნილი დარღვევები, „კანონზომიერი შეცდომები,“ როგორც ვ. აბაევი უწოდებს მათ, ნელ-ნელა იწმიდება, ზოგი სწორდება, ე. ი. გარკვეულ ეტაპზე ადგილი აღარა აქვს ზოგიერთს, ზოგი კი რჩება. აქაც გარკვეული კანონზომიერება არსებობს უთუოდ: თავდაპირველად დარღვევების დიდი სიმრავლე რომ გვაქვს, აიხსნება მშობლიური ენის დიდი გავლენით და გარკვეულ წილად მეორე ენის არასრული ფლობით; შემდგომ მოდის მეორე ენის ზედმიწევნით შესწავლა და მშობლიური ენის ნელ-ნელა უკანა პლანზე გადასვლა, რაც მათი ხმარების საჭიროების სიხშირესთან არის დაკავშირებული. საბოლოოდ კოლექტივის გარკვეული ნაწილის მშობლიური ენა სულაც გამოდის ურთიერთობიდან და რჩება მხოლოდ გამარჯვებული ენა.

მაშ რაღა რჩება დამარცხებული ენისა?

არსებითად რჩება ის, რისთვისაც მეორე ენის სისტემაში მოიძებნება თავისუფალი ადგილი, ე. წ. „ხარვეზები მოდელში“ („holes in pattern“)⁸. ასეთ თავისუფალ ადგილებს დამარცხებული ენის წარმომადგენლები გამარჯვებულ ენაში პოულობენ ამ უკანასკნელის სისტემის როგორც ფონეტიკურ, ისე გრამატიკულ და

* იხ. Uriel Weinreich. Languages in contact, 1953, 2. 23 (გვ. 22—23).

ლექსიკურ ნაწილში და ამ ადგილებზე ამკვიდრებენ მშობლიური ენის ელემენტებს³, რომლებიც საბოლოოდ საერთო ხდება მთელი კოლექტივისათვის და წარმოადგენს გამარჯვებული ენის ახალი სისტემის ორგანულ ნაწილს. თანაბარ პირობებში ეს აღნიშნული მოვლენა ერთნაირად ახასიათებს ორივე ენობრივ კოლექტივს და სისტემის შევსება ხდება ორივე კოლექტივისაგან.

ენათა სუბსტრატული შერევა ზოგადად შეიძლება ასე წარმოვადგინოთ: არსებობს ორი ენა— A და B , შესაბამისად გვაქვს ორი ენობრივი კოლექტივი და ორი ენობრივი სისტემა: A ენაში მოქმედებს A_1 სისტემა, ხოლო B ენაში— B_1 სისტემა.

ამ ენათა შერევა შეიძლება ორი გზით წარიმართოს:

1) გარკვეული ისტორიული მიზეზების გამო ორი ენობრივი კოლექტივი იწყებს ერთ კოლექტივად გაერთიანებას, ენები ერთიმეორეზე ახდენენ გავლენას, რასაც შედეგად მოსდევს ორენოვნობა, ე. ი. კოლექტივი ერთია და ხმარობს ორ ენას. ეს გრაფიკულად შეიძლება ასე გამოიხატოს:

კოლექტ.— $\circ$ B ენა (B_1 სისტემით)

! A ენა (A_1 სისტემით)

აღნიშნული ბილინგვი კოლექტივი საბოლოოდ ხდება ერთენოვანი. გარკვეული ისტორიული პირობების ხელშეწყობით, ეთქვამთ, გამარჯვებული გამოვიდა B ენა.

კოლექტ.

! B ენა

A ენა ამ კოლექტივისათვის აღარ არსებობს (შეიძლება და პროცესი შებრუნებითაც წარიმართულიყო), მაგრამ A_1 -ის (ე. ი. A ენის სისტემის) გარკვეული ელემენტები ორგანულად შეერწყა B_1 -ს (ე. ი. B ენის სისტემას).

რადგანაც საქმე გვაქვს A_1 -ის ელემენტებისა და B_1 -ის ელემენტების ორგანულ შერწყმასთან, სადაც ორივე სისტემის ელემენტები ქმნიან ერთ მთლიან მოქმედ სისტემას, ბუნებრივია, რომ B -ს (გამარჯვებული ენის) სისტემა B_1 კი აღარ იქნება, არამედ B_2 , ე. ი. გამარჯვებული ენის სისტემა იცვლება, იგი თვისობრივად

³ ელემენტი აქ ფართო გაგებით არის ნახპარი: იგი ვარაუდობს არა მხოლოდ ცალკეულ ბგერებსა და მორფემებს, ან ლექსიკურ ერთეულებს, არამედ მათი ურთიერთობის კანონზომიერებასაც.

განსხვავებულია A და B ენათა სისტემებისაგან, რომლებიც შერევის დასაწყისში გექონდა. ეს ბუნებრივიც არის. თვითა ცალკეული ენის სისტემებიც იცვლება, თუმცა ენა, როგორც ასეთი, რჩება; მაგალითად შეგვიძლია ავიღოთ ძველი ქართული და ახალი ქართული ენა; მათი ენობრივი სისტემები უთუოდ სხვადასხვაა. სისტემის ცვლა ორსავე შემთხვევაში ნიშნავს ახალი ელემენტების, ახალი ენობრივი ურთიერთობის გაჩენას ენაში. ამ ორ შემთხვევაში სხვაობას ქმნის ახალ ელემენტთა ურთიერთობა სისტემის წევრებთან და მათი წარმომავლობა.

მაშასადამე, საბოლოოდ გაერთიანებული კოლექტივის B ენაზე გადასვლა გრაფიკულად ასეთ სახეს მიიღებს:

კოლექტი.

! B ენა (B₂ სისტემით)

2) მეორე გზა A და B ენების შერევისა ასეთია: ადგილი აქვს ორი ენობრივი კოლექტივის შერწყმას, მაგრამ ასიმილაციას განიცდის მხოლოდ A ენის კოლექტივი; ასიმილატორი არის B ენის კოლექტივი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ორენოვანი ხდება A კოლექტივი. ამის მშვენიერ მაგალითს წარმოადგენს ბაცბური ენა და ამ ენაზე მოლაპარაკე ბაცბთა კოლექტივი კახეთში.

ამ შემთხვევაშიც შესაძლებელია პროცესი A კოლექტივში იქამდე მივიდეს, რომ მათ მხოლოდ B ენა გამოიყენონ ურთიერთობის საშუალებად და თავდაპირველი ენა სრულიად დაკარგონ. ამ შემთხვევაშიც, რა თქმა უნდა, საკმე გვაქვს სუბსტრატულ შერევისთან და იმოქმედებს იგივე კანონები, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა ზემოთ განხილულ პირველ შემთხვევაში.

ვფიქრობთ, უარსაყოფია ენათა კონტაქტების ორ რიგად დაყოფა—მარგინალურ (маргинальное) და შინარეგიონალურ (внутрирегиональное) კონტაქტებად¹⁰, ენათა ურთიერთობის ყველა შემთხვევაში პროცესები ერთნაირად ვითარდება.

რადგანაც ენათა სუბსტრატული შერევის ფაქტი ყოველთვის ისტორიის კუთვნილებას წარმოადგენს, იმის დადგენა, თუ ორი ენობრივი კოლექტივის შერწყმა რა გზით წარიმართა, ხერხდება ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით და მსჯელობა ამა თუ იმ ენის სუბსტრატზე რომელსამე ენაში შესაძლებელია ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიების გზით. თუმცა ისტორიულ ძიებას გარკვეულად შველის ენობრივი ანალიზები, კერძოდ,

¹⁰ იხ. Б. А. Серебrennikov, Проблема субстрата; Доклады и сообщения института языкознания АН СССР, IX. 1956.

მხედველობაში გვაქვს ტოპონიმია, რომელიც საიმედო ორიენტი-
რია ისტორიულად ნავარაუდები ენობრივი კოლექტივის გარკვეულ
არეალში სახლობა-არსახლობის დასამტკიცებლად. ამ შემთხვევაში
ენობრივი ანალიზი მთლიანად ექვემდებარება ისტორიის მიზნებს,
ხოლო ანალიზის ენობრივი შედეგები ვერ გასცდება ენათა ურთი-
ერთობაში სხვაგან დადგენილ კანონზომიერებებს.

რაც შეეხება თვით ენათა შერევის ფენომენს, ეს ლინგვისტი-
კის სფეროა და წარმატებით შეიძლება ენათა შერევის დროს
ურთიერთ შექრასთან დაკავშირებული ენობრივი პროცესების ბუ-
ნებისა და კანონზომიერების რკვევა.

ენათა შერევა (ინტერფერენცია) და ბკერითი ურთიერთობანი

ენათა შერევის შედეგად ნასესხები ელემენტები ორგანულად
უკავშირდება მეორე ენის სისტემის წევრებს და ქნის ახალ— ზესა-
მე სისტემას. ამ უკანასკნელის ანალიზი ნასესხებ ელემენტთა გა-
თვალისწინების გარეშე შეუძლებელი ხდება.

ნახებისა და ქართველების ურთიერთობა ცენტრალური კავ-
კასიონის სამხრეთ კალთებზე ეპოქათა და საუკუნეთა განმავლობა-
ში უთუოდ განსხვავებულ პირობებში მიმდინარეობდა და შესაბა-
მისად განსხვავებულ შინაარსსაც ატარებდა, კერძოდ, სავარაუდე-
ბელია, რომ დროდადრო ადგილი ექნებოდა ორიდან რომელიმე
კომპონენტის¹¹ უფრო გაძლიერებას; შესაბამისად ორენოვნობაში
დიდებოდა გაძლიერებული ელემენტის როლი, რაც გამოიხატე-
ბოდა გაძლიერებული კომპონენტის ენის საერთო საურთიერთო
ენად ქცევის ტენდენციაში.

ფიქრობთ, ერთიმეორისაგან უნდა განვასხვავოთ საერთო
ქართველურ-კავკასიური კულტურულ-ენობრივი მიმართება იმ კერ-
ძო ვითარებისაგან, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ჩვენთვის საინტე-
რესო არეალში.

ცნობილია, რომ ქართულ კულტურას დიდი გავლენა ჰქონდა
ჩრდილო კავკასიის ტომთა კულტურებზე და ამ მხრივ არც ნახუ-
რი ტომები წარმოადგენენ გამონაკლისს. ქართველთა კულტურულ-
ენობრივი გავლენა განსაკუთრებით გაიზრდებოდა XI—XII საუკუ-
ნეებში, როდესაც საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლება
ცდილობდა ჩრდილო კავკასიის გაქრისტიანებას.

¹¹ ნახური (კერძო მითითების გარეშე: ბაბუური, ჩაჩნური ან ინგუშური)
ჩვენს ნაშრომში ნიშნავს იმ ნახური ტომისა თუ ტომთა ენას, რომლის შერევაც
მომხდარა ქართულ ენასთან.

ჯალალედინისა და მონღოლთა შემოსევის შემდეგ საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლება ვეღარ ახერხებს მთაზე კონტროლის შენარჩუნებას (არამც თუ არაქართველურ ტომებზე, არამედ ქართველ მთიელებზეც კი). ახლა, პირიქით, მთის კავკასიური ტომები მიეძალნენ საქართველოს და მათი გავლენა ბარამდე აღწევს ქართველ მთიელებს, შეიძლება ითქვას, ნახურ ტომებთან უფრო ცხოველი ურთიერთობა აქვთ, ვიდრე საქართველოს ცენტრალურ ხელისუფლებასთან, ე. ი. ქართველ მთიელთა და ნახთა ურთიერთობაში შეიძლება ვივარაუდოთ გარედან გავლენის ორმხრივი მიმართულების შესაძლებლობა; მაგრამ აქ მაინც არსებითი და გადამწყვეტია შერევის შინაგანი ბუნება, შინაგანი ტენდენციები.

ჩვენთვის საინტერესო არეალში ადგილი აქვს ქართული და ნახური ტომების შერევას. ამ შერევის შინაგანი ბუნების გარკვევისათვის პრინციპული მნიშვნელობა ეძლევა აღნიშნული კოლექტივების, როგორც კომპონენტების, რაოდენობრივ შედარებას ერთ მთლიან კოლექტივში და თითოეული მათგანის კულტურულ დონეს, რაც უთუოდ გარკვეულ სოციალურ სტატუსს შექმნიდა ამ ერთიანი კოლექტივის შიგნით.

შედეგის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ამ ერთიანი კოლექტივის წარმმართველი ქართული კომპონენტია. ამის დასადასტურებლად გამოდგება თუნდაც ბაცბთა ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე დარჩენა და ამის ნიადაგზე მათი საბოლოო გამოყოფა ჩაჩან-ინგუშთაგან (შდრ. დვალთა და ოსთა ურთიერთობა)¹².

განვიხილოთ ინტერფერენციის შედეგები ენის ბგერით ნაწილში. რათა ნათელი იყოს შემდგომი მსჯელობა, ამთავითვე უნდა ვიცოდეთ, რომ I ენობრივი სისტემა ეკუთვნის მშობლიურ ენას, II სისტემა კი—უფრო გვიან შეთვისებულს.

ენათა შერევის მოვლენაში უნდა გაიჩნდეს ორი მომენტი: ა) რადგან ორენოვანი, პირველ ყოვლისა, I სისტემის წარმომადგენელია, II სისტემაში შესაძლებელია ზოგი რამ I სისტემის კანონების გავლენით შეიცვალოს; ასეთად უნდა მივიჩნიოთ უ. ვაინრახის მიერ გამოყოფილი ოთხი შემთხვევა¹³:

1) ფონემათა სუბდიფერენციაცია (Under-Differentiation of phonemes), რომელსაც რ. იაკობსონი უწოდებს „დე-

¹² В. Гамрекели, Двалы и Двалетия в I—XV вв. II. Э., 1961.

¹³ U. Weinreich, *languages in contact*; New-York, 1953. გვ.

ფონემიზაციას“. ეს ისეთი შემთხვევაა, როდესაც მეორე სისტემის ორი ბგერა, რომელთაც შესაბამისი წყვილი, ორეული (counter-part) არ გააჩნიათ პირველ სისტემაში, გადმოიცემა ერთი ბგერით.

2) ფონემათა სუბერდიფერენციაცია (Over-Differentiation of phonemes). პირველი სისტემისათვის დამახასიათებელი ფონემატური დისტინქცია გადადის მეორე ენის ბგერით სისტემაში, რომელშიც მანამდე ეს დისტინქცია გამოყენებული არ იყო. რ. იაკობსონის ტერმინოლოგიით ხდება „ფონემიზაცია“.

3) დისტინქციათა რეინტერპრეტაცია (Reinterpretation of distinctions), რ. იაკობსონის მიხედვით—„ტრანს-ფონემიზაცია“. ეს ისეთი შემთხვევაა, როდესაც II სისტემაში ფონემათა დისტინქცია ხდება ისეთი თვისებების მიხედვით, რომლებიც ადრე ამ სისტემისათვის რელევანტური არ იყო. რელევანტური იყო I სისტემისათვის.

4) ბგერათა აქტიური სუბსტიტუცია (Actual phone substitution). ფონემები იდენტურად განისაზღვრებიან, მაგრამ განსხვავდებიან გამოთქმის მიხედვით.

ბ) არა ნაკლებ საყურადღებოა პირველი სისტემიდან მეორეში შემოსული ელემენტების ცვლა მეორე სისტემის კანონთა მიხედვით. მხედველობიდან არ უნდა გამოგვრჩეს, რომ ახალი მესამე სისტემაში, რომელიც ძირითადად ამოდის II სისტემიდან, მხოლოდ I სისტემის წარმომადგენელთაგან, რომლებიც თავის ენას კარგავენ და მეორე კოლექტივის ენაზე გადადიან, როდია შექმნილი. ახალი ელემენტებისა და საბოლოო ჯამში ახალი სისტემის შექმნაში მონაწილეობენ II სისტემის წარმომადგენლებიც, რომლებიც, ითვისებენ რა I სისტემის გარკვეულ ელემენტებს, ზემოთ აღნიშნული შემთხვევების გავლენით საპირისპირო შედეგებსღებულობენ. ელემენტები, რომლებსაც ორივე ენობრივი კოლექტივი ქმნის, ბოლოს და ბოლოს წესრიგდება და თავსდება ერთ გარკვეულ სისტემაში.

ყოველივე აქ ნათქვამი უთუოდ შეესაბამება იმ ენებს, რომლებშიც საქმე გვაქვს ენობრივ სუბსტრატთან, რაც უთუოდ ვარაუდობს ორი ენობრივი კოლექტივის შეხვედრას, რომლებიც ბოლოს ერთ კოლექტივად ყალიბდება ერთი საერთო ენით¹⁴. აქ თანდა-

¹⁴ შტრ. ვ. აბაგევი: „Языковый субстрат предполагает субстрат этнический. Первый без второго не имеет смысла“ (о языковом субстрате, Доклады и сообщения института языкознания АН СССР, 1956, გვ. 58); იხ. С. Б. Бернштейн, Разыскания в области болгарской исторической диалектологии, I, 1948, გვ. 11 და განსაკუთრებით დასკვნები (გვ. 363).

თანობით და შეუმჩნეველად ხდება საერთო ნორმებზე გადასვლა: მაგალითად, ცნობილი ფაქტია, რომ სხვა ენობრივ კოლექტივში მოხვედრილი პიროვნება საკუთარ ენაზე საუბრის დროს გარკვეული ხნის შემდეგ მეორე სისტემის საკმაოდ დიდ გავლენას ამჟღავნებს ბგერათა წარმოთქმისას: „...специфический грузинский акцент у говорящих по-русски грузин является естественным следствием воздействия фонетической системы родного языка на произносительные нормы русского.

Подобные же „произносительные нормы“ как у коренных жителей республики, говорящих по-русски, отмечаются и у людей приехавших из России и проживших некоторое время в Грузии. Такое приобщение проживающих в Грузии русских к речевой практике грузин, говорящих по-русски, в большинстве случаев можно объяснить невольным подражанием произношению окружающей среды, что затем переходит в привычку. Эта привычка (т. е. особые навыки русской речи) появляются даже у людей, не знающих грузинского языка¹⁶.

რ. იაკობსონი და მ. ჰალე, როდესაც მსჯელობენ ორი ენობრივი კოლექტივის ურთიერთობაზე, აღნიშნავენ, რომ ამ დროს აღვილი აქვს ბილინგვის მიერ მეორე—არაპიზობლიურ კოდთან შეწყობა-შეგუებას (приспособление); შესაძლებელია ისეც მოხდეს, რომ მეორე კოდმა მთლიანად შეცვალოს პირველი¹⁶.

რ. იაკობსონისა და მ. ჰალეს აზრით, ეს ორი ენობრივი სისტემა შეიძლება ერთი ენის დიალექტებს ან მონათესავე ენებს წარმოადგენდეს; შესაძლებელია აგრეთვე ისიც, რომ ეს სისტემები განეკუთვნებოდეს არა მონათესავე ენებს: „Нереброска мостов не прекращается ни на границах между отдельными и сильно дифференцированными диалектами, ни на границах между родственными или даже неродственными языками. Посредники, в большей или меньшей степени двуязычные, приспособляются к иностранному фонологическому коду“¹⁷, ანალოგიურ თვალსაზრისზე დგას უ. ვაინრაიხი¹⁸.

¹⁶ Г. Махароблидзе, О некоторых особенностях русского произношения в Грузии (по наблюдениям над речью студентов-филологов), Вопросы культуры речи, IV, 1963, гл. 38—39.

¹⁶ Р. Якобсон, М. Халле, фонология и ее отношение к фонетике, Новое в лингвистике, II, 1962, гл. 275.

¹⁷ იქვე, გვ. 276.

¹⁸ U. Weinreich, languages in contact, New-York, 1953, გვ. 1—2.

ამ ურთიერთობის ენობრივი შედეგები ბევრით ნაწილში უთუოდ ფონოლოგიას განეკუთვნება: „*Механизмное отношение и его влияние на внутриадиалектное отношение должны изучаться с лингвистической и в частности с фонологической точки зрения*“¹⁹.

ზემოთ წარმოდგენილი დებულებანი და ვარაუდები განვიხილოთ კონკრეტული მასალების მიხედვით.

ცვლილებანი II სისტემაში I სისტემის გავლენით. სუპერდიფერენციაციის ანუ ფონემიზაციის ნიმუშად უნდა დავასახელოთ სიგარძითი კორელაცია ხმოვან ფონემებს შორის თუშურში. ასეთი ფონოლოგიური დისტინქცია უცხოა ლიტერატურული ქართულისა და მისი დანარჩენი კილოებისთვის. თუშურში გვაქვს ასეთი ოპოზიციები: /ა/ : /ა̃/, /ე/ : /ე̃/, /ი/ : /ი̃/ და /უ/ : /უ̃/. [გ] ელემენტის გაჩენამ თუშურ ფონემატურ სისტემაში ხელი შეუწყო ამ კილოში გრძელი ხმოვნის წარმოქმნას და სწორედ ამის შედეგად დამყარდა აღნიშნული კორელაცია (დაწვრილებით იხ. ქვემოთ).

დისტინქციის რეინტერპრეტაციად ანუ ტრანსფონემიზაციად უნდა მივიჩნიოთ /გ/ ფონემის გაჩენა თუშურ (და ხევსურულ) კილოში. ეს ბევრა ლიტერატურულ ქართულსა და მის სხვა კილოებშიც გვხვდება, მაგრამ იქ იგი ფონემა არ არის, ექსპრესიული ფუნქციისაა მხოლოდ, თუშურში კი ეს ბევრა ფონოლოგიურ ოპოზიციებს ქმნის სხვა ფონემებთან, ე. ი. აქ, მსგავსად ნახური ენებისა, მისი ზოგიერთი ნიშანი ფონოლოგიურად რელევანტური გახდა (დაწვრილებით ქვემოთ).

ბევრათა აქტიური სუბსტიტუციის მაგალითად უნდა მივიჩნიოთ ის, რაც მთის კილოთა ბგერებსა თუ სამეტყველო ინტონაციას განასხვავებს ქართულ ბგერათა წარმოთქმისა და სამეტყველო ინტონაციისაგან და აახლოებს ნახურთან, ერთი მხრივ, და, მეორე მხრივ, ნახურიდან შემოსულ ელემენტთა წარმოთქმაში რაც ბგერებს განასხვავებს ნახურისაგან და აახლოებს ქართულთან. ამის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ ანლაუტის ხმოვნის ძლიერი შემართვა თუშურში. როგორც ცნობილია, ნახური ენებისათვის ასეთი ვითარება ერთადერთია და კანონზომიერი.

სუბდიფერენციაციის ანუ დეფონემიზაციის მაგალითებს საკმაოდ გვაწვდის მთის კილოები, სადაც ნახურის ელემენტები უთუოდ გვაქვს.

¹⁹ Г. Яковсон, М. Халле, Фонология и ее отношение к фонетике, Новое в лингвистике, II, 1962, гл. 275.

როგორც ცნობილია, ნახური ენების ფონემატური სისტემა განსხვავდება ქართულისაგან: ნახურ ენებში ქართულის ყველა ბგერა გვაქვს, ქართულს კი აკლია ნახურ ენათა ლატერალები და რიგი ხორხისმიერი ბგერები. მოსალოდნელია, რომ ინტერფერენციის დროს იდენტური თანხმოვნები ერთიმეორეს ადვილად შეცვლიდა, მაგალითად, γ ორსავე ენაშია და ნასესხებ ფორმებში კარგადაცარის დაცული: ჯაყა—ჯაყა, ბაჯო—ბაჯუჩაყ, ჯერ—გაჯერებად და სხვ.

რაც შეეხება ქართულისათვის უცხო ბგერებს, აქ ადგილი აქვს დეფონემიზაციას, ე. ი. ფონემის დაკარგვას, მაგალითად:

ნახური ჰა და ჰ მთის კილოებში ერთი ბგერით—ჰ-თი გადმოიციემა, ე. ი. ადგილი აქვს ჰა-ს დეფონემიზაციას; მაგალითად: ჩ. ჰაალა /ზზ./ „ზემოთ“—თ. ჰალა-ჰალა! „ზევით-ზევით!“ (ხართა წასაქეზებელი შეძახილი ხენის დროს, იხ. ქვემოთ).

ბ. ჰაერ წარ „მობრუნება“—თ. დოჰერწუეა (ტოპ.) „ცხენმოსაბრუნებელი“.

რიგ შემთხვევაში ნახური ჰა-ს ადგილზე მთის კილოებში ყ გვაქვს ან ნული, მაგრამ ეს გვიანდელია, კანონზომიერი მეორეული მოვლენა; თავდაპირველად აქაც, ყ-სა და ი-ის ადგილზე, უნდა ვივარაუდოთ ჰ; მაგალითად:

ჰეხ > ჰეხი > ჰეხი „გამოქვებული“

ჰახიელ > ჰახიელ > ახიელი (ტოპონომი)

-ჩოჰა > ჩოჰ > ჩო (ტოპონიმთა ნახური მაწარმოებელი; იხ. ქვემოთ).

-გოჰა > გოჰ > გო (ტოპ. ნახური მაწარმოებელი; იხ. ქვემოთ).

ქართული ფონეტიკური კანონზომიერების შესაბამისად იკარგება ჰ-ც ნახურიდან შემოსულ ფორმებში, მაგალითად: ხევს. ერ აწი „პატარა ქვაბი“ და თუშ. ერ აწუნაყჩ „პატარა ქვაბი“. ამ ფორმათა ამოსავალია ნახ. ჰერწ (ბაცბ.) „ქვაბი“. თუშური ცოცო „ბატიბუტი“, ხევს. ცუცუნა „მარცვალი“ ფორმების ამოსავალია ნახ. ჰუ (ჩაჩნ.). ყ თუშურსა და ხევსურულში /ჰ/-ს დაკარგვის შემდეგ არის განვითარებული (იხ. ქვემოთ).

/ჰ/ იკარგება მაშინაც, როცა იგი ქართულისათვის უცხო კომპლექსს ქმნის, მაგ.: ფჰა > ფჰ > ფ. [ფჰ] კომპლექსი ქართულისათვის უცხოა და ამიტომაც ბუნებრივია მისი გამარტივება თუშურ კილოში. ეს პროცესი უნდა ვივარაუდოთ ფარსიკაიძე ფორმაში, რომელიც ეტიმოლოგიურად უკავშირდება ნახურ

ფ ჰ ა რ ს - ს „მკლავი“: ფჰაარს > ფჰარს > ფარს. გარდამავალი საფეხური შესაძლებელია არც გვექნოდეს.

როგორც ჩანს, მართლაც, ჩვენ მიერ განხილულ ფორმებში ადგილი აქვს დეფონემიზაციას: /ჰჰ/, როგორც ფონემა, ქართული (კონკრეტულად თუშური და ხევსურული) ფორმებიდან ამოვარდა.

აამ (ჩაჩნ.) „ტბა“—ც ა მ უ გ ა [(ხევს.)—ტოპონიმია]

აინ (ჩაჩნ.) „თხრილი“—ც ი ნ ი ბ უ ხ ი [(თუშ.)—ტოპონიმია]

აარჰინ (ბაცბ.) „შავი“—ყარჰილო [(ხევს.)—ტოპონიმია]

ააბიკ (ბაცბ.) „კოვზი“—ა ფ ი კ ა (ხევს.) „კოვზი“

ლააა (ჩაჩნ.) „შეკრება“—ლ ა ყ ა [(თუშ.)—ტოპონიმია]

შემოსულ ფორმებში ყ რჩება ყ-დევ : ჯაყა (ქისტ.) „სახნავი მიწა“—ჯაყა [(თუშ.)—ტოპონიმია]; ყოყ (ბაცბ.) „მარცვლი, თეს-ლი“—ყოყო (თუშ.) „ბატიბუტი“.

უკანასკნელ, შესაძლებელია, რომ ესა თუ ის ბგერა ორსავე ენაში იყოს, მაგრამ იგი უცვლელად მაინც არ გადადიოდეს ერთიდან მეორეში, ეს მოვლენა ბგერათა არტიკულაციური სხვაობით უნდა აიხსნას. დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს: ზუდ (ჩაჩნ.-ინგუშ.) „ქალი“, „ძუკნა“—ზუტ (თუშ.) „Vagina“; კალდ (ჩაჩნ.) „ხაჭო“—კალტ (თუშ.) „ხაჭო“; ააბიკ (ბაცბ.) „კოვზი“—აფიკა (ხევს.) „კოვზი“.

პრინციპული მნიშვნელობა უნდა მივანიჭოთ ბგერათა დისტრიბუციას: ენათა ურთიერთგავლენის დროს გარკვეულად შეიძლება იცვალოს ბგერების განაწილება. სანიმუშოდ განვიხილავთ ყ-ს დისტრიბუციას ბაცბურ ენაში და თუშურ-ხევსურულ კილოებში. შეიძლება ითქვას, რომ ბაცბური ენა და თუშური კილო ყ-ს განაწილების მიხედვით თითქმის იდენტურ ჩვენებას იძლევიან. თუ ლიტერატურულ ქართულსა და მის კილოებში ექსპრესიული ყ ს ადგილია სიტყვის დასაწყისსა და ბოლოში (რასაც შედეგად მოსდევს ხმოვანთა ძლიერი შემართვა და დამართვა), ბაცბურსა და თუშურში ყ-ს ეხვდებით ინლაუტშიც.

არის გარკვეული რიგის ხმოვანთა კომპლექსები, სადაც ხმოვანთა გამყარი ყ არ გვხვდება. ამ მხრივაც ბაცბური და თუშური ერთნაირ ტენდენციას იჩენენ.

განვიხილოთ ყ ბგერა, ერთი მხრივ, თუშურ-ხევსურულში და, მეორე მხრივ, ბაცბურ ენაში.

ყ თუშურ და ხევსურულ კილოებში

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში კარგა ხანია დადასტურებულია ყ ბგერა ქართული ენის თუშურ კილოში. ა. შანიძე ჯერ

კიდე 1915 წელს მიუთითებდა ამ ბგერის არსებობაზე აღნიშნულ კილოში: „თუშურში არის ერთი ბგერა, რომელიც გამოითქმის ხმის ქორდების დახურვით ყელში“²⁰. ამ ბგერას იგი ადარებს მეგრულის ყ-ს და წერს: „ვინც მეგრული იცის, ეს ბგერა თითქმის იგივეა, რაც ყ მეგრულ სიტყვებში: ყოროფა, ყუჯი, ყვალი“²¹. აღნიშნულია აგრეთვე, რომ „თუშურში ეს ბგერა ძალიან ხშირად იხმარება“²². ა. შანიძე ეხება ამ ბგერის დისტრიბუციასაც: „...ის თანა სდევს სიტყვას ბოლოში (ხაზი ჩვენია, თ.უ.), თუ მას უკანასკნელად ანი უზის: ქილტაყი (კალია), დედალაყი (დედალი), პეპელაყი, თექაყი (ნაბდის პალტო)... ეგვევ ბგერა იხმარება აგრეთვე სიტყვის შუაშიც (ხაზი ჩვენია, თ.უ.): გაყამწვავ (გააცხელა), გაყაგრილ (გააცივა), რაყად მინდა, დიყაცი და სხვ“²³. 1952, 1953, 1961 წლებში ცალკეც და სხვა ბგერებთან დაკავშირებითაც ვიხილავდით ამ ბგერას²⁴. ყ-ს დისტრიბუციის ნაწილობრივი მიმოხილვის შემდეგ აღვნიშნავდით, რომ ყ თუშურ კილოში ფონემა არ არის²⁵. ამავე დროს ყ მიგვაჩნდა არაქართულ ელემენტად თუშურში, კერძოდ, ნახური ენების გავლენით გაჩენილ ბგერად, რომლის ფუნქციას წარმოადგენს ხმოვანთა გაყრა²⁶.

ეს ვარაუდი, როგორც ჩანს, გაზიარებულ იქნა პროფ. ს. ჟღენტის მიერ, იგი წერდა: „ყ დღეს ფართოდ არის გავრცელებული ქართული ენის თუშურ კილოში, ოღონდ იგი დამოუკიდებელ ფონემას არ წარმოადგენს, არამედ ხმოვნის შემართვის ან დამართვის დამატებით ელემენტად გვევლინება და ხმოვნის მაგარ შემართვას ან დაშართვას გამოხატავს. თუშურში ერთ და იმავე დროს შესაძლებელია ხმოვანი იყოს მაგარშემართვიანიცა და მაგარდამართვიანიც“²⁷.

²⁰ ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, 1957, გვ. 11.

²¹ იქვე.

²² იქვე.

²³ იქვე. გვ. 12.

²⁴ თ. უთურგაიძე, წოვა-თუშურისა და ჩალმა-თუშურის ურთიერთობისათვის, თსუ ასპირანტთა VI სამეცნიერო კონფერენცია. თბილისი, 1952; ქართული ენის თუშური კილო (საკანდ. დისერტაცია), 1953; თუშური კილო, 1961.

²⁵ თ. უთურგაიძე, ქართული ენის თუშური კილო, 1953 (დისერტაცია).

²⁶ იქვე.

²⁷ ს. ჟღენტი, ქართული ენის ფონეტიკა, 1956, გვ. 140.

საილუსტრაციო მაგალითების შემდეგ იგი აკეთებს ასეთ დასკვნას: „...ნათლად ირკვევა, რომ ყ მეორეული მოვლენაა თუშურში და, რაც მთავარია, მას დამოუკიდებელი ფონემური მნიშვნელობა არა აქვს. იგი ხმოვნის მხოლოდ მაგარ შემართვაზე ან დამართვაზე მიუთითებს“²⁸.

საბოლოოდ, თუშურის ყ-ს შესახებ ნათქვამია შემდეგი.

1) იგი არ არის ფონემა (თ. უთურგაიძე, ს. ჟღენტი).

შენიშვნა: ა. შანიძე ყ-ს ფონემის თვალსაზრისით არ იიილაჟა. იგი მხოლოდ ადასტურებს ამ ბგერის არსებობას კილოში.

2) ყ გვხვდება სიტყვის შუაში და ბოლოს ა-ს შემდეგ (ა. შანიძე); ყ ძირითადად გვხვდება ა ხმოვნის შემდეგ, გვხვდება ი, ე, ო, უ ხმოვნებთანაც. თუშურს ახასიათებს გრძელი ხმოვნები, რომელთაც, როგორც წესი, ყ მოსდევს (თ. უთურგაიძე).

ყ შევისწავლეთ რენტგენოგრაფიულად. ამ მხრივ ვითარება ასეთია:

1) ყ-ს წარმოთქმის დროს ენის ძირი არ ეხება ხახის კედელს.

2) ხორხსარქველი არ ეხება ენის ძირს და

3) ყ-ს არტიკულაცია კონფიგურაციულად იმ ხმოვანს მოგვაგონებს, რომელთანაც იგი წარმოითქმის.

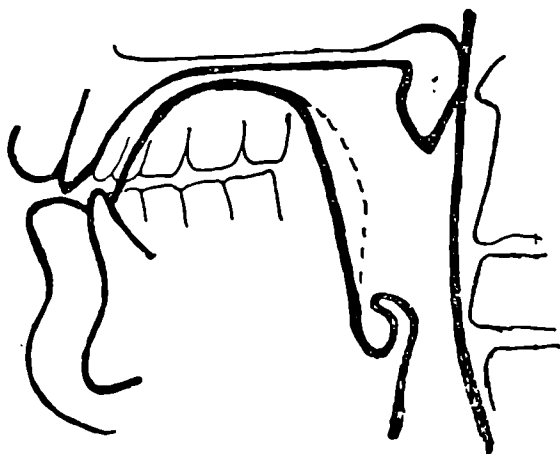
ამ მონაცემების მიხედვით შეიძლება გარკვეული დასკვნების გაკეთება, კერძოდ: ყ არის ლარინგალური ბგერა, ე. ი. სახმო სიმებისმიერი ხშული, თუშურ კილოში იგი დაკბილული ბგერაა. კონფიგურაციულად რომ მომდევნო ან წინამდგომ ხმოვანს ჰგავს, ეს ერთხელ კიდევ უსვამს ხაზს ამ ბგერის ლარინგალურობას. ხახისა და პირის ღრუებში რაიმე სპეციფიკური მოძრაობა არ სრულდება ამ ბგერის წარმოთქმის დროს, არ იქმნება მხოლოდ ყ-სთვის დამახასიათებელი კონფიგურაცია, ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ ბგერის სპეციფიკა იქმნება ლარინგსში. როგორც ჩანს, მას ბევრი აქვს საერთო ჰომორგანულ ჰ-სთან, ესეც ლარინგალურია, ე. ი. ხახის კედელთან ენის ძირის ხშვა არ ხდება და კონფიგურაციულად ჰგავს თანმხლებ ხმოვანს (შდრ. III. I. Гаприндашвили. ДЖ. III. Гүнашвили, Фонетика персидского языка, 109, 110).

მიკროფონისა და ლარინგოფონის სინქრონული ჩანაწერით ნათელი ხდება, რომ ყ არის მეღერი ბგერა, რაც უთუოდ განპირობებულია მისი პოზიციით—ის ყოველთვის ხმოვანთან დგას. ყ-ს

²⁸ ს. ჟღენტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 141.

ოსცილოგრამა რხევათა აპერიოდულობით ზოგჯერ |ყ|-ს მოგვაგონებს, ეს შეიძლება მიგვითითებდეს ყ-ს კყლეტილ ბუნებაზე.

რენტგენოგრაფიით იგივე დასტურდება ბაცბურ ენაში.

თუშური ყ-ს რენტგენოგრამა

ვიდრე გავარკვევდეთ, ჩაითვლება თუ არა ყ ფონემად თუშურ კილოში, ან როგორია მისი გავრცელება, ჯერ განვიხილოთ ყ-ს სრული დისტრიბუცია კილოში: 1) ყ-ს ვხვდებით ყველა ჩვეულებრივი ხმოვნის შემდეგ: ძირითადად ა-სთან, სპორადულად სხვა ხმოვნებთანაც, ე. ი. იქმნება შემდეგი კომპლექსები: აყ, ეყ, ოყ, უყ, იყ; მაგალითად:

აყ: ფერაყ (ფერაყ ყოფილ „მსგავსი ყოფილა“), უდერაყ (უდერაყ ხან ყელოდ „დიდხანს ელოდა“), კარგადაყ (კარგადაყ ყოფილ „კარგად ყოფილა“), ჭილტაყ (ჭილტაყ დავიჭირბ „ქალია დავიჭირე“) და სხვ.

ეყ: ჰაგრეყ „კარგი“ (დადასტურებითი ნაწილაკი): ჰაგრეყ, ვეტყვი „კარგი, ვეტყვი“. ამ ფორმის გარდა ე-ს შემდეგ ყ შეიძლება დავადასტუროთ მხოლოდ და მხოლოდ ჩაკითხვისა და დამუქრების ფორმებში, როგორიცაა, მაგალითად: 1) ხვალეყ? „ხვალე?“. გაშალეყ: „გაშალე?“ ენახოთ წინადადებაში:

—ხვალ მოდის „ხვალ მოდის“.

—ხვალეყ? „მაშ ხვალ?“ (ე. ი. მაშ ხვალ მოდის?).

დამუქრების ფორმებში ყ-ს წინა ე უფრო ინტენსიურად და გრძელადაც გამოითქმის, მაგალითად: ხვალეყ! „ა, ხვალ!“ გასთალეყ! „ა, გასთალე!“

ოც: ჰოც „დიახ“, „ჰო“ (მტკიცებითი ნაწილაკი), გარდა ამ ნაწილაკისა |ც| ო-ს შემდეგ, მსგავსად ე-სი, შეიძლება შეგვხვდეს ჩაკითხვისა და დამუქრების ფორმებში; მაგალითად: წიწლოც? „მამ წაილო?“ და წიწლოც! „ა, წაილო!“ და სხვ.

ოც: ჰუცუ || ჰუცუ „აი, აგერ“ (ჩვენებითი ნაწილაკი). თუშურ კილოში ეს ერთადერთი ფორმაა, სადაც შეიძლება ც-ს დადასტურება უ-ს შემდეგ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ კონტამინირებულ ძველებურ რქმევის სახელს |ლუცოა|-ს (ამის შესახებ ქვემოთ).

ოც: ჰი ც || ჰი ც „ჰო, დიახ“ (დადასტურებითი ნაწილაკი): იც კომპლექსი შეიძლება შეგვხვდეს ჩაკითხვით და დამუქრების ფორმებში: კაციც? „მამ კაცი?“ და კაცრც! „ა, კაცი!“

როგორც ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, აც კომპლექსის გარდა, ც ბგერა, გვხვდება ის ექსპრესიულ ნაწილაკებთან, ჩაკითხვით თუ დამუქრების ფორმებთან, ყველგან ექსპრესიული ბუნებისაა (შდრ. ლიტ. ქართულის ჰოც! არა ც!). ჩაკითხვითი ფორმები მეტწილად გაოცებას გამოხატავს, თუმცა რიგ შემთხვევაში ეს მომენტი ფორმაში მინიშნულად დაყვანილი; ყოველ შემთხვევაში კითხვის გრამატიკული ფუნქციის მატარებელი აქ ტონია.

ჰუცუ || ჰუცუ ფორმაში ბოლო უ აგრეთვე ნაწილაკის ექსპრესიულობას უნდა დაუკავშირდეს, ე. ი. თავდაპირველად იქნებოდა ჰუც. ხმოვანზე დაბოლოება, ე. ი. კვლავ უ-ს გაჩენა ფორმის ბოლოს, ექსპრესიულ რედუქლიკაციად უნდა მივიჩნიოთ. ექსპრესიულ ნაწილაკთა ხმოვნების რედუქლიკაცია შეიძლება სხვაგანაც დავადასტუროთ: იმავე თუშურში ჰი ც || ჰი ც ფორმათა პარალელურად გვაქვს ჰი ცი || ჰი ცი; ნახურიდან ნასესხები ხევსურული ჰა ცა-ს ამოსავალია ჰა ც (შდრ. ბაცბ. და ჩაჩნ. ჰა ც „დიახ“); ქართული ო ჰო! ფორმის ამოსავალია ო ჰ! და სხვ.

2) ც მოსდევს გრძელ ხმოვნებს: აც, ეც, უც, იც. თუშურ კილოს არა აქვს ამ რიგის გრძელი ო ([ო]), მაშასადამე, რაც კომპლექსი გამორიცხულია. ენახოთ მაგალითები: აც: მაცქვის „მოაქვს“, წაცლები „წაალებინა“, გაცქეთები „გააქეთებინა“; ეც: წეცლები „გაეტანებინა“, გეცქეთ „გაეცქეთებინა“, გეცწირ „დაეტოვებინა“; უც: წუცლუ „წაულო“, გუცქეთ „გაუქეთა“, გუცწირ „დაუტოვა“; იც: წიწლუ „წაილო“, გიწქეთ „გაიქეთა“, გიწწირ „დაიტოვა“.

გრძელ ხმოვანთან ც ყოველთვის არ გვხვდება, კერძოდ: ა) როცა ხმოვანთა სიგრძე საკომპენსაციოა. თუშურ კილოში საკომპენსაციო სიგრძე ახასიათებს მხოლოდ ა ხმოვანს, მაგალითად: წიწლოწუ „წაილოო? ცნაცოწუ? „ააგოო?“²⁹

²⁹ იხ. ჩვენი—თუშური კილო. გვ. 12—13.

ბ) როცა ორი ხმოვნის შერწყმით მიღებული გრძელი ხმოვანი (ია > ი და ეა > ე) მოქცეულია სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში, მაგალითად: კაცონ „კაცია“, სახლნ „სახლია“, მთაონ „მთაა“, წყარონ „წყაროა“; მონადაცნ „ცუნადაა“, კარგადაცნ „კარგადაა“, შიგაოდნ „მთლად შიგ არის“ და სხვ.

გ) ყ არ ახლავს სიტყვის ბოლოდან მეორე მარცვლის გრძელ ხმოვანს, სადაც სიგრძე ექსპრესიული ფუნქციის მქონეა და უკავშირდება დაეინებით მტკიცებით ტონს; ვნახოთ მაგალითები:

—როდის მოხვედნ? „როდის მოხვედი?

—გუშნ „გუშინ“.

არის ასეთი ანდაზა: ქალმა ქალს შესძახა:—რაც გაჩჩნნ? „რა გააჩჩნ?“ (ე. ი. რა გეყოლა, ქალი თუ ვაჟი).

დედამ ჯბასუხა:—პირითა ლუქმის გამომთრეღწნ „პირიდან ლუქმის გამომღებელი“.

3) ყ ორ ხმოვანს შორის გვხვდება შემდეგ კომპლექსებში: აა, ეე, ოო, იი, უუ; აე, აო, აუ, აი; ოი; უო, უი; იო. შესაბამისად ვიღებთ შემდეგ კომპლექსებს: აყა, ეყე, ოყო, იყი, უყუ; აყე, აყო, აყუ, აყი; ოყი; უყო, უყი; იყო. აღნიშნულ კომპლექსთა მიხედვით შეიძლება მივიღოთ შემდეგი დებულებები:

ა) იდენტურ ხმოვანთა შორის ყ გვხვდება ხუთსავე შემთხვევაში: აყა, ეყე, ოყო, უყუ, იყი. ვნახოთ მაგალითები:

აყა: უდმაღაყად „ფარულად“. ფერაყად „მსგავსად“; ლაყაა, ჯაყაა (ტოპონომებია), კვალაყად [(დაგრებილი წნელი ან თოკის ნაწყვეტი, რომელიც გირკლის ერთ ბოლოზეა გამობმული და ძროხის ან ხარის დაბმისას ყელთან გამონასკვავენ გირკლის მეორე ბოლოზე), სახელი ვით. ბრუნვაშია, სახ. კვალაყი]. აყა-სთან უნდა განვიხილოთ აყ კომპლექსიც, რადგანაც აყ ისტორიულად მიღებულია [აყა] სგან ხმოვანთა შერწყმით: მაგალითად: უდმაალაყად „ფარულად“, ფერალაყად „მსგავსად“ (იხ. ზემოთ); გაყკეთ „გააკეთა“ და სხვ.

ფერაყად > ფერალაყად; *გაყაკეთ > გაყკეთ.

ქვემოთაც გრძელხმოვნიანი კომპლექსები განხილული იქნება იმ კომპლექსებთან, საიდანაც ისინი არიან მიღებული ხმოვანთა შერწყმის გზით³⁰,

აა კომპლექსი გვხვდება ყ-ს გარეშეც: ჯაათნ „ჯიბრი“ საათნ, მაამთილნ (მამაშთილნ), ხააზეა (გვარია), ყაალდ „ააღდა“ და სხვ.

³⁰ დაწვრილებით იხ. ჩვენი—თუშური კილო, § 4.

ეფე: ამ კომპლექსს სპორადულად თუშურის ერთადერთ ფორ-
მაში ვხვდებით მხოლოდ, კერძოდ, მეცეც „მიეცი (ამას!)“. ახალ-
გაზრდები ამ ფორმას საერთოდ არ ხმარობენ, სპორადულად დას-
ტურდება მოხუცების მეტყველებაში. სხვა შემთხვევებში ეფე ან
არა გვაქვს; მაგალითად: ხეებზე. კდეებზე „კლდეები“, მეექვ
„მეექვა“, მეელმ „მეელამა“, მეენ „ენა მიმეტანა“ (ე. ი. დამებე-
ზლებინა), ან შერწყმის შედეგად ეე-ს ნაცვლად ე გვაქვს, მაგა-
ლითად; მეცეცამ „შეეცამა“, შეეგდუ „შეეგდო“ და სხვა მრავალი.

ოცო: ერთადერთი შემთხვევაა, სადაც ოო-ს შორის ყ არის
ჩართული, გვაქვს ცოცო „ბატიბუტი“ ფორმაში. ცოცო ბავშვთა
ენის ლექსიკას განეკუთვნება, ჩვეულებრივად მას ბიჭონი ჰქვია.

არსად სხვაგან ოო ყ-ს არ ჩაირთავს; მაგალითად: მოოქრდ
„მოოხრდა“, მოოქროილზ „მოოქროვილი“, უწყაროოჲ
„უწყარო“ და სხვ. რც თუშურ კილოში არა გვაქვს, გარდა გა-
კვირება-დანანების ექსპრესიული ფორმების რც-ისა.

უცუ: აქაც ერთადერთი მაგალითი გვაქვს მთელ კილოში, ეს
არის ზემოთ ხსენებული ჰუცუ || ღუცუ ჩვენებითი ნაწილაკი. სხვა
შემთხვევებში უუ კომპლექსი ყ-ს არ ჩაირთავს; მაგალითად: ცუუ-
თოებს, ცუუბუაყრ (< ცუუბოაყრ) „უუბო“ (რასაც უბე არა აქვს),
ცუუბნუაყრ (< უუბნოაყრ) „უუბნო“ (ვისაც უბანი არა აქვს).

კილოში მრავლად დასტურდება (უც), რომელიც მოდის უცუ-
დან; მაგალითად: მუცტან „მოუტანა“, გუცწირ „დაუტოვა“,
წუცყვან „წაუყვანა“ და სხვ.

იცი: ეს კომპლექსიც მხოლოდ ერთ ფორმაში დასტურდება.
დიკლოელი³¹ მარხო ბეწუნაიძის ცნობით, გაწირიძეებს ძვე-
ლად მიციშიანებს უწოდებდნენ. ცხადია, ამოსავალი არის
მიციში. მიციში მამაკაცის სახელად ჩვენ ერთ თუშურ გვრინ-
შიც გავგიგონია.

სხვა შემთხვევაში იი კომპლექსი ყ-ს არ ჩაირთავს, მაგალი-
თად: მიიკერ „მიიკერა“, მიიმღერს „მიიმღერის“, მიითრევ
„მიეთრევა“ (ზუსტად: მიითრევა). მი- ზმნისწინი თუშურში საერ-
თოდ იშვიათად იხმარება³².

კილოში გავრცელებულია რც კომპლექსი, რომელიც მიღებუ-
ლია იცი-სგან; მაგალითად: მრცყვან „მოიყვანა“, გრცწირ „დაი-
ტოვა“, გრცბერ „გაიბერა“...

³¹ დიკლო სოფელია მთათუშეთში.

³² იხ. ჩვენი—თუშური კილო, გვ. 20.

თუ ერთად განვიხილავთ κ -ჩართულ იდენტურ ხმოვნიან კომპლექსებს, უთუოდ თვალში გვეცემა შემდეგი ვითარება: კილოში აცა კომპლექსი ხშირია, პირიქით, ძალიან იშვიათია დანარჩენი — ეცე, ოცო, უცუ, იცი, უჟანასკნელნი მხოლოდ თითო მაგალითით დასტურდებიან. ბუნებრივია, დავსვათ კითხვა: მათი, ერთი მხრივ, აცა კომპლექსისა და, მეორე მხრივ, დანარჩენებისა. მიღების გზა სხვადასხვა ხომ არ არის კილოში? და კიდევ მეორე კითხვა: κ -ს ფონოლოგიური ბუნება ერთია აღნიშნულ იდენტურ ხმოვნიან კომპლექსებში?

ასეთი კითხვები უსაფუძვლო არ ჩანს: როგორც აღვნიშნეთ, ჰუცუ (|| უცუ) ფორმაში მეორე უ გვიან არის განვითარებული ექსპრესიული რედუქლიკაციის ნიადაგზე და თვით κ ექსპრესიული ბუნებისაა, ამდენად აქ ყველაფერი შეიძლება ქართულ ნიადაგზე განვიხილოთ.

κ ოცო კომპლექსის ჩამოყალიბების პროცესი ასეთი ჩანს: κ ოც- κ ოც > κ ოცო. κ ოც შემოსულია ბაცბურიდან, აქ იგი ნიშნავს მარცვალს, თე ს ლ ს³³. ამ κ ოც-ის რედუქლიკაციით მივიღეთ თუშური κ ოცო. აღსანიშნავია, რომ ხევსურულშიც „ბავშვთა ენაზე“ მარცვალს κ უცუნა ჰქვია³⁴.

ხევსურულ კილოში ძირად გამოიყოფა κ უც-უნა კნინობის მაწარმოებელი ქართული სუფიქსია. ჩაჩნურში სწორედ უ ძირი გვაქვს, ოღონდ იქ ეს ხმოვანი ფშვინვიერი შემართვის მქონეა: ჰუ (Xl y)³⁵. მაშასადამე, κ ოცო თუშურში ბაცბურიდან არის შემოსული და ძლიერი შემართვა-დამართვაც ო-ს ბაცბურშივე აქვს; ოღონდ ამ სიტყვას რედუქლიკაცია განუცდია თუშურში. საქმე გვაქვს სიტყვის ფორმისა და მნიშვნელობის სესხებასთან. ამ κ -ს, რა თქმა უნდა, ვერ გავუთანაბრებთ ქართულ არაექსპრესიულ ფორმაში გაჩენილ κ -ს: აქ κ გაჩნდა, იგი ნასესხებ ფორმას არ შემოკყოლია.

მიციში, როგორც აღვნიშნეთ, ძველი რქმევის სახელია, დღეს აღარ გვხვდება; ძველად მიციში იან თუშური გვარის შერქმეული სახელი ყოფილა, დღეს მათ მიშიანებს უწოდებენ. ჩანს, სახელი ნასესხებია. თუშურისათვის უხერხული იცი გამარტივდა და მის ადგილზე ი გვაქვს მხოლოდ: მიციშიანებ / მიშიანებ. როგორც კვემოთ ვნახავთ, ბაცბურში იცი კომპლექსი

³³ Ю. Д. Дешернев, Бабинский язык, 1953. გვ. 31.

³⁴ აღ. კინქართული, ხევსურულის თავისებულებანი, 1961, გვ. 1.

³⁵ А. Г. Мацнев, И. В. Оздоев, З. Д. Джамалханов, Чеченско-Ингушко-Русский словарь, 1962.

არ დასტურდება; იქ არ ჩანს მიცის საკუთარი რქმევის სახელიც, სავარაუდებელია, რომ იგი თუშურში შემოსულია ჩაჩხურიდან ან ინგუშურიდან.

დაგვრჩა მეცეც! (<მოეც!) ფორმა. იგი ფრიად საყურად-
ღებოა თავისი არქაიზმით. ზმნათაგან მხოლოდ ამ ფორმამ პემო-
გვინახა ხმოვან კომპლექსთა ერთ გრძელ ხმოვნად შერწყმის პრო-
ცესის გარდამავალი საფეხური. ამ ფორმას დაწერილებით ქვემოთ
განვიხილავთ, ახლა აღვნიშნავთ, რომ ამ ეცე კომპლექსში ყ გვიან,
ანალოგიით არის ჩართული (იხ. გვ³².) და ექსპარესიული ბუნებისა არ
არის.

შეიძლება დავასკვნათ: ა) ყ ბგერა დამახასიათებელია აა კომპ-
ლექსისათვის. დანარჩენ იდენტურ ხმოვანთა კომპლექსებში ყ ან
ექსპარესიული ბუნებისა ან ნასესხებ ფორმას შემოყოლილი, ე. ი.
არ გამომდინარეობს კილოს ბუნებრივი კანონზომიერებიდან. ცალ-
კე დგას მეცეც ფორმის ეცე (ამაზე ქვემოთ).

ბ) ყ გვხვდება ხმოვანთა ლიაობის მიხედვით დამავალ კომპ-
ლექსებში, სადაც პირველი ადგილი, როგორც წესი, ა ს უჭირავს.
ძალიან იშვიათად შეიძლება შევხვდეთ ოცი და უცი კომპლექსებს.
ვნახოთ მაგალითები:

აყე: სამუშაყელწ „სამუშაო“, ყვაყებწ „ქუმლის გუნდები“,
სათეჟაყე „სათეჟე ნაბადი“ და სხვ.

აქვე უნდა განვიხილოთ ეყ კომპლექსი, რომელიც მიღებულია
აყე-სგან: *აყე *ეყე > ეყ; მაგალითად, გეყკეთ (< გაყკეთ) „გაე-
კეთებინა“, გეყწირ (< გაყწირ!) „დაეტოვებინა“ და სხვ. აე კომპ-
ლექსი გვხვდება ყ-ს გარეშეც, მაგალითად: გაეშმაკდ „გაეშმაკდა“,
გაერთიანდ „გაერთიანდა“ და სხვ.

აყო: კომპლექსი დასტურდება საკუთარ სახელთა ფორმებში:
ჟაყოანწ (ლილაურიძეების გვარის შერქმეული სახელია), მაყოჲ
(ქალის სახელია), დაყოჲ (მამაკაცის სახელია), გაყოანწ (თავ-
ბერიძეების გვარის შერქმეული სახელია); აყო კომპლექსს ვხვდებით
წოდებითი ბრუნვის ფორმებშიც, მაგალითად: ბიჟაყო „ბიჟო“,
ქალაყო „ქალო“, ჰილტაყო „კალიავ“ და სხვ. აო კომპლექსს
ვხვდებით ყ-ს გარეშეც; მაგალითად: გაოჯრდ „გაოხრდა“, დაობდ
„დაობდა“, გაორდ „გაორდა“, ყაოჲ (საკუთარი სახელია, თუშურ
ხალხურ სიტყვიერებაში ცნობილია ფარსმელი გმირი ყაოს ყა-
ლუდა) და სხვ.

აყო: ნაკუდაყოთაჲ, ჩიგლაყოთაჲ (სოფლების სახელებია).
აქვეა განსახილველი უყ კომპლექსიც, რომელიც აყო-სგან მოდის:
*აყო > *ოყო > *უყო > უყ; მაგალითად: გუყკეთ (< გაუკეთა).

აუ კომპლექსი გვხვდება გ-ს გარეშე: დაუღლულ „უღელში
ნებმული“, დაუთოება „დაუთოება“, გაურჯოლოებულ და სხვ.

აქი: ყვაცის „ქუმლის“, ქილტაცის „კალიის“, გოთაცის (საკ.
სახ): აქვეა განსახილველი იც კომპლექსი: *აგ ი > *ეგ ი > *იგ ი >
იც მაგალითად: წიგყვან (< წაიყვან) „წაიყვანა“.

ოყი: ერთადერთი ფორმაა, სადაც ეს კომპლექსია დაცული,
არის ზოცი (ქალის სახელია). თანამედროვე თუშურში ეს სახელი
ალარ იხმარება. იგი დღეს უკვე მოხუცებულ თუშებშიც კი ალა-
რავის ჰქვია, ე. ი. აღრეც იშვიათი ყოფილა მისი გამოყენება.
სხვა შემთხვევებში იგი კომპლექსი გ-ს არ ჩაირთავს, მაგალითად:
მოიდ „მოვიდა“, წყაროიც, ზროიწ, გოიანნ (აშაძეების გვარის
შერქმეული სახელია) და სხვ.

უყი: ეს კომპლექსიც მხოლოდ ერთ ფორმაში გვხვდება
მხოლოდ: ლუყის (მამაკაცის რქმევის სახელია ნათ. ბრუნვაში).
მთის პოეზიაში ფართოდ არის ცნობილი ლუყის ლუხუმი, რომე-
ლიც ლექებს შეუპყრიათ და დიდოეთში მოუკლავთ.

უი კომპლექსი სხვა შემთხვევებში არ ჩაირთავს გ-ს; მაგალი-
თად: ყუიარალოჲ, ყუისრუაჲ „უისრო“, ყუილბლუაჲ „უილბლო“
და სხვ.

თუ გადავხედავთ ღიაობის მიხედვით დამავალ გ-ჩართულ
კომპლექსებს, ძალდატანების გარეშე შეიძლება ვთქვათ, რომ გ
გვაქვს ამ ხმოვანთა კომპლექსებში მაშინ, როდესაც მისი პირვე-
ლი კომპონენტი არის ა. ორად ორი გამონაკლისი ამ დებულები-
დან იქნება ზოცი და ლუყის. როგორც ჩანს, ეს ფორმებიც არა-
ფერს აკლებენ დებულებას: ზოცი-ს შესატყვისად ბაცბურში დას-
ტურდება ქალის სახელი ზუჯ (ისტორიკოს ვ. ლაგაზიძის ცნო-
ბით, ეს ძველი ბაცბური სახელია ქალის). ბაცბური ზუჯ-ის
თავდაპირველი ფორმა არის ზოცი, რომელიც თუშურში შესულა
ბაცბურიდან. ზოცი-ს ზუჯ-ად ცვლა ბაცბურში არ ჩანს გამო-
ნაკლისი, მაგალითად: დოჲ „ცხენი“ მრავლობითში იძლევა დუი,
დუჲ-ს. ერთ-ერთ ბაცბური საბავშვო გასართობი სასაუბრო ასეთ
ფორმებს გვაძლევს:

—ციციკ, ციციკ, მიჩრე დალო? „ფისო, ფისო, საიდან მო-
დიხარ?“

—დუჯგორენა დალოსა „ცხენებიდან (ზუსტად: ცხენებისათა-
ნითა) მოვდივარ“.

—დუა მიქ დინა? „ცხენები რა უყავ?“³⁶

ასევე, ჰოი მამაკაცის სახელად დღესაც გვაქვს ბაცბურნი. მართალია, ჰოი-ში ხმოვნებს შორის ყ არა გვაქვს, მაგრამ, როდესაც -ლარ სუფიქსის დართვით გვარს ვაწარმოებთ ამ სახელიდან, ყ-ც გამოჩნდება, კერძოდ, გვექნება ჰოცილარ, რომლის პარალელურად ენაში იხმარება ეს ფორმაც: ჰუაჟლარ (< ჰუიჟლარ < ჰოცილარ). ასევე საკუთარი სახელი გოი-დან (ამ სახელს მე-19 საუკუნის თუშეთის შესახებ საარქივო მასალებშიც ვხვდებით) ნაწარმოებია გოიშვილი, გოიანი (იწერებიან აშაძეებად). გოიანი ფორმას ბაცბურად შეესატყვისება გუაჟლარ (< გოცილარ).

მამასადამე, ზოცი თუშურში ბაცბურიდან არის შემოსული. ყ ამ კომპლექსში თუშურის ჩართული არ არის.

რაც შეეხება ლუჯის ფორმას, იგი უნდა დაფუძავშიროთ ლუაჟ-ს (შდრ. კახური ლუა). თუშურში ყოფილა კიდევ ლუჯო ფორმა (იგივე ლუაჟი). ამოსავალი არის ლუა, საიდანაც შემდეგ მივიღეთ ლუაჟი (შდრ. ვაჟა—ვაჟაჟი). აი ამ ორი ფორმის კონტამინაციით მიღებულია გვიან ლუჯო, ლუჯის ფორმები: ლუჯო—თუშურში შესაძლებელია წოდებითი ბრუნვის ნიშნის წინ ფუძისეული ბოლო ა დამკარგოს, მაგალითად, შალვა—შალო: შალვაო > *შალვაო > შალო; ასევე: თინა—თინაო > თინო; ე. ი. ლუა წოდებითში მოგვეცემა ლუაო-ს, საიდანაც შემდეგ მივიღეთ ლუოა. ლუო-ს გვერდით ლუაჟ, ლუაჟო ფორმათა არსებობას უნდა განეპირობებინა კონტამინირებული ლუჯო ფორმა. წოდებითი ბრუნვის ნიშანი ამ სახელებთან ფუძეში შედის, იგი ბრუნვის ნიშანია ისტორიულად; ე. ი. ეს სახელები ო-ზე დაბოლოებულ ფუძიანი სახელებია. მათგან ზოგჯერ შემოკლებული სახელობითის ფორმებს ვიღებთ, ე. ი. ო-ც იკარგება და ფორმა ირთავს სახ. ბრუნვის ნიშანს. მაგ.: გაბრო—გაბრი, ანდრო—ანდრი, თამრო—თამრი. ლუჯო ამ შემთხვევაში მოგვეცემს ლუჯი-ს რომლის ნათ. ბრუნვის ფორმაც უნდა იყოს ზემოთ მოყვანილი ლუჯის ფორმა.

შეიძლება დავასკვნათ: ყ ბგერა ხმოვანთა ლიაობის მიხედვით დამავალ კომპლექსში გვაქვს იმ შემთხვევაში, თუ კომპლექსის პირველი კომპონენტი არის [ა] ხმოვანი. წესის დარღვევის შემთხვევაში საქმე გვაქვს ნასესხებ ფორმასთან.

³⁶ ჩავიწერეთ 1951 წელს.

გ) ძალიან იშვიათად ყ შეიძლება გვექონდეს ღიაობის მიხედ-
ვით აღმავალ კომპლექსში, ეს კომპლექსებია: უცო და იცო.

უცო: გვხვდება ერთადერთ ფორმაში—ლუცო (რქმევის სახელია
მამაკაცისა, ღღეს აღარ იხმარება), სხვა შემთხვევებში უო კომპ-
ლექსი ც-ს არ ჩაირთავს; მაგალითად: ცუოჯახოჲ „უოჯახო“, ცუორ-
მუაყნ „უორმოო“ და სხვ.

იგო: დასტურდება ადამიანთა რქმევის სახელებში, როგო-
რიცაა: სი ცოჲ (ქალის სახელია), ხი ცოჲ, გი ცოჲ (მამაკაცის სა-
ხელებია). ხი ცო ან ბაკურიძეების გვარის ერთი შტოსთვის შერქ-
მეული სახელია. სხვა შემთხვევებში იო კომპლექსი ც-ს არ ჩაირთავს,
მაგალითად: მიოჭრღებ „მიოხრდება“, მიოზღებ „მიოზდება“,
მიოზნებ (< მეოზნებ) „მეუზნება“, ციო რამნ (კაცის სახელია),
ციო რლაჲ „იორლა“ და სხვ.

გადავხედოთ ამ კომპლექსებსაც. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ,
ლუცო კონტამინირებული ფორმაა, აქ ც თავდაპირველად ა-ს
მოსდევდა (ლუაყნ). რაც შეეხება სი ცო, ხი ცო, გი ცო სახე-
ლებს, აქ საქმე უნდა გვექონდეს სახელთა წარმოთქმის ნახურ ნორ-
მასთან, რომლის მიხედვითაც ორ ხმოვანს შორის ადვილად ჩნდე-
ბა ც ბგერა. ეს რომ ასეა, ამას ადასტურებს რიგი საკუთარი სა-
ხელები, რომელთაც ფუძეში იგივე ხმოვანთა კომპლექსები აქვთ,
მაგრამ ნორმა ქართულია დაცული, მაგალითად: შიო (და არა
შიცო), გიო რგნ (და არა გი ცო რგნ). ასე რომ, ამ შემთხვევა-
ში ც ჩართულ ხმოვანთა კომპლექსი ნასესხებად უნდა ჩაითვალოს.

4) [ც] არ გვხვდება არსად ხმოვანთა შემდეგ კომპლექსებში:
ეა, ეო, ეუ, ეი; ოა, ოე, ოუ; უა, უე; ია, იე, იუ. ვნახოთ მაგალი-
თები:

ეა: ყეადვილებ, ყეამბჷ „ყეამბო“, მეაჷ „მეო“, ეახლ „ახლად
ჩქენა“.

ეო: ყეომ „ეომა“, ყეობ „ეობებინა“, ლეოჲ (საკ. სახელ.),
ყეოჭრ „ეოხრებინა“.

ეუ: ყეუზნებ „ეუზნება“, ყეუცხოებ, ყეუშტრებ „ეულამაზოე-
ბა“, ქერეულნ „დასართავად შემზადებული მატყლი“, ჩემეუ-
ლაყნ „ჩემეული“.

ეი: ყეიადებ „ეიადება“, ყეიმღებ „ეიმედება“. მეითნ (საკ. სა-
ხელია), ზეის „ზემოთ“.

ოა: მოალნ (< მოვალნ) „მოვდივარ“, ცუსაგლოაყნ „უსახე-
ლო“ (სახელო რომ არა აქვს), უქუდლოაყნ, წოაყნ (< წოვაყნ)
„ზაცბი“.

ოე: ლოელნ (საკ. სახელია), ჩილოელნ (ჩილო სოფელია),
დართლოელნ, ხისოელნ, მოედნ, (მოვედი), უგულოები, უძირო-
ებნ და სხვ.

ოუ: ჩილოურაყნ „ჩილოური“, ხისოურაყნ, წოურაყნ და სხვ.

უა: ყუამბჷ „უამბო“, უახლოვდებ, ყუარჩ, წუაყნ (< წოაყნ), ყრუაყნ „ყრუ“, უქუდუაყნ (< უქუდოაყნ).

უე: ყუერთოდ „ერთ-ერთის გარეშე“, საძუე, ყუენოჲ, ბუერაყნ. მუედრ (< მოედრ < მოვედრ).

ოა: მიაყენ, მიაწწავლ, ყიაყ (უარყოფის ნაწილაკი), ყიალალრ.

იე: მიეპარ, ყიელრ (მცენარეა), ყიელვ „იელვა“, მიეცრ და სხვ.

იუ: ყიუკადრის „იუკადრისა“, ყიუთოებს, ყიუშნოებს, ყიუ-ჟურიძე (გვარია), მიუდის „მიჰყავს“ (მაგ., საქონელი).

თუშური კილოს გრამატიკის გათვალისწინებით თითქოს ყ ს არსებობა უნდა დაგვეშვა აქ ჩამოთვლილ კომპლექსთაგან ხუთში; ეს კომპლექსებია: ე ა, ო ა, ე ე, ო ე, ო უ. ზმნათა რიგი ფორმების მიხედვით თითქოს ყ-ს არსებობა ამ კომპლექსებშიც უნდა დაგვეშვა. თუშური კილოს გრამატიკული სპეციფიკის მიხედვით აქ არა გვაქვს მა- და შა- ზმნისწინები, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ მო- და შე-³⁷. ეს სრულებითაც არ ჩანს მოულოდნელი, რამდენადაც ძველმა ქართულმაც მხოლოდ მო- და შე- ზმნისწინები იცის; მაგრამ თუშურში გვაქვს ასეთი ფორმები: შნყტყუ, შნყსწრუ, მნყტყუ, მნყტან: შეყკითხ, შეყსწრუ; მეყწონ, მეყყან; მუყწი, მუყსწრუ. ყ-ს არსებობა ამ ფორმებში გვაეარაუდებინებს, რომ აქ შე- და მო- კი არა, არამედ შა- და მა- ზმნისწინები უნდა გვექონოდა, რადგანაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ე ა, ო ა, ე ე, ო ე, ო უ კომპლექსებში არ ჩნდება, ხოლო ა ა, ა ე, ა უ კომპლექსებში ყ ჩვეულებრივია, მაშასადამე, ლოგიკური იქნებოდა გვეთქვა, რომ შნყტყუ შეატყოს-გან კი არა, არამედ შაატყოსაგან არის მიღებული (რადგანაც ე ა ყ-ს არ ჩაირთავს, ა ა-ში კი ყ ჩვეულებრივია), ე. ი. *შაატყუ > შაყატყუ > შნყტყუ; ასევე მნყტყუ მოატყუასაგან კი არა, არამედ მაატყუასგან არის მიღებული: *მაატყუ > მაყატყუ > მნყტყუ და ა. შ.

ერთი რამ უნდა გავითვალისწინოთ: ზმნისწინიან ფორმებში ასიმილაცია ბუნებრივია ე ა, ო ა, ო ე, ო უ კომპლექსებთან, ე ე ხომ ისეც იდენტური ხმოვნების კომპლექსია. ჩვენ უფრო ლოგიკურად გვეჩვენება, ზემოთ აღნიშნულ ფორმებში დავინახოთ ანალოგია. კერძოდ, ე ა და ო ა კომპლექსებმა ასიმილაციით მოგვცეს ა ა და შემდეგ ამოკმედლა იგივე კანონი, რაც ძალაში იყო გააკეთ და სხვა მსგავს ფორმებთან (*გააკეთა > *გაყაკეთ > განყეთ), ე. ი.

³⁷ თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, 1961. გვ. 10-18.

*შეატყო > *შაატყჲ > *შაატყჲ > შატყუ; ასევე: *მოატყუა > *მაატყუ > მაატყუ > მატყუ.

გვქონდა რა კილოში *ლაყეწი > *დეყეწი > დეყეწი „დაეწია“, მისი ანალოგიით მივიღეთ მეყმზად „მოემზადა“: *მოემზად (ა) > *მემზად > (მემდეგ უკვე ანალოგიით) *მეყმზად > მეყმზად. აღსანიშნავია, რომ ამ ზმნის ერთადერთი შესაძლებელი ფორმა I პირში არის მოემზადნ (< მოვემზადნ) „მოვემზადე“.

აქვე უნდა გავიხსენოთ მეყეც, რომელიც ამოსავლად იღებს მოეც ფორმას. აქაც საქმე გვაქვს ასიმილაციასთან: მოეც > მეეც შემდეგ ამოქმედდა ანალოგიის კანონი: მეეც > მეყეც, მაგრამ პროცესი იდენტურ ხმოვანთა შერწყმამდე ვერ მივიდა, რადგანაც ც-ს მომდევნო ე ფუძის კუთვნილებად, გაგებული იგი არ არის გრამატიკული აფიქსი (იხ. ქვემოთ).

ჩვენ წინაშეა ც-ს სრული დისტრიბუცია კილოში, რაც გარკვეული მსჯელობის ჩატარებისა და დასკვნების მიღების საშუალებას იძლევა: ა) თუ ფორმა ნასესხები არ არის, ან გამონაკლისი (წარმოდგენილი ერთი მაგალითით), ყ უთუოდ მორფემათა ზღვარზე გვხვდება: სახელებში ეს არის ფუძისეული ხმოვანი + ხმოვნით დაწყებული ბრუნვის ნიშანი (ფერაცის, ფერაცით ფერაცად) ან ხმოვნით დაწყებული წარმოქმნის ელემენტი (სამუშაყელნ); ხოლო ზმნებთან ზმნისწინის ხმოვანი + გვარის ან ქცევის ნიშანი ან უარყოფის უ პრეფიქსი (გუყკეთ < გაუყეთა, გუყკეთებელაყ < გაუყეთებელაყ).

იგივე დებულება ნეგატიურად შეიძლება ასე გამოვხატოთ: ყ არ ჩნდება ძირეულ ხმოვანთა კომპლექსში.

რადგან ძირიცა და ფუძეც შეიძლება იწოდოს მორფემად, ზემოთ წარმოდგენილი პოზიტიური დებულება შეიძლება ასე დაზუსტდეს: ზმნისწინის ხმოვანს ყ არ გაუჩნდება, თუ მას მოსდევს ძირისეული ხმოვანი (გაუშტარდ „გაუშნოვდა“); მაშასადამე, ყ დასტურდება პრეფიქს-სუფიქსთა ზღვარზე.

ბ) ყ ბგერა ახლავს ა ხმოვანს: ა) სახელების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, [ყ] ა-ს შეიძლება ახლდეს მომდევნო ხმოვნის გარეშეც (ქილტაყ დავიჭირნ „ქალია დავიჭირე“, ქილტაყზე „ქალიაზე“...).

ბ) ზმნათა ზმნისწინიან ფორმებში კი, როგორც ჩანს, ყ გაჩენილა ხმოვანთა კომპლექსში, რადგანაც ფორმაში ყ არ გვექნება, თუ ზმნისწინის ა არ შეერწყა მომდევნო გვარის ან ქცევის ხმოვანს.

ყ ხმოვანთა კომპლექსში რომ არ იყოს განვითარებული, მაშინ იგი ზმნისწინის ა-ს შემდეგ უნდა გვექონოდეს ისეთ ფორმებშიც, სადაც ამ ა-ს თანხმოვანი მოსდევს, ე. ი. კილოში უნდა მიგვეღო ასეთი ფორმები: დაცს ცემს (შდრ. ქილტაცს), გაყზძლებს (შდრ. ჩარეკაცზე) და სხვ.

*დაცს ცემს და *გაყზძლებს კილოსთვის სრულიად უცხო ფორმებია.

ყ ბგერასთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს ა-ზე დაბოლოებული სახელების კვეცა-უკვეცელობა მთის კილოებში: თუშურ კილოში სახელის ფუძის ბოლო ა-ს თუ ყ ბგერა მოსდევს, ეს სახელი უკვეცელია; ძირითადად ეს სახელები არ იკვეცება მთის დანარჩენ კილოებშიც. კანონი განსაკუთრებით რეგულარობას იჩენს თუშურსა და ხევსურულში; მაგალითად: ლიტერატურულ რანაცვალსახელს თუშურში შეესაბამება რაცწ; იგი კილოში უკვეცელია: რაცის, რაცით... რაცები... ეს ნაცვალსახელი უკვეცელია მთის დანარჩენ კილოებშიც: რაისა, რაითა... რაები (რეები). რანაცვალსახელი უკვეცელი იყო ძველ ქართულშიც. თუშურში გვაქვს ფორმები დროშაცწ „დროშა“, მუშაცწ „მუშა“... ამათი ა არ იკვეცება ბრუნების დროს: დროშაცის, დროშაცით, დროშაცებრ, ეს სახელები კვეცას არ განიცდის მთის სხვა კილოებშიც (შდრ. ხევს. დროშაის, დროშაით... დროშაები...), მაშასადამე, უკვეცელი რა და დროშა ფორმები ერთ დონეზე უნდა განვიხილოთ.

არ იკვეცება ფუძის ბოლო ა, თუ იგი წარმოქმნის ელემენტია (ქონების, კინობის), ან ამ ელემენტის ბოლო კომპონენტი. უკანასკნელ შემთხვევაში კილოები და ლიტ. ქართული ენა ერთნაირ სურათს გვიჩვენებს—ასეთი სახელები არ იკვეცება, თუშურში კი ამ ა-ს შემდეგ უთუოდ ყ ბგერა მოდის; მაგალითად, ლიტ. ქართ.: ქერა, ქერასი, ქერათი... თუშ.: ქერაცწ, ქერაცის, ქერაცით... მთის დანარჩენი კილოები: ქერა, ქერაის, ქერაით და სხვ.

დედა, მამა, ძმა კვეცადი სახელებია მთის კილოებშიც. შესაბამისად არც თუშურში უნდა იყოს ყ ამ ფორმებს და ისინი ჩვეულებრივ განიცდიან კვეცას (დედის, დედით, დედები...).

ასეთ ვითარებაში ბუნებრივია დავსვათ კითხვა: რა კავშირშია ყ ბგერა სახელთა უკვეცელობასთან?

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ ფორმებს (მიშაც, დროშაც, ჩარეკაც, რაც...) უკვეცელობა უფრო წინ ახასიათებდა, ვიდრე ყ გაუჩნ-

დებოდა მათ. ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა მთის სხვა კილოები, სადაც აღნიშნულ ფორმებს ყ არ ახლავს ა-ს შემდეგ, მაგრამ მაინც უკვეცელებია, მაშასადამე, ყ უკვეცელობის თანმდევი ბგერაა. ალბათ, ამითაა გამოწვეული ის ფაქტი, რომ ა-ზე დაბოლოებული საკუთარი სახელები თუშურში ძირითადად ირთავს ყ-ს; მაგ.: თამარაყრ, გოგიაყრ, ვაქაყრ, ნიკაყრ, მიხაყრ (მაგრამ შოთაყ, კოლაყ (|| შოთეყ, კოლეყ).

წარმოქმნის -ა ელემენტია (ქონებისა და კნინობის) სახელები საერთოდ არ განიცდის კვეცას ქართულში, თუშურში მათ ყ მოსდევს უთუოდ; მაგალითად: ქერაყრ, ფერაყრ, დედისერთაყრ, ნიგზურაყრ, კვიცაყრ, ქალაყრ, ბიქაყრ და სხვ.

დასკვნა, ჩვენი აზრით, შეიძლება ერთადერთი იყოს: თუშურ კილოში ყ გასჩენია ა-ზე დაბოლოებულ უკვეცელ სახელებს. როგორც ჩანს, საერთოდ ქართულში კვეცას არ განიცდის სემანტიზებული ცალკე ხმოვანი (ლურჯა—ლურჯასი, ლურჯათი...), ე. ი. კვეცა წმინდა ფონეტიკური პროცესი აღარ არის. ჩვენს შემთხვევაში ხმოვნის ლექსიკური ფუნქცია გახდა უკვეცელობის მიზეზი³⁸.

თუ გადავხედავთ ა-ზე დაბოლოებულ უკვეცელ სახელებს, ცალკე უნდა გამოვყოთ მუშა, ჩარეკა, დროშა სახელები, რომელთა კვეციტაც ლიტერატურული ქართული განსხვავდება მთის კილოებისაგან; სხვა შემთხვევაში ვითარება ერთნაირია. სხვაობის მიზეზი ადვილი მისაგნებია: აღნიშნული სიტყვები ქართული არ არის და, როგორც ჩანს, -ა აქ სუფიქსია და არა ძირეული ხმოვანი, ან მიჩნეულია არაძირისეულად; მაგალითად, ჩარეკა მოდის სპარსული ჩარიაკ-იდან („ერთიმეოთხედი“); თანაც პარალელურად იხმარება ჩარეკი ფორმაც (უდრის ჰექტარის მეოთხედს).

თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ექსპრესიული მეტყველებების ფორმებს, უნდა დავასკვნათ, რომ ყ ბგერა თუშურში ა-ს თანმხლებია მხოლოდ; რომ სახელებთან ა, რომელსაც ყ მისდევს, სემანტიზებულია.

ამასთან დაკავშირებით იბადება კითხვა: რატომ გაუჩნდა ყ სემანტიზებულ -ა-ს?

³⁸ შდრ. გ. ახვლედიანის ვარაუდი ფონეტიკურ პროცესთა მორფოლოგიზება-სემანტიზების შესახებ, იხ. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 216.

პასუხი ჩვენი მასალის მიხედვით ასეთია: რათა კვეცისაგან დაეცვა სიტყვის ლექსიკური შინაარსის აუცილებელი კომპონენტის მატარებელი ნიშანი.

თუ აღნიშნული პასუხი სწორია, მაშინ *a priori* უნდა ვთქვათ, რომ ყ ექნება სხვა სემანტიზებულ ხმოვნებსაც, კერძოდ, -ე-სა და -ო-ს. ეს კი არ დასტურდება კილოში, მაგრამ ამას თავისი ახსნა აქვს, კერძოდ: ყ თავდაპირველად შეიძლებოდა გასჩენოდა ა ხმოვანს მისი 'მედარებით ქარბი ღიაობის გამო, ე. ი. ყ ასეთ შემთხვევაში გლავდია, ე. წ. სხლეტილი ბგერა (сскользкая буква). გამოდის, ყ თავდაპირველად გამოწვეულია ა-ს ბუნებით, ე. ი. მის გაჩენას აქვს ფონეტიკური საფუძველი. სწორედ ეს უნდა იყოს იმის მიზეზი, რომ ყ-ს ველარ ვხედებით სემანტიზებულ ე-სა და ო-სთან.

ყ გლავდის გაჩენისათვის უთუოდ პრინციპული მნიშვნელობა ჰქონდა ა-ს ადგილს სიტყვაში, კერძოდ მახვილიანობა-უმახვილობას.

მახვილიანი ა-ს რაოდენობრივი და ინტენსიური სიჭარბე უთუოდ მოითხოვდა ყ გლავდის.

როდესაც ყ გლავდიანმა და უამგლავიდო ა-მ კილოში შექმნეს ოპოზიციური წყვილები, ყ კილოში ცალკე ფონემად გამოიყო, კერძოდ, მხედველობაში გვაქვს შემდეგი წყვილები: და ყ ო ა (მამაკაცის სახელია) და და ო ა (ნათესავი ქალი; ხნით უფროსი იმაზე, ვინც ასე მიმართავს ქალს); ხ ი ყ ო ა (მამაკაცის სახელია) და ხ ი ო (ხევა ზმნის II კავშირებითი ფორმა); ს ი ყ ო ა ქალის სახელია და ს ი ო ა (სიო, ნიავე). ამ ფორმებში ყ-ს ბუნება სცილდება გლავდის ბუნებას—ერთსა და იმავე კომპლექსში ყ ბგერა ხან გვაქვს, ხან—არა, კომპლექსის პოზიცია კი ერთია; ე. ი. ყ-ს არსებობა ფორმაში არც რომელიმე ცალკეული ბგერისა და არც კომპლექსის ბუნებიდან არ გამომდინარეობს, რაც გლავდის ბუნებისთვის დამახასიათებელი არ არის. აქვე გამოგვადგება შემდეგი ფორმებიც: ჯ ა ყ ო ა (მამაკაცის სახელია) და ხ ა ო ა—როდესაც სიცივე ჭრილობას გააღიზიანებს იტყვიან ასე: ხ ა ო ი კ რ. [აო] კომპლექსი ორსავე ფორმაში გვაქვს, ერთ შემთხვევაში კომპლექსში ყ ბგერაა ჩართული, მეორე შემთხვევაში—არა.

კიდევ მაგალითები: ჯ ა ყ ა ა, ლ ა ყ ა ა (გავრცელებული ტოპონიმებია) და ჯ ა ა თ რ „ჯიბრი“, ს ა ა თ რ.

ფონოლოგიურად შეპირისპირებული წყვილები ყ ბგერას თუ-შური კილოს ფონემატურ სისტემაში უთუოდ ცალკე ფონემად გამოგვაყოფინებს.

ყ-სთვის ფონოლოგიური ოპოზიცია შეიძლება დაიყენოს ან-ლაუტშიც და აუსლაუტშიც: ჰა გ რ „ქარგი“ (ნაწ.) და ცა გ რ „ასე“ (ზზ.); ყ ი ა ჯ „ია“ და ყ ი ა ც ო (უარყოფითი ნაწილაკი), რ ა „რამე“ (განუს. ნაცვ.) და რ ა ც „რა“ (კითხ. ნაცვ.) || [რაჟ: რაცწ].

ყ ბგერასთან დაკავშირებით საბოლოოდ შეიძლება დავასკვნათ: ყ ბგერა თუშურ კილოში წარმოშობით არის გლაიდი, რომელიც მოსდევდა სემანტიზებულ ა ბგერას, ხოლო შემდეგ გაუჩნდა წინ ყველა ხმოვანს სიტყვის დასაწყისში. ბოლოს ყ თუშურში ჩამოყალიბდა ცალკე ფონემად.

უკანასკნელ: შეიძლება საკითხი ასე დაგვეყენებინა. ხომ არ არის ყ რომელიმე ფონემის ვარიანტი. კერძოდ, პირველ ყოვლისა, დგება ყ-ს ყ-სთან მიმართების საკითხი: ხომ არ არიან ეს ბგერები ერთი ფონემის კომბინაციური ვარიანტები?

ჩვენ მაინცდამაინც ყ-ს ვიღებთ იმიტომ, რომ ქართველურ ენებსა და კილოებში ამისი პრეცედენტი გვაქვს, კერძოდ, ზანურში. ზანურში სურათი საკმაოდ ჭრელია: ზოგან ყ ყ-ს ცვლის თითქმის ყველგან, ზოგან ისინი პარალელურად იხმარებიან, ზოგან კი ყ საკმაოდ ურყევია³⁹.

ყ თუშურში არ შეიძლება მივიჩნიოთ ყ-ს თავისუფალ ვარიანტად, რადგანაც: 1) თუშურში ყ გვხვდება ყველა იმ სიტყვაში, სადაც იგი ქართულშიც არის. თუშურში ყ გვხვდება ისეთ სიტყვებსა და ვითარებაში, სადაც ლიტერატურულ ქართულში ყ არ არის მოსალოდნელი. ვერ შევხვდებით ყ-სა და ყ-ს პარალელური ხმარების ვერც ერთ შემთხვევას (შდრ. ზანურში). შეიძლება დავასკვნათ: თუშურში ყ არ არის ყ-ს მონაცვლე.

თუ ყ-ს ყ-ს ადგილზე ჩავსვამთ სიტყვაში ანდა, პირიქით, ყ-ს ადგილზე ჩავსვამთ ყ-ს, თუშურში სიტყვა გაუგებარი ხდება: ცე ყ ვ ი რ, არ არსებობს ცე ყ ი რ, სა ყ ო ლ ო ო, არ არსებობს სა ყ ო ლ ი; ასევე სა მ უ შ ა ც ე ლ ო, არ არსებობს სა მ უ შ ა ც ე ლ ი, ჭ ი ლ ტ ა ც ო, არ არსებობს ჭ ი ლ ტ ა ყ ი და სხვ.

2) მიუხედავად ზემოთ აღნიშნულისა, მაინც არსებობს საფრთხე, რომ ეს ორი ბგერა არ იყოს ერთი ფონემის კომბინაციური ვარიანტები. თუშურში, მაგალითად, გვაქვს ი და ო ბგერები (კვიცი — კვიცო). აქ ერთი და იმავე ფონემის, /ი/-ს, კომბინატორული ვარიანტები გვაქვს. ო მიღებულია ი-საგან მახვილის მოქმედების

³⁹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936, გვ. 15, 16, 19, და 20.

შედგად. ი და ო ერთიმეორის ადგილზე არ გვხვდება: ო გვაქვს მხოლოდ სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში, როდესაც წინადადება ამ სიტყვით ბოლოვდება, ი კი ამ პოზიციის გარდა შეიძლება შეგვხედეს ყველგან (მხედველობაში არ ვიღებთ ლექსებს, რომლებიც ლიტერატურულ ნორმას იცავენ ი-ს ხმარების მხრივ).

ე-სთან და ყ-სთან ზემოთ აღნიშნული ურთიერთობა არ არსებობს: მათი სხვაობა მეზობელი ბგერის ან მახვილის საშუალებით არ არის შექმნილი, ამიტომაც ისინი (ე და ყ) ქმნიან ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელ ფონოლოგიურ ოპოზიციას:

ფერაეწ (მსგავსი): ფერადწ (ფერადი), არ არსებობს ფერაყწ.

კაციიაც (მხოლოდ კაცი, კაცილა)⁴⁰: კაციავ (კაციავ), არ არსებობს კაციიაცყ.

კაციეყ? (მაშ კაცი?) — კაცივ (კაციო), არ არსებობს კაციყ ფორმა.

ყურწ: პურწ, არ არსებობს ყურწ.

ყვავწ: ხვავწ, არ არსებობს კილოში ყვავწ.

გვაქვს ყელწ: ხელი და გვაქვს ყელწ-ც, ასევე კილოში გვაქვს ყალიონწ და ყალიონწ, მაგრამ ეს მაგალითები ჩვენს ვარაუდს უფრო უწყობს ხელს, რადგანაც ყელწ სხვა არის ლექსიკური მნიშვნელობით (горло) და ყელწ—სხვა (ძველს თუშურს ლექსებში ყელად იწოდება შაჰაბაზის მიერ მე-17 საუკუნეში კახეთში ჩასახლებული თურქმანები). ასევე სხვადასხვა მნიშვნელობისაა ყალიონწ (юлька) და ყალიონწ (расчет), ე. ი. აქაც საქმე გვაქვს სხვადასხვა ფონემებთან.

3) სიტყვაში ე და ყ ჩვეულებრივ გვხვდება ერთიმეორის გვერდით: წეწყვან, წეწყარ, გაწყრევი... უერთმანეთოდაც: წეწყმარ, გაწყრევი...

თუშურსა და ხევსურულში ე მორფოლოგიურ ინვენტარშიც იკავებს გარკვეულ ადგილს. განვიხილოთ ამ კილოთათვის დამახასიათებელი ე ნაწილაკიანი ფორმები.

ნაწილაკი-ე ჩვეულებრივია თუშური კილოს ჩაკითხვითი ფორმებისათვის, რომელიც მსმენელმა გაიგო, მაგრამ სრული დაჯერებისათვის მაინც იმეორებს მათ კითხვით, ე. ი. ახდენს ჩაკითხვას; მაგალითად, მსმენელს ეუბნებიან, „კაცი მოვიდა“; მან გაიგო ნათქვამი, კაცი მოვიდა და არა მანქანა ან ცხენი და

⁴⁰ თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, 1961, გვ. 60.

ა. შ., მაგრამ დაბეჯითებით დარწმუნებისათვის მაინც კითხულობს: კაცი? (ე. ი. მაშ კაცი მოვიდა?), ასევე შეიძლება ჩაკითხვის ობიექტი იყოს მოვიდა, ე. ი. გაიგო რომ მოვიდა და არა, ვთქვათ, წავიდა ან დაჯდა და სხვ. ამ დროსაც მსმენელი ახდენს ჩაკითხვას მოვიდა? (მაშ მოვიდა კაცი?). თუშურ კილოში ჩაკითხვით ფორმებს ბოლოში ჰჩნდება -ჟ ნაწილაკი; მაგალითად: [კაციჟ?]⁴¹ „მაშ კაციჟ“, [მოვიდაჟ?] „მაშ მოვიდაჟ“, [ხვალეჟ?], [მოვალეოჟ?], [წავიდაოჟ] და სხვ.

კაციჟ, მოვიდაჟ ტიპის ფორმები გარკვეულ კონტექსტში გაოცებასაც გამოხატავენ. გაოცების ფორმები ხასიათდება სპეციფიკური ინტონაციით (ჟ-ს წინ მდგომი ხმოვანი უფრო გრძლად და ინტენსიურად გამოითქმის); მაგალითად, [კაციჟ!] „რას ლაპარაკობ, კაცი!“ და სხვ. ასეთი ნიუანსის ჟ- დაბოლოებიანი ფორმები ბაცბურსაც ახასიათებს; მაგალითად, სტაკჟ! (სტაკ „კაცი“). [სტაკჟ!] ფორმა სტილისტურ-ექსპრესიული იერით გარკვეულ კონტექსტში შეესატყვისება თუშურ კაციჟ! ფორმას. ჟ აღნიშნულ თუშურ-ბაცბურ ფორმებში უთუოდ ფორმათა ექსპრესიულ ხასიათთან არის დაკავშირებული. ზემოთ აღნიშნული ჩაკითხვითი ფორმების ამოსავლად, ჩვენი აზრით, სწორედ ეს ექსპრესიული ფორმები უნდა ვივარაუდოთ.

კითხვით ფორმებში ჟ, როგორც ჩანს, ხევესურულ კილოშიც გვხვდება, ალ. ჰინჭარაული წერს: „ინტონაციისა და მახვილის თვალსაზრისით საინტერესოა შემდეგი ფაქტიც: საუბრისას არსებით სახელს სახელობითი ბრუნვის ნიშნის შემდეგ ემატება ა და ამ ა-ზე ხდება ხმის აწევა და შემდეგ თითქოს ჟ-ს მსგავსი ბგერა ისმის:... განა მეიჟ? ვამბობ მაგას? (მივლ. მას. „განა მეიჟ“—განა მარტო მე?“);... ერთ ძროხაიჟ? გაუვიდოდა იმათ, რომ გვეთხოვ? (მივლ. მას. „ერთ ძროხაიჟ“-განა მარტო ერთ ძროხა?“);... ორნიჟ, რად იყვნეს, ბასილიც ქვე არ ეტანა? (მივლ. მას. „ორნიჟ“ რად“—განა მარტო ორნი? რატომ მარტო ორნი?“)⁴².

⁴¹ სახელობით ბრუნვაში -ჟ-ს წინ ძ სრულად აღდგება: მთაიჟ, წყაროიჟ და სხვ მოთხოვითი ბრუნვის ფორმანტი -მა-თია წარმოდგენილი. მაგალითად: კაცმაჟ, ძროხამაჟ, კლდემაჟ?... სხვა შემთხვევაში თანხმოვანფუძიან სახელებთანაც კი მ გვაქვს მხოლოდ და სხვ. მიცემით, ნათესაობით და ვითარებით ბრუნვებში ემფატიკური ხმოვანი -ჟ-ს წინ აუცილებლად იქნება წარმოდგენილი, მაგალითად: (კაცსაჟ?), (კაცადაჟ?). თანხმოვანფუძიან ფორმებს -ა დაერთვის -ჟ-ს წინ; მაგალითად: სახლთაჟ (სახლთავაჟ?), თქვენ კარ- (თქვენ კარაჟ?) და სხვ.

⁴² ალ. ჰინჭარაული, ხევესურულის თავისებურებანი, 1960, გვ. 191.

მე ი ა', ძ რ ო ხ ა ი ა', ო რ ნ ი ა' ფორმებს ქვემოთაც შევხებით, ამგვარად ჩვენს ყურადღებას იქცევს შემდეგი: 1) ა ქ ს ა ქ მე გ ვ ა ქ ვ ს ჩ ა კ ი თ ხ ვ ა ს თ ა ნ და 2) ჩ ა კ ი თ ხ ვ ი თ ი ფ ო რ მ ი ს ბ ო ლ ო ს ი ს-მ ი ს „თ ი თ ქ ო ს ც-ს მ ს გ ა ვ ს ი ბ გ ე რ ა“ (ხაზი ჩვენია). აღნიშნული ფორმები უთუოდ ჩაკითხვითია, რადგანაც კაცმა, როდესაც ის ამბობს განა მარტო მე ვამბობ, იცის, რომ, რასაც ამბობს, ეს უკვე ცნობილია, მაგრამ იგი დამატებით ცნობას იძლევა. განა მარტო მე ვამბობ... ე. ი. მე რომ ვამბობ — ეს ცნობილია, მაგრამ განა მარტო მე ვამბობ?

ანალოგიური ვითარება გვაქვს სხვა შემთხვევებშიც.

ჩაკითხვის ასეთ ფორმებს ვერ ვხვდებით ქართველურ ენებში და ქართული ლიტერატურული ენის სხვა კილოებში. ქართველური ენები ასეთ შემთხვევაში იყენებენ კითხვით -ა ნაწილაკს (სვან. [მარეა?], [კაშა?], [ბასყა?]; მეგრ. [კოჩიო?], [ქომონჯიო?], [ციმუაო?]; ლიტ. ქართ. [კაცნ?], [ქმარნ?], [მარწყვენ?]. ქართულში ბრუნვის ნიშნის ო კითხვითი ა-ს დაკარგვის საკომპენსაციოდ არის დაგრძელებული).

ბაცბური ენის ჩაკითხვითი ფორმებიც ც-ს დაირთავენ ბოლოში, მაგ., ფჰაუ „ძალლი“ — ფჰ ა უ ა ც? „ძალლი“? სტაკ „კაცი“ — ს ტ ა კ ა ც? „კაცნ?“ ლ ა შ ა (საკ. სახ.) — ლაშა? და სხვ. ამის პარალელურად ბაცბურში გვაქვს ჩაკითხვის ასეთი ფორმებიც: ფჰაუნ? „ძალლი?“ სტაკნ? ლაშან? „ლაშა?“ ეს უკანასკნელნი. ვუიქრობთ, ლიტ. ქართული ენის გავლენით გაჩენილი ფორმებია ბაცბურში, ასეთ წარმოებას ვხვდებით თუშურ კილოშიც: ძალლნ?, კაცნ?, ლაშაყნ?. თუშურ კილოში ძალლნ? და ძალლიყ? ფორმები სემანტიზებული ჩანს, კერძოდ: როდესაც თუშს ეუბნებიან „— ძალლ მოვიდ“, — და ის პასუხობს [ძალლნ?], ივარაუდება შემდეგი: მსმენელმა გაიგო, რომ მოვიდა ძ ა ლ ლ ი და ხელმეორედ იპეორებს სიტყვას არა იმისთვის, რომ მიღებული შთაბეჭდილება განამტკიცოს, ე. ი. მთქმელის ხელმეორე დადასტურებით იწამოს აღქმული ფაქტი, არამედ იგი ამ კითხვით ახდენს ფაქტის შინაგან კონსტატაციას. ასე რომ, ასეთი კითხვა აუცილებლად არ მოითხოვს დადასტურებას, [ძალლიყ?] კითხვის დროს კი ხდება აღქმულის ხელმეორე შემოწმება, მისი სისწორის დასადასტურებლად იგი პასუხს თხოულობს.

ახლა შეიძლება კვლავ დავბრუნდეთ ხეცსურულის მე ი ა', ძ რ ო ხ ა ი ა', ო რ ნ ი ა' ფორმებს. გარდა ჩაკითხვისა, აქ ა' (აყ)-თან დაკავშირებით კიდევ უნდა გამოიყოს ქართული მ ხ ო ლ ო დ,

ლა, მარტო ნაწილაკების ფუნქცია. როგორც ვნახეთ (იხ. ზემოთ), ალ. ჭინჭარაული ხეცურულ განა მეიბ'-ს ასე განმარტავდა ლიტ. ენით: განა მარტო მე, ასევე „ერთ ძოხაიბ“ ნიშნავს ამას: განა მარტო ერთი ძოხა, ასეთი ფორმები ხეცურულში მხოლოდ კითხვით წინადადებაში გვხვდება, თუშურ კილოში კი მათ შევხედებით ყველა ტიპის წინადადებაში, მაგ.: [შენაჟ ხარი?] — „მხოლოდ შენ ხარ?“ [შენაჟ იყავი?] — „მხოლოდ შენ იყავი“ ან შენაჟ იყავი! — „მხოლოდ შენ იყავი!“

თუშურსა და ხეცურულში, როგორც ჩანს, მორფემად, რომელიც მხოლოდ, მარტო, ლა ნაწილაკების ფუნქციას ატარებს, უნდა გამოიყოს აჟ. სიტყვის ფუნქციის ბოლო ბგერას, რომელსაც აჟ ერთვის, არ შეუძლია ამ მორფემის ფონეტიკურად შეცვლა, მაგ.: კაციაჟ, წყაროიაჟ, ხეიაჟ და სხვ. ამავე დროს იგი შეიძლება დაერთოს ნებისმიერ მეტყველების ნაწილს, მაგ., გავაშრიაჟ (< გავაშრეა) „მხოლოდ გავაშრე“, ხვალაჟ (< ხვალეაჟ) „მხოლოდ ხვალე“, ორიაჟ „მხოლოდ ორი“ და სხვ.

ამ მნიშვნელობის -აჟ, -ა ან -ჟ სუფიქსს ქართველურ ენებსა და ქართული ლიტერატურული ენის სხვა კილოებში ვერ ვხვდებით (ამ ფუნქციით სვანურში გვაქვს გარ ნაწილაკი, ხოლო მეგრულში ხვალე).

ჩაჩნურ ენაში თ. გონიაშვილმა გამოავლინა 3 ნაწილაკი, რომელიც ფუნქციით უდრის ქართულ მხოლოდ, ლა ნაწილაკებსაც: „3 ნაწილაკი წარმოქმნის სხვადასხვა ლექსიკურ-გრამატიკულ მოდიფიკაციას მეტყველების ნაწილთა შესაბამისად, ძირითადია მისი ხმარება ქართ. „-ც“ ნაწილაკის დადასტურებითი ფუნქციით „-ლა“, „კიდე (ვა)ც“, „კი“, „-ვე“ ნიუანსების ფარგლებში. აღნიშნული გაგებით იგი შეიძლება დაერთოს მეტყველების თითქმის ყველა ნაწილს: არსებით სახელსა და ზედსართავს, ნაცვალსახელსა და რიცხვით სახელს, ზმნისართს, ზმნას...“⁴³

ჩაჩნურში 3 ნაწილაკის ხმარებასთან დაკავშირებით, თ. გონიაშვილის მაგალითების მიხედვით, შეიმჩნევა, რომ 3-სთან ერთად ფორმაში უთუოდ ჩნდება 4 ბგერაც, მაგალითად: „შიეე გაურნა გიერზ' 3 ბედიო' 3 ნასრუდ დინიე' 3 დელლე, შიენა ცუინი თიშიე ბედიო' 3 აჟიეხინა (ხაზი ჩვენია, თ. უ.) „თავისი ცხენიც, იარაღიც, ტანსაცმელიც ნასრუდინსავე მისცა. თითონ კი თავისი ძველი ტანსაცმელი (ვე) ჩაიცვა“⁴⁴.

⁴³ თ. გონიაშვილი, 3 ნაწილაკისა და 4 სუფიქსის ურთიერთობისათვის ჩაჩნურში, ივე, XII, 1962, გვ. 251.

⁴⁴ იქვე.

კიდევ: „ქუინ“ „ქუდიც“, ყენდინუა“ „ყადიზაც“, ბერიშ“ „ბაგუგებიც“, ლურუქ“ „ლატანიც“, გიერზაშ“ „იარალიც“ და ა. შ.⁴⁶

მრავალ სხვა მაგალითშიაც, რომლებიც ამ წერილშია დამოწმებული, ვითარება ანალოგიურია—ზ-ს წინ უთუოდ უძღვის ‘ (ყ). მაშასადამე, უნდა მივიღოთ დებულება, რომ ჩაჩნურში აღნიშნულ ზ-ს წინ უთუოდ უძღვის ყ ბგერა. ნახურ ენებში ყ ფონემაა. საანალიზო ფორმებში იგი ან ცალკე უნდა გამოიყოს, ე. ი. არც ფუძეს მიეკუთვნოს და არც ზ ნაწილას, ან ფუძეს დაუკავშირდეს და მივიჩნიოთ ზ-ს დართვის შემდეგ აღმდგარ ფუძისეულ ბგერად, ანდა მივიჩნიოთ ფუფუნქციო ყ-დ—ფონეტიკურ გამყარად. თუ არც ერთი არ მოხერხდა, მაშინ ნაწილაკად უნდა მივიჩნიოთ არა ზ, არამედ ყზ. ჩვენი ვარაუდით, ჯერჯერობით სწორი ჩანს ყზ-ს მთლიან მორფემად მიჩნევა, რადგანაც ზემოთ მოყვანილ ფორმებში (1) ყ არ არის ფუძისეული (ეს კარგად ჩანს მარტივი ფუძეების მიხედვით), (2) ყ არ არის ხმოვანთა გამყარი (იგი ზ-ს წინ ჩნდება მაშინაც, როცა ფუძე თანხმოვანზეა დაბოლოებული; მაგ., ბერიშ“ზ, ლურუქ“ზ, გაურ“ზ და სხვ.). ყ ცალკე მორფემა არ ჩანს ჩაჩნურის ამ ფორმებში, მაშასადამე, ბუნებრივი იქნებოდა მორფემად მიგვეჩნია—ყზ⁴⁶.

ჩაჩნურის ყზ მორფემის ფუნქციას ბაცბურში ასრულებს აყ სუფიქსი; მაგ.: სტაკ „კაცი“—სტაკაყ „კაციც“, ღოჭა „გოგო“—ღოჭააყ „გოგოც“, ნაეტარ „ბინა“—ნაეტარაყ „ბინაც“ და სხვ. ხმოვანფუძიან სახელებთან შეიძლება მხოლოდ ყ იყოს წარმოდგენილი, მაგ. ლაშა (საკ. სახელი)—ლაშაყ „ლაშაც“ ცჰაა „ერთი“—ცჰააყ „ერთიც“ (ცჰააყ ცო-„არც ერთი“). აყ(=ვე): იტტაყ „ათივე“ (შდრ. იტტ „ათი“), ისსაყ „ცხრავე“ (მდრ. ისს „ცხრა“) და სხვ.

ყზ-ს ქართული -ლა-ს ფუნქციაც აქვს ჩაჩნურში, მაგალითად, ჰაჟა“ზ ნიშნავს როგორც შენც, ისე შენლა-ს⁴⁷. ბაცბური აყ ქართული ღა-ს ფუნქციით არ გვხვდება, ამისთვის ეს ენა იყენებს აყ ნაწილას: ცჰააყ „მხოლოდ ერთი“, „ერთილა“, სტაკაყ „მხოლოდ კაცი“, „კაცილა“...

ბაცბურის აყ (= ქართ. -ც) გენეზისით უნდა დავეკავშიროთ ჩაჩნურის ყზ-ს, რომლის ძირითადი ფუნქცია ემთხვევა ბაცბურის აყ ნაწილაკის ფუნქციას.

⁴⁶ თ. გონიაშვილი, ზ ნაწილაკისა და იე სუფიქსის ურთიერთობისათვის ჩაჩნურში, იკე, Xll, 1962, გვ. 251.

⁴⁷ შდრ. დ. იმნაიშვილი, ჰიპოტაქსის საკითხისათვის ჩაჩნური ჯგუფის ენებში, იკე, ll.

⁴⁸ თ. გონიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 251.

თ. გონიაშვილი სამართლიანად ვარაუდობს, რომ „ნაწილაკის ისტორიული დანიშნულება წინადადებაში უნდა ყოფილიყო — სიტყვის მნიშვნელობის გაძლიერებით — მისი თავისებური განსაზღვრა-დაკონკრეტება უამნაწილაკო ფორმათა საპირისპიროდ... დროთა ვითარებაში მისი მნიშვნელობა განშტოვდა მეტყველების ნაწილთა შესაბამისად“⁴⁸.

მაშასადამე, ჩაჩხურში ე-ს ქართული -ც და -ლა ნაწილაკების შესატყვისი ფუნქციები ერთი ამოსავლის განშტოებულ მნიშვნელობებად უნდა ვივარაუდოთ; ბაცბურში, როგორც ვნახეთ, ჩაჩხური ე-ს ადგილს იკავებს აჲ; იგივე აჲ უნდა გვეკონდეს სუბსტრატული ელემენტის სახით დაცული ხევსურულსა და თუშურში, სადაც იგი წარმოადგენს ლიტერატურული ქართული ენის მხოლოდ ნაწილაკის ფუნქციურ შესატყვისს.

II. /ჲ/ ფონემა ბაცბურში. /ჲ/ ბაცბურში მიიჩნევა ფონემად⁴⁹. /ჲ/-ს ფონემათა სისტემაში მოქცევის არ ახლავს რაიმე სპეციალური მტკიცება, ისევე როგორც სხვა, ვთქვათ, /ბ/, /გ/... ფონემების მოქცევის ამ სისტემაში. /ჲ/ ბაცბურში, მართლაც, უნდა მივიჩნიოთ ფონემად. ჩვენ /ჲ/-ს ფონემების მტკიცებას არ ვეუღლებით (ამისი დადასტურება ბაცბურში არ არის ინელი), ოღონდ აქ წარმოვადგენთ /ჲ/-ს დისტრიბუციას ენაში და შევადარებთ მას ამ ფონემის დისტრიბუციასთან თუშურ კილოში, რაც საშუალებას მოგვცემს ვიმსჯელოთ საერთოდ /ჲ/-ს ბუნებასა და გენეზისზე და მის სუბსტრატულ წარმომავლობაზე თუშურ კილოში.

/ჲ/-ს დისტრიბუცია ბაცბურ ენაში: 1) ანლაუტში ყველა ხმოვანი, თუ მას ფშვინვიერი შემართვა არა აქვს, იწყება ძლიერი შემართვით: ამ ხმოვნის წინ ყ ბგერა უთუოდ არის, მაგალითად: ეაბალჲ, ეელანე, ეილიკჲ (საქ. რქმევის სახელებია), ეახრობ „ქედლია“, ეარკუჲ „მხალი“, ეი „ეს“; ეიბი „ესენი“, ეოჭრინ „მათი“; ეო „ის“, ეობი „ისინი“, ეოშტიკ „ისევე“, ეუჲსთხ „საკლავი“, ეურუმ „ურემი“ და სხვ.

ი. დემერიევი ანლაუტში ე-ს არ აღნიშნავს. მისი აზრით, „(ე. თ. უ.) появляется орфоно в конце слова“⁵⁰, ე. ი. როდესაც იგი ე-ს ფონემად მიიჩნევს, მას მხედველობაში აქვს მხოლოდ აუსლაუტის ე. უნდა შევნიშნოთ, რომ ბაცბურში ე გვხვდება როგორც სიტყვის ბოლოს, ისე შუაში და დასაწყისში. უკანასკნელი

⁴⁸ თ. გონიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 225.

⁴⁹ Ю. Д. Дешерисв, Бабинийский язык, 1953, გვ. 31.

⁵⁰ იქვე,

შემთხვევისათვის მაგალითები მოყვანილია ზემოთ; რაც შეეხება ყ-ს სიტყვის შუაში, არც აქ გვაქვს მაგალითების სიმცირე; მოვიტანთ რამდენიმეს: ეეცეე „მოვიდა“, ხაცეე „დაჯდა“, ლაცარ „სურ-ვილი“; დეცნორ „მოეტანა“, ხოცლა „ჩავა“, ხაცლა „დაიჯდო-მება“ და სხვ.

იმის გამო, რომ ი. დეშერიევმა ანლაუტში ყ არ გამოყო ცალკე, ბაცბურ ხმოვნებზე მსჯელობისას მან, ჩვენი აზრით, მოგეცა რამდენიმე საეჭვო დებულება, კერძოდ: ა) მას მიაჩნია, რომ ბაცბური ხმოვნები უფრო უკანა წარმოებისაა, ვიდრე შესატყვისი რუსული და ინგლისური ხმოვნები: „Отличительной чертой бацбунских гласных является то, что они более заднего образования, чем русские гласные, даже по сравнению с английскими задними гласными бацбунские гласные настолько отодвинуты дальше, глубже, что некоторые из них (например а, о) в начальном положении образуются почти в гортани“⁵¹.

როგორც ჩანს, მხედველობაში მიღებული არ არის ხმოვნის პოზიცია. პოზიციის წყალობით შეიძლება რუსული ა განვიხილოთ ინგლისურ [a:] -სთან: „[a] в положении между двумя твердыми согласными приближается к английскому [a:]“⁵². თუმცა იმავე ო. დიკუშინას მიხედვით: „русское [a], произнесенное отдельно, отличается от [a:] (ინგლისური /ə/-სგან — თ. უ) тем, что оно относится к переднему ряду и менее открыто, чем английское [a:], а также и менее напряженное“⁵³.

იგივე რუსული [a] პალატალურ თანხმოვნებს შორის ჰგავს ინგლისურ [æ]-ს, რომელიც წინაწარმოებისაა. უნდა ითქვას ისიც, რომ ზოგ შემთხვევაში ინგლისური ხმოვანი ჩვეულებრივ უფრო წინა წარმოებისაა, ვიდრე შესაბამისი რუსული ხმოვანი: „В английском языке имеются две фонемы заднего ряда высокого подъема языка, а именно краткое [u] и долгое [u:] По сравнению с русским [y] они несколько выдвинуты вперед и менее лабиализованы“⁵⁴ და სხვ. მაშასადამე, ზოგადი შედარება კონკრეტული მითითების გარეშე საკითხს უფრო ართულებს, ვიდრე ნათელს ხდის. ახლა დავუბრუნდეთ ბაცბურ ხმოვნებს, რომლებიც რუსულ და თვით ინგლისურ ხმოვნებზეც კი უკანაწარმოებისა ყოფილა. კერძოდ, მხედველობაშია ანლაუტის ხმოვნები („в начальном по-

⁵¹ Ю. Д. Дешериев, Бацбунский язык, 1953, გვ. 40.

⁵² О. И. Дикущина, Фонетика английского языка, 1952, გვ. 35.

⁵³ იქვე.

⁵⁴ О. И. Дикущина, იქვე, გვ. 37.

а;кеиин), რომლებიც თითქმის ხორხში წარმოიქმნება, აი ი. დე-შერიევის მაგალითებიც: В слыхах ах 'наши', ахрэн 'наших', па-члхнх а звучит почти так, как гортанный л⁵⁵.

ამის შესახებ უნდა იოქვას შემდეგი: ჯერ ერთი, თუ ისმის [ქ], უნდა აღნიშნულიყო კიდევ, რამდენადაც ეს ბგერა ი. დე-შერიევის მიერ მიჩნეულია ფონემად: „Гортанная смычная звонкая (п)нема“⁵⁶. მეორეც, ამ ხმოვნებთან [ჟ] კი არა, არამედ ყ გვაქვს, ე. ი. ყ-ს გამო ამ ხმოვნებს აქვს ძლიერი შემართვა. ამ პოზიცია-ში სრულიად ბუნებრივია, რომ ა- იწარმოებოდეს უფრო ღრმად. თუმცა ენის კონფიგურაციასა და წარმოების ადგილზე ყ გავლენას ვერ ახდენს (იხ. გვ. 21), ამდენად ზემოხსენებული ვარაუდი მხოლოდ სმენით შთაბეჭდილებას ეყრდნობა. სიტყვის დასაწყისში ეს მდგომარეობა გვექნება ყველა ხმოვანთან, რომელი რიგისაც არ უნდა იყოს იგი, რადგანაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ანლა-უტში ხმოვანს ყოველთვის წინ უძღვის ლარინგალი ყ. იგივე /ა/ ფონემა განსხვავებული შემართვისა იქნება წინა წარმოების ბგერებთან, როგორიცაა ვ, ბ, დ, ძ და სხვ. მისი წარმოება სრულიად მოწყვეტილი იქნება ხორხისგან. მაშასადამე, საერთოდ ბაც-ბური /ა/ ვერ ჩაითვლება ინგლისურ /ა/-ზე უფრო უკანაწარმოე-ბისად. დგება კითხვა: ძლიერი შემართვის ყ და სიტყვის შუაში ან ბოლოს მოქცეული ყ ერთნაირად უნდა დაფასდეს თუ განსხვა-ვებულად, ე. ი. ყ ყველგან ფონემაა, თუ სიტყვის თავში არ ჩაითვ-ლება ფონემად, ხოლო სხვა შემთხვევაში კი—აუცილებლად?

სიტყვის შუაში და ბოლოში ყ-ს ფონემობა ექვს არ იწვევს, ადვილად შეიძლება დაიძებნოს მინიმალური ოპოზიციური წყვი-ლები, მაგალითად:

გაგაჲ „კვერცხი“—გაგაჲ „მუცელი“
დჳიჲ „ოთხი“—დჳიჲ „ღარჩი“
ვეწერ „უყვარდა“—ვეწერ „მოვიდა“
ხაწეჲ „გაიგონა“—ხაწეჲ „დაჯდა“

ბაცბურში არა გვაქვს გაგაჲ, დჳიჲ, ვეჲერ, ხაჲეჲ ფორ-მები, ამავდეს ფორმებში ვერც ყ-ს შევხვდებით ყ-ს ადგილზე.

ძლიერი შემართვა სიტყვის თავში ხმოვანს ყოველთვის ექნება, მაშასადამე, იგი უნდა აღინიშნოს, მით უმეტეს, ამ ბგერას სხვა პოზიციაში, როგორც წესი, გამოვეყოფთ. უნდა შევნიშნოთ, რომ

⁵⁵ Ю. Д. Дешериев, Бацкий язык, 1953, გვ. 41.

⁵⁶ იქვე. გვ. 29.

ც-სთვის მინიმალური ფონოლოგიური წყვილების შედგენა ბაცბურ-ში ანლაუტშიც ხერხდება, მაგალითად:

ა ა გ ['⁵⁷laŋ 'ɲɪtka, dʲɪa ɲaɲɲɪjskɔj (tʲuɲɲɪjskɔj) kʲʊstɑr-
noj ɲaɲɲɪ⁵⁷']—ა ა გ „ბებია“.

ა ო კ (Iʔaɲaɲ)⁵⁸ —ც ო კ „ნეტავ ის...“

როგორც ჩანს, /ც/ და /ა/ ფონოლოგიურ ოპოზიციას კმნის ჩაჩნურშიც, მაგალითად: ო ო ო ო („смешаться, смешивать“⁵⁹) და ი ი ი ი („покониться, находиться в неподвижном состоянии“⁶⁰).

შეიძლებოდა წარმოგვედგინა ირიბი ფონოლოგიური ოპოზი-ციაც /ა/-სა და /ც/-ს შორის:

ა ა „ზამთარი“: ყ ა „ცოდვა“: ვ ა „არის“ (გვაქვს ყ ა „მკვალი“, მაგრამ ყ ა-ში ა უთუოდ ნაზალურია, რაც სრულებით არ შეიძენე-ვა ა ა, ვ ა და ყ ა ფორმებში).

ა ე რ (აერვავეინჲ „გაფუქებული“, „წამხდარი“): ჯ ე რ „ქვა“

ც ე ც „მინდორი“—ლე ც „სურს“

ც ე ც „აიღე“—ქ ე ც „ქეცი“

ც ე ხ კ „თხარე“—ბ ე ხ კ „ტყუილი“—ჭ ე ხ კ „იხარშება“ და სხვ.

შეიძლება დავასკვნათ: ც ბაცბურში ფონემაა და იგი უნდა გამოიყოს ანლაუტშიც, ისევე როგორც ინლაუტსა და აუსლაუტში. ანლაუტის ც-სთან დაკავშირებით კიდევ შეიძლებოდა გვეთქვა შემდე-გი: ზოგჯერ ბაცბურის ძლიერ შემართვიან-ხმოვანს ჩაჩნურსა და ინგუშურში უპირისპირდება ფშვინეიერშემართვიანი ხმოვანი. სავა-რაუდებელია, რომ ამ ხმოვანთათვის ფშვინეიერი შემართვა პირვე-ლადია, შემდეგ მომხდარა ჰ-ს დაკარგვა ხმოვნების წინ, ამის შემდეგ ეს ხმოვნები იღებს ძლიერ შემართვას ენის ნორმის მიხე-დვით, მაგალითად: ჩაჩნურსა და ინგუშურში გვაქვს ჰ უ „მარცვა-ლი“, „თესლი“, ჰ ი ნ ც „ახლა“⁶¹, ამათ ბაცბურში შეესატყვისება ც ო ც და ც ი ნ ც. ანალოგიური მომხდარა ბაცბურსა და თუშურ კილოშიც: ბაცბურიდან თუშურმა მიიღო სიტყვა ჰ ე რ წ ქვაბი, თუ-შურში ე-ს ფშვინეიერი შემართვა დაჰკარგვია და შეუძენია ძლიერი შემართვა: თუშურში გვაქვს ც ე რ ა წ უ ნ ა ც ო „პატარა ქვაბი“.

⁵⁷ Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык, 1953, გვ. 29.

⁵⁸ იქვე.

⁵⁹ А. Г. Мацнев, Чеченско-русский словарь, 1961.

⁶⁰ იქვე.

⁶¹ А. Г. Мацнев, И. В. Оздоев, З. Д. Джамалханов, Че-ченско-ингушско-русский словарь, 1962.

2) ბაცბურში, ერთი შემთხვევის გარდა, ყ არასოდეს არ მოსდევს თანხმოვანს ან უმარცვლო ხმოვანს, აი ეს ერთი შემთხვევა: ვჭევც (ოთხი): „აღწეპა ბარილა ვჭევც-ფხი სტაკ ვარ ღამდინერ“ (Алпелх барила вѣв'—пхи стлакI вар Iამდინი⁸²).

როგორც ჩანს, ყ-ს ატანა ამ პოზიციაში მოხერხდა ე-ს სონორული ბუნების გამო. ყ ამ ფორმაში მორფოლოგიური აფიქსი ჩანს, კერძოდ, იგი უდრის ღა, მხოლოდ ნაწილაკებს თავისი ფუნქციით, ე. ი. ვჭევც-ფხი ნიშნავს ამას: მხოლოდ ოთხი-ხუთი (შდრ. თუშური ოთხ-ხუთი აც „მხოლოდ ოთხი-ხუთი“, იხ. ზემოთ).

3) ბაცბურში ყ გვხვდება ცალკეული ხმოვნების შემდეგ აუსლაუტში, მაგალითად:

აც: „აპჟურჩღაეს, ის მემცხორგო ყუჟსთხაყ ბატბოს“⁸³. „შუიჲ აუჟეაყ ჰაათხ ბერწბიენთხ“.

ეც: „ქჷმ ჟჲ მემცხორ ჰაათეყ ვატიჲ“. „სოჲ ხეყ ციცხრიჲ ჳერჳ“. ჯოკეყ „სამივე“, ბაყეყ „მართლა“ და სხვ.

ოყ: ტყოყ „კვლავ“, ქიქოყ „წინათ“, „ადრე“.

იყ: „ნჳაიყ ბაღჲე ქოხრეჲ“; „ქუჩიჲ ჟა ყოშტიყ“

უ-ს შემდეგ ბაცბურში ყ ვერ დავადასტურეთ.

ბაცბურში, ისევე როგორც თუშურში, ყ ცალკე ხმოვანს მოსდევს აუსლაუტში. ასეთ ფორმებს თუ დავუერთავთ აფიქსებს (სულ ერთია—ხმოვანს თუ თანხმოვანს, ან ამათით დაწყებულთ), ყ უთუოდ რჩება, ე. ი. ამ შემთხვევაში ვერ ვიტყვი, რომ ყ ხმოვანთა კომპლექსშია გაჩენილი. მაგალითად, გვაქვს ფორმა ჰაათეყ „მაშინვე“, აქედან შეიძლება სხვა ფორმის მიღება: ჰაათეყაჲჳ „მაშინვეო“. ამ შემთხვევაში ყ [ეა] კომპლექსს კი არ მიეწერება, არამედ ე ხმოვანს [ჰაათეყ]-ში. ამის გათვალისწინებას პრინციპული მნიშვნელობა ენიჭება ხმოვანთა კომპლექსებზე მსჯელობის დროს.

4) ბაცბურში ყ გვხვდება ხმოვანთა კომპლექსებშიც. ეს კომპლექსები შედგენილია ძირისეული და აფიქსისეული ხმოვნებისაგან. ყ ასეთ კომპლექსებში ძირისეული ხმოვნის მომყოლია და არა გვიან, ხმოვანთა თავმოყრის შემდეგ გაჩენილი. ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა უაფიქსო ძირეული ფორმები. თუ კომპლექსში ყ

⁸² Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык, 1953, გვ. 350.

⁸³ მაგალითები, რომელთაც არ ახლავთ სპეციალური მითითება, ამოღებულია ჩვენ მიერ ზემოაღვანი ში სხვადასხვა დროს ჩაწერილი ტექსტებიდან.

გვაქვს, ძირეულ ხმოვანსაც უთუოდ მოსდევს იგი; მაგალითად: გვაქვს ფორმები დაყარ „მოტანა“, გაყარ „დაწევა“, -არ ცნობილი აფიქსია ბაცბურში. ამავე დროს ენაში გვაქვს დაყ „მოიტანე“ და გაყ „დაეწიე“, ე. ი. ყ გვაქვს ფორმაში არა იმის გამო, რომ [ა] კომპლექსი შეიქმნა, არამედ იმის გამო, რომ ძირეულ ა-ს ყ უკვე ახლდა. რადგან ხმოვანთა კომპლექსი მაინც შექმნილია, ჩვენ ამ ხმოვნებს კომპლექსებად განვიხილავთ. ყ-ს გაჩენის საკითხს ძირისეულ ხმოვნებთან შევეხებით ქვემოთ.

ენახოთ ხმოვანთა კომპლექსები:

აა; დაყარ, გაყარ, ლაყარ...

აე : აჰაკურჩლაეს, ხაყე, გაყე...

აო: ჭაყოს, შიჩლაყოს...

აუ: გაყურ...

აი: ჰაალბაყითიე, ვაყით, ყაყიშ...

ეა: წეა (წენიხა წეა ჟუყვიც ჰოე), ტეა...

ეე: აჰაბეყე, ეეყე, დეყე, ლეყერ...

ეო: ჯეობ (შდრ. თუშ. ჯეობაჲ); ლეოდ (←ლევოდ), ყეოდ

(წა ყეოდ < ყევოდ)...

ეუ: ფხეურ (←ფხევურ), მეურმი (მეურმეები)

ეი: ხეყი? ლეყი? მეითლარ...

ოა: ჰოა, ყოა || ყოჰა...

ოე: ჰოე, ყიჰნოერ, ლოერ, ალ^როერ (|| ალ^რუერ)...

ოო: ოა კომპლექსს ასიმილაციით შეუძლია მოგვეცეს ოო, რომელიც თავის მხრივ შერწყმით იძლევა ო-ს. ამ ო-ს ყ არ ახლავს—ეს ნიშნავს იმას, რომ ოა კომპლექსში ყ არ გაჩენილა, იგი არ გაჩენილა ოო კომპლექსშიც, მაგალითად: სოდახკდოთხ (←სოოდახკდოთხ←სოადახკდოთხ), სხვათა შორის ბაცბურში დაცულია სამივე ფორმა. მაგალითად: სოზაჲლ^რნათხ...

ოუ: წოურ (←წოვურ, შდრ. წოვბი), ჯოუყ...

ოი: ვოყიხალ, დოი (|| დუი)

უა: ყუარ, ჩუადერწი (> ჩუდერწი,) ჩუალობ (ჩულობ)

უე: ალ^რუერ (|| ალ^როერ), ყუეჰველად, გუერ...

უო: ეს კომპლექსი ვერ დავადასტურეთ ბაცბურში.

უუ: ჩუუბახნათხ (> ჩუბახნათხ), ჩუუდერწი (→ჩუდერწი)...

უი: ყუილ, შუი, გუეყლარ (←გუეყლარ)

იო: ყიოლ (ვალ^რე) [|| ყიულ], ყიოს (საკ. სახელია)...

იე: დატდიე, დიე, ხიე, ვიე. ბაცბურში შეიძლება დავასახელოთ ერთადერთი შემთხვევა, როდესაც იე კომპლექსში ყ გვაქვს, კერძოდ: დჰიყე „დარჩა“ (შდრ. ჩუ დჰიყ „დარჩი!“).

ბუ: ყიულ (|| ყიოლ), ყიულ...

იი: ხინ (< ხიინ < ხიენ), შიტტ (< შიიტტ < ში+ყიტტ), ფხიტტ (< ფხიიტტ < ფხი+ყიტტ). მაშასადამე, ყ გვხვდება შემდეგ კომპლექსებში: აა, აე, აო, აუ, აი; ეე, ეი, ოი, იე.

როგორც ჩანს, ეე და ეი გვიანდელი კომპლექსებია, მათი თავდაპირველი სახეა აე და აი შესაბამისად, ე. ი. აე > ეე, ხოლო აი → ეი. მაშასადამე, მომხდარა ასიმილაცია. ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა ამ ზმნათა მასდარისა და ბრძანებითი მწკრივის ფორმები, კერძოდ, ვეყე ფორმის მასდარია ეაყარ, აჰაბეყე ფორმისა— აჰაბაყარ, ლეყერ ფორმისა— ლაყარ. აჰაბეყე ბრძანებითის ნეორე პირში გვაძლევს ასეთ ფორმას: აჰაბაყ! ესევე ახსნა აკმაყოფილებს იმ ვარაუდსაც, რომ ხეყი? „იცი?“ ლეყი? „გინდა?“ ფორმებშიც თავდაპირველია *ხაყი და* ლაყი (ამათი მასდარი, როგორც აღენიშნეთ, არის ხაყარ და ლაყარ).

აქ, ერთი შეხედვით, თითქოს ასეთი კანონზომიერება იქმნება: აყე კომპლექსში ხმოვანთა რეგრესიულ ასიმილაციას ადგილი აქვს იმ შემთხვევაში, როდესაც ა-ს წინ უძღვის მტლერი თანხმოვანი (*ბაყე > ბეყე, ვაყე > ვეყე, ლაყერ > ლეყერ); ასიმილაცია არ ხდება მაშინ, როდესაც ა-ს წინ უძღვის ყრუ თანხმოვანი, მაგალითად: ხაყე „დაჯდა“; შდრ. ხაყარ „დაჯდომა“ და ხაყ „დაჯექი“; ჯაყე „მოხედა“ შდრ. ჯაყარ „დაწევა“ და ჯაყ! „დაეწიე!“ მაგრამ ხაყარ „გაგება“ და ხეყერ „იცილა“, ხეყ „იცის“. აქ, როგორც ჩანს, ანალოგიასთან გვაქვს საქმე.

ოი კომპლექსის წარმომავლობა საჭიროებს დამატებით ძიებას, შესაძლებელია ო-ც ა-დან მოდიოდეს, რამდენადაც გვაქვს ვახაე „წასელა“ ფორმა, სადაც, მსგავსად ვოყიხ „წადი!“ ფორმისა, ძირად ხ გამოიყოფა, სემანტიკითაც ხომ იდენტურია ეს ორივე ხ. ოლონდ ვოყიხ ფორმას სხვა მასდარი აქვს—ყიხარ. ძნელი ჩანს ვოყიხალ, ვოყიხ ფორმებში ო ა-სგან მიღებულად ჩათვალოთ ე-სთან ზეზობლობის გამო, რადგანაც ჯოყიხ, დოყიხ ფორმებში ა-ს ლაბიალიზების პირობა არა გვაქვს.

ჩვენთვის გაურკვეველია ი-ს წარმომავლობაც დჰიყე, დჰიყ ფორმებში, შესაძლებელია ი აქ ძირეულიც იყოს. თუ ამ ორ შემთხვევას არ მივიღებდით მხედველობაში (ლაპარაკია დჰიყე, ვოყიხალ ფორმებზე), შეიძლებოდა ასეთი დებულების წამოყენება: ბაცბურში ყ გვხვდება მხოლოდ დამავალ კომპლექსებში და ამ კომპლექსთა პირველი კომპონენტი არის ა (დჰიყე, დჰიყ

ფორმებს ქვემოთ კვლავ შევხებით, შესაძლებელია ეს ფორმებიც არ აღმოჩნდეს ხელშემშლელი ზემოთ წამოყენებული დებულებისათვის).

შენიშვნა: დჭიკე ერთადერთი ფორმაა, სადაც კ გვაქვს იე კომპლექსში; სხვა შემთხვევებში იე კომპლექსი ბაცბურში ც-ს გარეშეა.

5) ბაცბურში უთუოდ გრძელი ხმოვნებიც გვაქვს. ი. დეშერიევი ბაცბური ენის გრამატიკაში (Грамматический язык, 1953) გრძელი ხმოვნის მიღების ზოგიერთ შემთხვევას ასახელებს. დაწერილობით გრძელ ხმოვნებზე არ შევჩერდებით, რადგან ჩვენს საკითხს არ წარმოადგენს, ოღონდ უნდა შევნიშნოთ, რომ ბაცბურში გრძელი ხმოვნები უფრო მეტი რაოდენობით გვხვდება, ვიდრე ამას ი. დეშერიევი ვარაუდობს. კერძოდ, ამ შემთხვევაში გვინტერესებს გრძელი ხმოვნები, რომელთაც კ მოსდევს.

ჩვენი დაკვირვებით ექცნორ, ეკცბაე, დოცდინაჰა, ხეც და სხვ. მსგავს ფორმებში ც-ს წინ მდგომი ხმოვანი გრძელია.

განვიხილოთ აღნიშნული ფორმები: ვაყარ „მოსელა“ აორისტში გვაძლევს ეეცეე-ს (<*ვაყეე); აორისტის ფორმა გამოყენებულია თურმეობითისთვის, ოღონდ ერთის -ო რ სუფიქსი (მაგალითად, მაწიე „დალია“—მაჰწიო რ „დაელია“, ე. ი. მაწინორ > მაჰწნორ (ი-ს ეპენტეზისი, როგორც ცნობილია, ჩვეულებრივია ბაცბურისათვის⁶⁴). უნდა ვივარაუდოთ, რომ თურმეობითისათვის ეეცენ-იდან ნაწარმოები საწყისი ფორმა იქნებოდა ეეცენო რ, გვაქვს კი ეეცნო რ, ე. ი. ეეცენო რ-ში მომხდარა იდენტური ხმოვნების შერწყმა და მივიღეთ გოძელი ხმოვანი (ეე > ე), ხოლო იდენტურ ხმოვნებს შორის მყოფი კ გადაჯდა გრძელი ხმოვნის შემდეგ, მაშასადამე, აე კომპლექსი ასიმილაციის შედეგად იქცა ეე-დ, ხოლო ამათი შერწყმით მიღებულია ე (ვაყარ „მოსელა“, *ვაყენ > ეეცეე „მოვილა“, *ვეყენ (>ვეყეე)† ო რ >*ეეცენო რ > ეეცნო რ).

ეკც, ხეც, ლეც ერთმარცვლიანი სიტყვებია, მახვილი ხმოვანზე მოდის, შედეგად სიგრძე გვაქვს. მეტყველების დროს ამ ხმოვანთა სიგრძე კარგად შეიგრძნობა.

დოცდინაჰა—ეს ფორმა თავის შედგენილობით რთულია: შედგება დაცარ „მოტანა“ და დარ „ქმნა“ ზმნებისაგან, მათ შუაზე

⁶⁴ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 235; რ. გაგუა, ზოგიერთი ფონეტიკური პროცესი ბაცბური ენის ხმოვნებში, იკე, VIII, 1956.

უზის ო კობულა, რომლის უუნქცია ჩვენთვის ნათელი არ არის ამჟამად, ე. ი., ჩვენი აზრით, თავდაპირველი ფორმა დ რ ც დ ი ნ ა ჰ ა ფორმისა შემდეგია: $\text{და ც ო დ ი ნ ა ჰ ა}$ (ო-ს დაშვება აქ აუცილებელია, წინააღმდეგ შემთხვევაში გაურკვეველი იქნება $\text{და ც ა რ-ის ც-ს წინ ა-ს ო-დ ქცევა}$), * $\text{და ც ო დ ი ნ ა ჰ ა-ს}$ შემდეგ სრული ასიმილაციით უნდა მოეცა $\text{დ ო ც ო დ ი ნ ა ჰ ა}$, შემდეგ ხდება იდენტური ხმოვნების (ოო-ს) შერწყმა და ვიღებთ ენაში დადასტურებულ დ რ ც დ ი ნ ა ჰ ა ფორმას, მაშასადამე, ფორმის განვითარება ასეთია: $\text{და ც ო დ ი ნ ა ჰ ა} > \text{დ ო ც ო დ ი ნ ა ჰ ა} > \text{დ რ ც დ ი ნ ა ჰ ა}$.

უკანასკნელ შევლებით აც ნაწილაკიან ფორმებს. აქაც ც-ს წინ ხმოვანი გრძელია. მხედველობაში გვაქვს შემდეგი ფორმები;

ფჰაჟე „ძალიცი კი“ (მაშასადამე, ც ნაწილაკის ფუნქცია აქ უდრის ქართულ ც...კი-ს). ამის პარალელურად ბაცბურში გავრცელებულია ფჰაჟაჟაჟ (=ძალიცი კი) ფორმა. უ-ს სიგრძე ან ასიმილაციის შედეგია (ე. ი. უუ-ს შერწყმა ხდება), ან საკომპენსაცია (ა-ს დაკარგვის გამო).

-აჟ ნაწილაკი გვაქვს ზმნებშიც. აქ იგი უდრის ქართულ კიდევ, კვლავ-ს: ჩუჟბახნათ „კვლავ შევედით“, ჩუჟდერწი „კვლავ მიბრუნდნენ“, ჩუჟბილნორ „კვლავ დაედო“. ამათ გვერდით გვაქვს ესენიც: ჩუჟბახნათ „შევედით კიდევ“, ჩუდერწი „კიდევ მიბრუნდნენ“, ჩუბილნორ „დაედო კიდევ“. გრძელი უ (ჟ), ჩვენი აზრით, მიღებულია უა-ს შერწყმით: უა > უუ > უ, ე. ი. ჩუაბახნათ > ჩუუბახნათ > ჩუბახნათხ. ჩუაბახნათხ ბაცბურისათვის დღესაც ჩვეულებრივია.

ეგვეე ც გრძელ რ-სთანაც გვხვდება: ს რ ც და ხ კ დ ო თ ხ „კიდევ მოვიყვანე“, ს რ ც ბ ა ჯ ლ ნ ა თ ხ „კიდევ გამოვედით“... გრძელი რ მიღებულია ოა კომპლექსისაგან: ოა > ოო > რ. ჩუაბახნათხ და ს ო ა დ ა ხ კ დ ო თ ხ ფორმები ბაცბურში დღესაც ჩვეულებრივია. როგორც აქ, ისე ზემოთაც ც ნაწილაკი ერთვის ზმნისწინის ფუნქციით აღჭურვილ ზმნისხედებს.

ახლა, გავეცანით რა ც-ს დისტრიბუციას ბაცბურში, შეგვიძლია განვავარძოთ მსჯელობა თუშურის ც-ზე: 1) ხმოვანთა კომპლექსში ც-ს ჩართვა ნახურის ნორმა და მის გავლენად უნდა ჩაითვალოს თუშურში. ამ მხრივ უთუოდ პრინციპული მნიშვნელობა ენიჭება იმ ფაქტს, რომ ბაცბურშიცა და თუშურშიც ც-ს დისტრიბუცია თითქმის ერთნაირია. კილოს სპეციფიკა, ც გაჩნდეს კომპლექსში, რომელიც იწყება ა-თი ან ც ახლდეს ფუძისეულ ა-ს, აგრეთვე

ნახურისაგან შეთვისებულად უნდა მივიჩნიოთ. როგორც ჩანს, ნახურშიც (ბაცხურის მიხედვით) ყ-ანი დამართვა ა-ს სპეციფიკაა, რაც, ვფიქრობთ, ჰიატუსს უნდა დაუკავშირდეს. როცა ხმოვანთა კომპლექსი არა გვაქვს, ყ-ს მოთხოვნილება გამომდინარეობდა ა-ს სიგრძიდან და ლიაობიდან, ამ უკანასკნელთან ერთად ამ მხრივ გარკვეული გავლენა უთუოდ ექნებოდა სუპრასეგმენტურ მოვლენებსაც, როგორიც არის მახვილი და ინტონაცია.

ამ მსჯელობის შემდეგ უთუოდ დგება ასეთი კითხვა: თუ თუშურში ა-თი დაწყებულ ხმოვანთა კომპლექსში ყ-ს ჩართვა ნახური ნორმის გავლენაა, რატომ ეს ნორმა არ გავრცელდა საერთოდ და თავი იჩინა მხოლოდ არაძირეულ მორფემებს შორის?

ამის მიზეზად, ჩვენი აზრით, ის უნდა მივიჩნიოთ, რომ ძირეული მორფემები უფრო ნაკლებად ემორჩილება ცვლილებებს, რომლებიც თვით ენის სისტემის შინაგან ბუნებასთან არ არის დაკავშირებული; თუმცა გიგო, რაც, ყიაც ფორმის სახით გარკვეული შეღწევა აქაც გვაქვს ⁶⁵.

სიბრძნითი ფონოლოგიური კორელაცია თუშურში

თუშურ კილოში, სალიტერატურო ქართულისაგან განსხვავებით, როგორც აღვნიშნეთ, გამოიყოფა ოთხი ხმოვანი, ე. წ. გრძელი ხმოვნები, ესენია: ი, ე, ა, უ.

გრძელსა და ჩვეულებრივ ხმოვნებს კილოში ხშირად ვხედვით ერთიმეორის გვერდითაც და ცალკეც; მაგალითად: გ ა ე ა ლ „გააალა“ (ალად აქცია), დ ი ე ც ი ლ „აიცილა“, გ უ ე უ ნ ო ე „გაუუშნოვა“, დ ე ე წ ე რ „დაეწერა“, გ უ ე უ შ „გაუშეა“, წ ი ე ლ შ „წაილო“...

ფ ქ ე ი ლ წ ა ე ლ ე ბ ი ა - დ' ფ უ ლ მ ე უ ე ლ ე ბ ი ე ს „ფქეილი გაატანა და ფული გამოუგზავნეს“ და სხვ.

გრძელი ხმოვნები რაოდენობრივად უთუოდ უპირისპირდებიან ჩვეულებრივ ხმოვნებს. რაოდენობის მიხედვით გრძელი ხმოვნები თითქმის უგამონაკლისოდ აღემატებიან ჩვეულებრივს, რაზეც კარგად მიუთითებს ქვემოთ მოყვანილი ცხრილი⁶⁶; ცხრილში მოყვანილი ხმოვნები აღებული გექონდა თანაბარ ფონოლოგიურ პოზიციებში, სახელდობრ, როგორც მოკლე (ჩვეულებრივი), ისე გრძელი ხმოვანი მახვილიანია, გარდა იმ ი-სა და ე-სი, რომლებიც

⁶⁵ დ ი ა ე ც ი ამ რიგისად ვერ ჩაითვლება, რადგანაც იგი წარმოშობით კომპოზიტია და კომპონენტთა შორის სახლვარი სწორედ ყ-სთან გაივლის.

⁶⁶ ექსპერიმენტული მონაცემები მოპოვებულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ფონეტიკის ლაბორატორიაში.

სიტყვის ბოლოს გვაქვს ზმნათა ანალიზურ ფორმებში და, ცხადია, მახვილი არ მოსდით.

მოკლე ი-ს საშუალო სიგრძე უდრის 119 მს.

გრძელი ნ-სა სინთეზურ ფორმებში—210 მს., ამავე გრძელი ნ-ს გრძლიობა ანალიზურ ფორმებში საშუალოდ უდრის 316 მს.

ქვემოთ ვაჩვენებთ დანარჩენ ხმოვანთა საშუალო სიგრძეს ნილისეკუნდებში:

ე = 127	ე̄ = 245
ა = 120	ა̄ = 229
უ = 123	უ̄ = 251

ზემოთ წარმოდგენილ ექსპერიმენტულ მონაცემთა მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ გრძელი ხმოვანი მოკლეს თითქმის 90%-ით აღემატება. ასეთი სხვაობა ხმოვნებს შორის შეტყუვლების დროს თავისუფლად აღიქმება მსმენელის მიერ და ტოვებს გაორმაგებული ხმოვნის შთაბეჭდილებას.

ხმოვანთა რაოდენობრივი სხვაობა—სიგრძე და სიმოკლე პროდემული ფონოლოგიური ნიშნებია, ამიტომაც აქ საკმე გვაქვს კონტრასტთან და არა შეპირისპირებასთან⁸⁷, რაც იმას ნიშნავს, რომ გრძელი ხმოვნის ფონემობაზე შეგვიძლია ვილაპარაკოთ ოპოზიციური წყვილების სპეციალური დაძვინის გარეშეც, მაგრამ შეიძლება დაისვას ასეთი კითხვა: რამდენად სწორი იქნება ვამტკიცოთ, რომ კილოში ხმოვნის სიგრძე ქმნის ახალ ფონოლოგიურ კორელაციას, თუ გრამატიკულ პარადიგმებში გრძელი ხმოვნის გვერდით გვაქვს ხმოვანთა კომპლექსი, რომლისგანაც ისტორიულად (!) ნიღბებულია გრძელი ხმოვანი?

თუ II და III პირში გვაქვს გაცქეთ „გააკეთე“, გაცქეთ „გააკეთა“ ფორმები, I პირში ა-ს ნაცვლად გვაქვს პირის ნიშნით გაყოფილი აა კომპლექსი: გაეაკეთე „გაეაკეთე“.

კილოში გვაქვს გ ე ც კ ე თ (III პ.) ფორმა და მის გვერდით I პირში გ ა ვ ი კ ე თ ე „გ ა ვ ი კ ე თ ე“. მსგავსი შეიძლება დავადასტუროთ სხვა შემთხვევებშიც: დ ა ვ ე მ ა ლ ო (I პ.) „დავემალე“, მაგრამ დ ე ჯ მ ა ლ ო (II პ.) „დეჯმალე“ და დ ე ჯ მ ა ლ (III პ.) „დეჯმალა“ და სხვ.

ფონოლოგიური სისტემისა და სისტემის წევრთა ურთიერთობის კვალიფიკაციის დროს რაც შეიძლება ეკონომიური უნდა ვიყოთ, ე. ი. სისტემაში არ შევიტანოთ ელემენტი, ურომლისოდანაც ენის სისტემის აღწერა მაინც ხერხდება.

⁸⁷ Р. Я ко б со н, М. Ха л л е, Фонология и ее отношении к фонетике, Новое в лингвистике, II, 1962.

მაშასადამე, ჩვენს წინაშე დგას საკითხი: გრძელი ხმოვნები თუშურ კილოში ცალკე ფონემებად გაპოვეყოთ, თუ რომელიმე ხმოვნის ვარიანტად მივიჩნიოთ ისინი, ანდა ჩავთვალოთ გემინირებული ხმოვნებად?

როგორც ცნობილია, ხმოვანთა სიგრძე ენებში ფონოლოგიურად ერთი ღირებულებისა არ არის, კერძოდ, ჩვენ შეგვიძლია გრძელი ხმოვანი ცალკე ფონემად არც გამოვეყოთ ამა თუ იმ ენის ფონემატურ სისტემაში და მის ადგილზე დავწეროთ ფონემათა კომპლექსი.

„ფონოლოგიის საფუძვლებში“ ნ. ტრუბეცკოი წერს: „Долгие слогоносители следует, очевидно, рассматривать как сочетание фонем (т. е. как геминированные слогоносители) в тех языках, в которых между началом и концом такого слогоносителя может пролегать морфологическая граница“⁶⁸. სანიმუშოდ მოყვანილია მაგალითი ლაკური ენიდან, სადაც სახელთა მრავლობითობას აწარმოებს -უ სუფიქსი. თუ მხოლოდითში სახელის ფუძე უ-ზე ბოლოვდება, მრავლობითში ამ -უ-ს ერწყმის სიმრავლის -უ და ვიღებთ გრძელ უ-ს (უ-ს): „Zunttu—Zuntū“⁶⁹ (მთა—მთები). ფონოლოგიურად უ უნდა გამოვხატოთ უუ კომპლექსით. აქვე ჩამოთვლილია ხუთი შემთხვევა, როდესაც გრძელი ხმოვანი უნდა მივიჩნიოთ გემინირებულ ხმოვნად და ფონოლოგიურ სისტემაში ახალ ფონემას არ გვაძლევს გრძელი ხმოვნის სახით. ამ ხუთი შემთხვევიდან განვიხილოთ კიდეც ერთი, რომელზეც მსჯელობა მოგვიწევს ქვემოთ თუშურის კონკრეტული მასალის ანალიზისას, კერძოდ, წამოყენებულია დებულება: თუ გრძელი მონოფთონგი ენაში იქცევა ისე, როგორც დიფთონგები, იგი გემინატად ჩაითვლება: „...Одного наличия многофонемных основных дифтонгов недостаточно для доказательства того, что долгие монофтонги тоже должны трактоваться как односложные группы состоящие из двух одинаковых гласных. Подобный взгляд можно объективно доказать лишь в том случае, если долгие монофтонги действительно трактуются в данном языке так же, как многофонемные дифтонги. Там, где этого нет, там нет и объективных оснований для того, чтобы приписывать долгим слогоносителям значимость геминат“⁷⁰.

⁶⁸ Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, 1960, გვ. 211.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ იქვე, გვ. 215.

ნ. ტრუბეცკოი სანიშნულად იღებს სლოვაკურ ლიტერატურულ ენას, რომელშიც ადგილი აქვს ე. წ. „რიტმულ კანონს“, რაც გამოიხატება შემდეგით: გრძელი მარცვლის მომდევნოდ მეორე გრძელი მარცვალი მოკლდება, იგივე ხდება ie, uo, ia, iu დიფთონგების შემდეგაც; თავის მხრივ დიფთონგებიც გრძელი მარცვლის შემდეგ იცვლება მოკლე ხმოვნებით. გამოდის, რომ გრძელი ხმოვნები და მრავალფონემიანი დიფთონგები (ie, ou, ia, iu) ერთნაირად იქცევიან ენაში. ნ. ტრუბეცკოი ასკვნის: Долгие слогоносители обладают значимостью односложной группы, состоящей из двух одинаковых гласных⁷¹.

ენებს, რომლებშიც მოქმედებს აღნიშნული ხუთი შემთხვევა, ნ. ტრუბეცკოი უბირისპირებს სხვა ენებს „...где долгий слогоноситель (если только он вообще существует) „должен“ расцениваться как целостная единица, а не как сумма ряда более мелких единиц“⁷².

ასეთ ენად (რომელშიც გრძელი ხმოვანი ცალკე ფონემად გამოიყოფა) ნ. ტრუბეცკოი ჩაჩნურსაც მიიჩნევს, „Дифтонги которого частично однофонемины, а частично должны рассматриваться как „гласный + j или w и где, кроме того, в качестве слогоносителей выступают лишь гласные, а j и w фонологически отличаются от i и u“⁷³. იქვე დასძენს: „Мы включаем в эту группу также языки, в которых существуют многофонеминые дифтонги, но в которых эти дифтонги ведут себя не так, как долгие слогоносители“⁷⁴.

ჩვენ მიერ მოყვანილ ციტატებსა და თან დართულ კომენტარებში წარმოდგენილია ის მეთოდი, რომლის მიხედვითაც ნ. ტრუბეცკოი ენებში ცალკე ფონემად გამოყოფს გრძელ ხმოვანს. მაშასადამე, გრძელი ხმოვანი ცალკე ფონემად შეიძლება მივიჩნიოთ, თუ 1) ენაში ფიზიკურად ნამდვილად დასტურდება ხმოვნის ან ხმოვანთა სიგრძე, 2) გრძელი მონოფთონგი ისე არ იქცევა ენაში, როგორც დიფთონგები, 3) ასეთ ენებს ახასიათებთ ერთ ფონემიანი მარცვლის მატარებელი (სლოგონоситель)⁷⁵.

⁷¹ Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, гл. 212.

⁷² იქვე, გვ. 217.

⁷³ იქვე.

⁷⁴ იქვე.

⁷⁵ მარცვლის მატარებელს (სლოგონоситель) ნ. ტრუბეცკოი უწოდებს მარცვლის იმ ნაწილს, რომელიც ატარებს შინაარსგანმასხვავებელ პროსოდიულ ნიშნებს (იხ. Основы фонологии, гл. 206).

ყველა აქ ჩამოთვლილი პირობის მიხედვით თუშურში გრძელი ხმოვანი არ უნდა ჩავთვალოთ გემინატად, არამედ ცალკე ფონემად უნდა გამოვყოთ: როგორც ალენიშნით, გრძელი ხმოვანი რაოდენობრივად თითქმის ორჯერ აღემატება არაგრძელს; გრძელი მონოფთონგი კილოში არ ხასიათდება დიფთონგის არც ერთი ნიშნით, დისტრიბუტიულებად მათ შორის გარკვეული სხვაობაა, კერძოდ, დიფთონგები გვხვდება მხოლოდ ანლაუტსა და აუსლაუტში. აღნიშნული გრძელი ხმოვნები კი ძირითადად გვაქვს ინლაუტში; გრძელი ხმოვანი ხასიათდება შეზღუდული პოზიციით, მას ყოველთვის მოსდევს ყ ბგერა, დიფთონგებს კი არასოდეს არ მოსდევს ყ: როგორც ანლაუტში, ისე აუსლაუტში დიფთონგი მარტივდება, კარგავს უმარცვლო ხმოვანს, გრძელი ხმოვანი კი არსად არ მარტივდება და, უკანასკნელ, თუშური კილოსთვის დამახასიათებელია ერთფონემიანი მარცვლის მატარებელიც: ა ა ქ, ა ე გ ო, ა ა ს თ ა ყ ო, ძ მ ა ი ა ჯ, წ ა ვ ი დ ე ჯ, წ ო ც ლ ო ჯ ფორმებში მარცვლის მატარებელია სრული ხმოვნები, რომლებიც კმნიან ფონოლოგიურ ოპოზიციებსაც.

აღსანიშნავია ისიც, რომ, მსგავსად ჩაჩურისა, თუშურშიც ჭ ფონოლოგიურად განსხვავებულია უ-სგან. ჭ შეიძლება დაუკავშიროთ /ვ/-ს ან /ო/-ს; /უ/ კი ცალკე ფონემაა, რომელსაც ალოფონად არსად არა აქვს [ჟ].

თუშურ კილოში ვაწყდებით გრძელი ხმოვნის მიღებისა და ფუნქციონირების სპეციფიკურ შემთხვევას, რაც გამოიხატება შემდეგით: ორი მორფემის შერწყმით მივიღეთ გრძელი ხმოვანი, მაგრამ პროცესი ამით არ დამთავრებულა, გრძელი ხმოვნის შემდეგ გაჩნდა ახალი ელემენტი ყ, მაგალითად: გრცყვან „გაიყვანა“, ჩრცყვან „ჩაიყვანა“ და სხვ.

[აი] კომპლექსმა არა მარტო ო მოგვცა, არამედ ყ-ც ო-ს შემდეგ. ეს უთუოდ ართულებს საქმეს.

როდესაც ლაკურში $Zuutu + u$ მ მოგვცა $Zuut\bar{u}$, გრძელი მონოფთონგის ანალიზი არ გაძნელებულა ფონოლოგიაში, იგი უბრალოდ შეგვიძლია წარმოვადგინოთ uu -თი ($=\bar{u}$); თუშურ კილოში კი ო-ს წარმოდგენა იი-თ, ჩვენი აზრით, არ იქნება სწორი, რადგანაც გ ო ც ყ ვ ა ნ ფორმაში იი-მ მოგვცა არა მხოლოდ ო, არამედ [ყ]-ც, რომელიც აქ გრძელი ხმოვნის გარეშე არ გვექნება, ე. ი. $o + i > \bar{o}$, ოყ-ს გემინირებულ ხმოვნად ვერ მივიჩნევთ, თანაც იყ -ქცევის ნიშანი თუშურში არა გვაქვს, ე. ი. ყ ქცევის ო-ს არ ეკუთვნის, იგი ახლავს ო-ს. ვიდრე ყ-ს კილოში მხოლოდ კონფიგურაციული ფუნქცია ჰქონდა, ე. ი. წარმოადგენდა მორფემულ

ხმოვანთა გამყოფს (*გიციყვან* <გაციყვან), [ი] და [ი] დამოუკიდებელი, ცალკე მდგომი ხმოვნები იყო, მაგრამ მოხდა იდენტური ხმოვნების შერწყმა ისე, რომ ყ გრძელი ხმოვნის შემდეგ გადავიდა და ამავე დროს ფონემადაც იქცა (იხ. ზემოთ).

ორმა იდენტურმა ხმოვანმა გრძელი ხმოვანი მოგვცა და შერწყმის უთუო პირობად იქცა ყ. სხვა შემთხვევაში ეს ხმოვნები არ ერწყმიან, მაგ.: გავიგზ „გავიგვ“, არა გვაქვს გვგზ [შდრ. გრგზ („გაიგვ“) < გიციგზ < გაციგზ] ან გავიგზ „გავიგვ“, არა გვაქვს გვგზ და სხვ.

შეიძლება დებულების ჩამოყალიბება; ხმოვანთა სიგრძესთან აღნიშნულ პოზიციაში გარკვეულად დაკავშირებულია ყ ბგერა, რამდენადაც იდენტურ ხმოვანთა შერწყმას მხოლოდ ყ-ს გვერდით აქვს ადგილი; ეს ნიშნავს შემდეგს: მსგავსი მონოფთონგების პროსოდემა დაკავშირებულია ყ ბგერასთან და სიგრძე ფონოლოგიურ მნიშვნელობას იღებს სწორედ ყ-ს გვერდით.

ვცადოთ, მხედველობაში არ მივიღოთ გრძელი ხმოვნის ყ-სთან კავშირი და გრძელი ხმოვანი მივიჩნიოთ გემინატად—ბიფონემატური მნიშვნელობის მქონე არითმეტიკულ ჯამად, რომელიც უდრის ი + ი-ს; შემდეგ ავიღოთ ზმნათა გარკვეული რიგის ფორმები თუშურში და ჩავატაროთ მორფოლოგიური ანალიზი.

განვიხილოთ ეს ფორმები:

I

წიყლრ	„წაიღე“	გრყლრ	„გაიტანე“
წიყლტ	„წაიღო“	გრყლტ	„გაიტანა“
მწიყლრ	„მოიტანე“	გრყპრ	„გაიჭრა“
მწიყლტ	„მოიტანა“		
ჩიყლრ	„ჩაიტანე“		
ჩიყლტ	„ჩაიტანა“		

II

წავილრ	„წავიღე“
გავილრ	„გავიტანე“
წავიყვანრ	„წავიყვანე“
ჩავიყვანრ	„ჩავიყვანე“
წოილრ	„მოვიტანე“
წოიპარჩ	„მოვიპარე“

III

წუყტანრ	„წავუღე“... (I და II პ.)
ჩუყტანრ	„ჩავუტანე“... (I და II პ.)
ჩუყტან	„ჩაუტანა“
წუყყვან	„წაუყვანა“
წუყყლი	„წაუღია“
გუყყლი	„გაუღია“
გუყყლი	„აუღია“
წუყყყვანავ	„წაუყვანია“
გუყყყვანავ	„გაუყვანია“

IV

ყილუ „ზიდა“
 ყულუ „უზიდა“
 გიპრ „გიპრა“ (მან შენ შეშა)
 გეპრ „გიპრა“ (დაჟინებითი მტკიცება)
 ყრლუ „ზიდა“ (დაჟინებით მტკიცება)
 და სხვ.

II და IV რიგის ფორმებით აღვიღაღ დავადგენთ, რომ იპრეფიქსი არის სათავისო ქცევის ნიშანი და იმასაც, რომ ზმნისწინი უცვლელად რჩება ამ ქცევის ნიშნის წინ (წავიყვანე „წავიყვანე“, მოიღწ „მოვიტანე“; შდრ: დას. წვეიყვანე და მევიტანე).

I და III რიგის ფორმების მიხედვით წ-უნდა გამოვყოთ ზმნისწინად, რომელთანაც, გეზისა და ორინეტაციის კატეგორიების გარდა, დაკავშირებული იქნება სრული ასპექტიც; რაც შეეხება ი-ს, მას ცალკე ვერ გამოვყოფთ ქცევის ნიშნად, რადგანაც [ც] არ არის ძირისეული ელემენტი და მას, ქცევის გარდა, ვერც სხვა კატეგორია დაუკავშირდება, გამოდის -იყ-ერთი მთლიანი მორფემა სათავისო ქცევისა. თავის მხრივ ყ ვერ დაუკავშირდება მხოლოდ ქცევის ი-ს, რამდენადაც კილომ არ იცის ასეთი ფორმები: წავიყლწ, წავიყყვანწ და სხვ.

დასკვნა, ბუნებრივია, ასეთი იყოს: ყ უკავშირდება საერთოდ გრძელ ხმოვანს. თუ ეს დებულება სწორია, იყ-ის აღვიღლზე ვერ ჩავსვამთ იი-ს, რომ ჩავსვამთ იიყ, მაინც არ იქნება სწორი, რადგანაც გამოგვიყვა, რომ ყ უკავშირდება მის წინ მდგომ ი-ს, მაშინ როცა ნამდვილად იგი დაკავშირებულია ხმოვნის სიგრძესთან.

მაშასადამე, მორფოლოგიურად წიყლუ შეიძლება ასე დავშალოთ: წ-იყ-ლ-უ, სადაც იყ- არის ქცევის ნიშანი. რადგანაც ქცევის ნიშნად ენაში იყ- მოგვევლინა, მოიშალა ის პირობა, რომლის მიხედვითაც გრძელი ხმოვნის თავსა და ბოლოს შორის შეიძლებოდა მორფოლოგიური საზღვრის გავლება; ე. ი. გამოდის, რომ აღნიშნულ გრძელ ხმოვნებზე მსჯელობისას ყ უთუოდ არის მხედველობაში მისაღები.

აქ საყურადღებოა ერთი ფაქტიც: Zuntū-ს ტიპის ფორმების გრძელ ხმოვანში შინაარსი ერთზე მეტია, იგი ბიფონემატურია, შდრ. ხევსურულ-თუშურ-ფშაური კაცწ „კაცია“, სადაც ი-ში ორი ფუნქციაა—სახ. ბრუნვა და დამხმარე ზმნის მნიშვნელობა. ჩვენს ფორმებში კი გრძელი ხმოვანი ბიფონემატურობას მოკლებულია.

გავიხსენოთ წიგნყვან ფორმა. წ-მ მისი ალომორფის ფუნქცია მთლიანად იკისრა, შესაბამისად იც-ს მხოლოდ ქცევის გამოხატვა ეკისრება, ფუნქცია ერთია, სადაა არის ამ რაოდენობაში მორფოლოგიურ მნიშვნელობათა საზღვარი?—იგი არ არის, ამიტომაც /ნ/ ერთი მთლიანი, დაუშლელი ფონემაა.

აღნიშნულ გრძელ ხმოვნებზე მსჯელობისას შეიძლება მიგვემართა ფონოლოგიაში კარგად ცნობილი ზოგიერთი ხერხისთვის, რომელთა მიხედვითაც შესაძლებელი ხდება ფონემათა გამოყოფა ენის ბგერით სისტემაში.

ნ. ტრუბეცკოი ფონემათა გამოყოფის წესებში ასეთ დებულებას აყენებს: თუ ბგერების ჩანაცვლება ერთსა და იმავე პოზიციაში გამოიწვევს სიტყვის შინაარსის ცვლას, ამ ბგერების სახით საქმე გვაქვს განსხვავებულ ფონემათა რეალიზაციასთან⁷⁶.

მოკლე ა და გრძელი ა [ა]-ს წინ კილოში თითქმის ყოველ ნაბიჯზე დასტურდება. ერთი მხრით გვაქვს და ა ცოც (საკ. სახელი, მიც. ბრ.), დი ა ც ც რ „დედაკაცი“, ნ ა ც ც ი „γλιστρά“, ხოლო მეორე მხრით—და ა ც ც „დააოსა“, დ ა ც ც ი ლ „დააცილა“ და სხვ.

ასევე ი-სა, და ი-სთვის თუ მოვეძებნით იდენტურ პოზიციას, ისინი ვეღარ ჩაითვლებიან კომბინატორულ ვარიანტებად. როგორც აღინიშნა, ი ზმნათა სინთეზურ ფორმებში (ანალიზური ფორმების შესახებ, სადაც ი გვხვდება, ქვემოთ გვექნება მსჯელობა) ყოველთვის ც-ს წინ დგას. კილოში დასტურდება ფორმები, სადაც ც-ს წინ გვხვდება ი-ც, მაგალითად: მი ც ი შ რ, გ ი ც ც ა, ხ ი ც ც ა (რქმევის სახელებია).

დასკვნა თავისთავად ასეთი გამოდის: ა და ა, ი და ი, არ წარმოადგენენ ერთიმეორის კომბინატორულ ვარიანტებს, ისინი დამოუკიდებელი ფონემებია.

3. გლისონი, როდესაც იხილავს ინგლისური ენის თანხმოვნებს, გარკვეულ სიტუაციაში ფონემათა დადგენის ერთ საყურადღებო მეთოდს იძლევა, კერძოდ: თუ ორი ბგერისთვის ვერ მოხერხდა მინიმალური ფონოლოგიური წყვილის მოძებნა, შესაძლებელია ისეთი ფორმების შეპირისპირება, რომლებიც, გარდა სამსჯელო ბგერებისა, განსხვავებული იქნება კიდევ თითო ფონემით. თუ დამტკიცდება, რომ სამსჯელო ბგერები დამოკიდებული არაა შეპირისპირებულ ფორმებში დამატებით აღებულ განსხვავებულ ფონემებზე, მაშინ აღნიშნული ბგერებიც ცალკე ფონემებად უნდა მივიჩნიოთ⁷⁷.

⁷⁶ Н. С. Трубецкого, Основы фонологии, 1960, гл. 57.

⁷⁷ Г. Глисон, Введение в дескриптивную лингвистику, 1959, II, 23 (гл. 60).

შევეუპირისპიროთ ერთიმეორეს გამეცარ და გამიხარ ფორმები, სადაც, გარდა სამსჯელო ნ და ი ბგერებისა, განსხვავებული გვაქვს ე და ხ ფონემებიც. ახლა დავამტკიცოთ, რომ ნ და ი განპირობებული არაა ფონოლოგიური გარემოცვით, კერძოდ, ე-სა და ხ-ს მეზობლობით. თუ ე-ს წინ სხვა ფორმებში დავადასტურებთ ი-ს, ხოლო ხ-ს წინ ნ-ს, ჩვენი ვარაუდი გამართლებული იქნება, ე. ი. ი და ნ უნდა მივიჩნიოთ დამოუკიდებელ ფონემებად.

კილოში ხ-ს ვერ დავადასტურებთ ნ-ს შემდეგ, რადგანაც, როგორც აღვნიშნეთ, ზმნათა სინთეზურ ფორმებში გრძელ ხმოვანს შეზღუდული პოზიცია აქვს და ამიტომ მის შემდეგ მხოლოდ ე არის მოსალოდნელი, სამაგიეროდ შეიძლება მოვიყვანოთ ფორმები, რომლებშიც ი-ს შემდეგ მოდის ე, მაგალითად: ხ ი ე ო ა, ს ი ე ო ა და სხვ. მაშასადამე, გამოდის, რომ ნ გამოწვეული არ არის ე-ს მეზობლობით, რადგან ზასთან, ამავე ადგილას, გვაქვს ი-ც. პ. გლისონის მიერ გამოყენებული ეს წესი ეხმაურება ნ. ტრუბეცკოის მიხედვით ზემოგანხილულ წესს. ორივეგან ეს ბგერები გვხვდება ერთსა და იმავე გარემოცვაში და თანაც არ წარმოადგენენ ფაქულტატურ ვარიანტებს.

საყურადღებოა, რომ თუშურში ნ გვხვდება ე-ს გარეშეც, ოღონდ სხვა პოზიციაში — შედგენილ შემასმენელთან სიტყვის ბოლოს (იხ. ქვემოთ).

ახლა შესაძლებელია ვიმსჯელოთ ოთხსავე გრძელ ხმოვანზე და მათს გრამატიკულ დისტრიბუციაზე კილოში.

გრძელ ხმოვანს ე-თი ძირითადად ვხვდებით ზმნებში, ზმნისწინისა და გვარის ან ქცევის ნიშნების შესაყარზე.

ჰ-ს ე-თი ვხვდებით სახელებთან და ზმნისზედებთანაც; მაგალითად: ფ ე რ ა ე დ „მზგავსად“, ლუღელაშთ „ლუღელაურებისა“ და სხვ.

ზმნებთან ყველა კომპლექსი არ იძლევა გრძელ ხმოვანს:

ა) პირველ ყოვლისა, უნდა გამოვრიცხოთ კომპლექსები, რომელთა მეორე კომპონენტი არის ო, რადგანაც გვარის ან ქცევის ნიშნად ეს ხმოვანი თუშურმა, საერთოდ ქართულმა ენამ, არ იცის. ეს კომპლექსებია: აო, ეო, იო, ოო.

ბ) თუ კომპლექსი იწყება ი ხმოვნით, აგრეთვე არ ექნება ადგილი ხმოვანთა შერწყმას, ეს კომპლექსებია: იი, იე, ია, იო, იუ.

გ) ხმოვანთა შერწყმა არ გვექნება მაშინაც, თუ ოი, ოე, ოა კომპლექსები მიღებულია შესაბამისად ოფი, ოფე, ოვა კომპლექსებისაგან, სადაც გ-არის სუბიექტური I პირის ნიშანი; მაგალითად:

მოიღწ (←მოვიღე) „მოვიტანე“, მოეწონწ (←მოვეწონე) „მოვეწონე“, მოაღები (←მოვაღები) „მოვატანიე“.

სხვა შემთხვევებში უთუოდ აქვს ადგილი ზმნისწინისა და გვარის ან ქცევის ხმოვნის შერწყმას; ეს კომპლექსებია: აი, ეი, თი [II და III პირში, მაგალითად: მიწლწ (←მოიღე) „მოიტანე“, მიწლწ (←მოიღო) „მოიტანა“]; აე, ეე, თე (II და III პირში), აა, ეა, თა (II და III პირში); აუ, ეუ, თუ (ყველა პირში; მაგალითი I პირისთვის: მუტანწ ←მოვეტანე).

როგორც აღვნიშნეთ, კილოში გრძელი ა მომდევნო ყ-სთან ერთად გვხვდება სახელებთან და ზმნისხედებთანაც: ფერაყდ „მსგავსად“, ცოტაყდ „ცოტად“, ლულელაყთწ „ლულელაურებისა“ და სხვ.

ფერაყდ მიღებულია შემდეგი ფორმებიდან: ფერაყად. ფერაყი „მსგავსი“ სახელი დგას ვით. ბრუნვაში, მაშასადამე მომხდარა ფუძისეული და ბრუნვის ნიშნისეული ხმოვნების შერწყმა:

ფერაყად > ფერაყდ. ამ ფორმებშიც ა უნდა მივიჩნიოთ ცალკე ფონემად, რადგანაც აქაც ვერ ხერხდება გრძელ ხმოვანში მორფოლოგიური ზღვარის გავლება, კერძოდ, თუ ა-ს წარმოვადგენთ აა კომპლექსით, გამოგვივა, რომ ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი არის -აყდ, რაც კილოში არ დასტურდება, მაგალითად, გვაქვს ლამაზად, თეთრად, კაცად და არა ლამაზაყდ ან თეთრაყდ და სხვ. ეს ნიშნავს იმას, რომ ცოტაყდ, ფერაყდ... ტიპის ფორმებში მორფოლოგიური ანალიზის დროს ვითარებითი ბრუნვის მორფემად უნდა გამოიყოს -აყდ სუფიქსი. ასეთივე ანალიზი ჩატარდება, Mutatis Mutandis, ლულელაყთწ ტიპის ფორმებში.

უთუოდ სწორია დებულება, რომელიც გვამცნობს: „Решающим фактором в фонологических изменениях и в распространении фонологических явлений является сдвиг в коде“⁷⁸.

გრძელი ა კილოში გვაქვს კიდევ სხვათა სიტყვის ფორმებში, როგორიცაა, მაგალითად: წიყყანაწ? „წაიყვანაო?“ კაციანაწ? „კაციაო?“ და სხვ.

ამ ფორმებში წარმოდგენილი ა-ს ფონოლოგიური კვალიფიკაცია ძნელია. ვიდრე არ შევისწავლით კილოს ინტონაციას ფო-

⁷⁸ Р. Якобсон, М. Халле, Фонология и ее отношение к фонетике, Новое в лингвистике, II, 1962, гл. 277.

ნოლოგიური თვალსაზრისით, ასეთი ფორმები მუდამ სახიფათო იქნება ჩვენი მსჯელობის სისწორისათვის, რადგანაც ოპოზიციაში ერთიმეორის პირისპირ აღმოგვაჩნდება ფორმები, რომელთა პროსოდემები განსხვავებულია⁷⁹. თუმცა აქ სიგრძე საკომპენსაციოა⁸⁰, მაგრამ იგი თავს იჩენს კითხვით ფორმებში, ამდენად ჯერ გასარკვევია ინტონაციის როლი სიგრძის შექმნაში. ინტონაციას უთუოდ აქვს მნიშვნელობა, მაგრამ, როგორც ა. მარტინე წერს: „...Различные ее проявления не рассматриваются в рамках двойного членения⁸¹, ე. ი. არ ახასიათებს ცდისეულის დაჯგუფება შინაარსისა და ფორმის მიხედვით და ფონემის რიგის განმასხვავებლობა⁸².

უთუოდ ყურადღების გარეშე ვერ დავტოვებთ გრძელ ნ-სა და ნ-ს შედგენილ შემასმენელში. მაგალითად: კ ა ც რ „კაცია“, სა ხ - ლ რ „სახლია“, მ თ ა რ „მთაა“ (მთა რ < მთაია); მ ო ნ ა ი ო დ რ „ძალიან ცუდია“, კ ა რ გ ა ც ი ო დ რ „ძალიან კარგია“, შ ა ვ ი ო დ რ „მთლად შავია“ და სხვ.

სამსჯელოდ ავიღოთ ფორმა კ ა ც რ „კაცია“. გრძელი ხმოვანი აქ მიღებულია, როგორც ცნობილია, ორი ხმოვნის შერწყმით: ი ა > რ, ასევე ნ < ე ა. რა თქმა უნდა, რ წარმოადგენს გემინირებულ ი-ს, ხოლო ნ-გემინირებულ ე-ს.

რ ბიფონემატური ერთეულია, მასშია როგორც სახელობითი ბრუნვის ნიშანი, ისე დამხმარე არს ზმნის შინაარსი, ე. ი. აქ შესაძლებელია გრძელ ხმოვანში გრამატიკული ზღვარის დადება და, მაშასადამე, ამ ნ-ს ცალკე ფონემად ვერ მივიჩნივთ, იგივე მსჯელობა ჩატარდება ნ-სთან. მაგრამ, რამდენადაც კილოში გვაქვს გრძელი ხმოვანი ფონემები, ფონოლოგიური ანალიზის დროს საკირო აღარ არის ამ ნ-სა და ნ-ს დაშლა ორ შემადგენლად.

თუშურს ახასიათებს ხმოვანთა ექსპრესიული სიგრძეც, რომელიც ამ მსჯელობაში ვერ შემოვა.

ლ ე ქ ს ი კ ა

ნახურთან შერევა, ბუნებრივია, თავს იჩენს მთის კილოთა ლექსიკაშიც. ჩვენ მიერ ქვემოთ წარმოდგენილი სიტყვები მთის

⁷⁹ А. Мартине, Основы общей лингвистики, Новое в лингвистике, III, 1963. გვ. 413—414 (3—7).

⁸⁰ თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, 1960, გვ. 13.

⁸¹ А. Мартине, დასახ. ნაშრ., გვ. 433—434.

⁸² იქვე, გვ. 376 და შემდეგ.

კილოთა ლექსიკური ფონდის ძირითადი ერთეულებია. „ძირითადი ერთეულები“ აქ ნიშნავს შემდეგს: ეს სიტყვები ერთადერთია ამ კილოებისთვის ანდა სინონიმთაგან გავრცელებული წევრია; მთის კილოთათვის ეს სიტყვები ძირითადი ლექსიკური ფონდის ელემენტებია. განვიხილოთ ნახურიდან მთის კილოებში შემოსული ლექსიკური ერთეულები:

1. **ერაწ.** *ერაწი პატარა ქვაბს ჰქვია ხევსურულში:* „ყოველდღიურად მოსახმარ ქვაბს ჰელთქვაბ-ს ეძახიან, ხოლო პატარა ქვაბს—**ერაწს**-ს (← ბაცბ. ჰერაწჷ)“⁸³. თუშურ კილოში იხმარება **ცერაწუნაცრ**. ძირად გამოიყოფა **ერაწ**, -უნაც კნინობის სუფიქსია. **ერაწუნაც** < **ჰერაწუნაც**⁸⁴. **ჰერაწჷ** ბაცბურად ქვაბს ნიშნავს.

2. **აფიკა.** ხევსურები **აფიკას კოვზს** უწოდებენ: „აფიკა—ჩვეულებრივი ფორმის „კოზი““⁸⁵. ეს სიტყვა უთუოდ უკავშირდება ბაცბურ **ააბიკ**-ს „კოვზი“, რომელსაც ინგუშურში შეესატყვისება **ააგ**, ხოლო ჩაჩნურში **ააგ**, „Iar (ნა, აა)...Iaŋr /(ნყ, ძყ) Иорка“ ИҮРС.

3. **გურჩი.** ამ სიტყვას ფშავ-ხევსურულსა და თუშურში გვხვდებით. **გურჩი** ამ კილოებში ნიშნავს **ფილთაქვას** ან **მრგვალ ქვას**: „კილობნის ქვეშ ან სკამის ქვეშ ინახავენ საცხებელ-თ—როდინს, რომელშიაც მარილს „ნაყენ“ **გურჩი**-თ (მრგვალი რიყის-ქვით)“⁸⁶.

„**გურჩი** (|| გურგუჩელი)—მშენებლობაში მხოლოდ ლამ-კირის მეშვეობით გამოსაყენებელი მრგვალი რიყისქვა. ფილთაქვასაც **გურჩი**-ს ეძახიან ხევსურები“⁸⁷.

გურჩის ფილთაქვის მნიშვნელობით იყენებს ფშაურიც. თუშურ კილოში **გურჩი** გვხვდება **ფილთაქვისა** და **მრგვალ ქვის** მნიშვნელობითაც (შდრ. ხევსურული). მსგავსად ხევსურულისა, თუშურში იხმარება **გურგუჩელაც** ფორმაც—ეს საერთოდ **მრგვალ ქვაზე** ითქმის. თუშ ბავშვებს ასეთი წასაცდენი კითხვა აქვთ:—**ლაფაშ გირჩიავა** ან **გურგუჩელაცრ** (ან **გურჩი**)? „ლაფაში გირჩევნია თუ გურგუჩელა (ან გურჩი)?“ თუ კითხვის ადრესატმა „ლაფაში“ აირჩია, შემკითხველი მას სილას გაართმევს,

⁸³ ალ. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, 1960, გვ. 296.

⁸⁴ იხ. ჩვენი თუშური კილო, 1960, გვ. 9—10, 198.

⁸⁵ ალ. ჭინჭარაული, დასახ. ნაშრ., გვ. 296.

⁸⁶ იქვე, გვ. 294.

⁸⁷ იქვე, გვ. 274.

ხოლო თუ „გურგუჩელა“ (ან „გურჩი“) აირჩია, მაშინ არჩევანში შესულს შეუტის უთავაზებენ.

თიანურშიც გვხვდება: „გურჩი ფილთაქვა, ქვასანაყი“⁸⁸.

გურჩი სიტყვაც ნახური წარმომავლობის ჩანს, ბაცბურში გორჩი იხმარება როგორც მრგვალი ქვის, ისე ფილთაქვის სახელად; ამისი შესატყვისია ინგუშურში გორჩი, რომელიც სათამაშო კოჭის ამობურცულ მხარეს ნიშნავს: „Горч (я)...одна из сторон мячика“ ИЧРС. უნდა ვივარაუდოთ, რომ გორჩ მთის კილოებშიც გურჩ-ზე ძველი ფორმაა, რადგანაც აქ სხვა შემთხვევებიც დასტურდება ო-ს უ-ში გადასვლისა, მაგალითად: კორი > ქური, სორო > სურო.

4. ბაყალიკა-ს ხევსურები ჩოჩორს უწოდებენ: „ვირი მხოლოდ პირიქით ხევსურეთში, უპირატესად არდოტის ხეობაში (მილმაქევში) იყო გაერცელებული და იგი ქისტეთიდან მოყვანილი ჩანს. ვირი მხოლოდ ქოჭით იკაზმება და მხოლოდ საბარგელაა გამოყენებული—მისი საფერკედ გამოყენება სირცხვილია. ვირის ჩოჩორს ვირის ბაყალწიკა (|| „ვირის ბაყალიკა < ბაქალიკა) ეწოდება...“⁸⁹

ჩვენი ვარაუდით ბაყალიკა წარმოშობით ნახური სიტყვაა, ბაცბურში ბაყუ ქვიცს ნიშნავს; ულაცი ქვიცი ჩაჩნურად იქნება ბეყა, ხოლო ინგუშურად—ბაყ: „Бакъ (я,я)...Бекъа (ю,ю)...Жеребенюк“ ИЧРС. რაც შეეხება ხევსურულ ბაყალიკა ფორმას, იგი უნდა მოდიოდეს ინგუშური ბაყილგ კნინობითი ფორმიდან „Бакълар (я,я)...?Жеребенючек“ ИЧРС. იგივე ბეყ ძირი გვაქვს თუშურ გვარში—ბეყოიძე (იხ. ქვემოთ).

აღ. კინჭარაულის ნაშრომიდან ზემოთ მოყვანილ ციტატაში უთუოდ საყურადღებოა ისიც, რომ ავტორს ხევსურეთში ვირი „ქისტეთიდან მოყვანილად“ მიაჩნია.

5. ყუიკა. ხევსურეთში ყუიკა გაერცელებული სიტყვაა და ნიშნავს რძის სადღვებ ჭურჭელს, სადღვებელს. სადღვებელს თითქმის ეგვევ სახელი აქვს ჩაჩნურ-ინგუშურში: „Къуар (на, на)... Къуар (ю, ю)...Магомедика“ ИЧРС. ამ სიტყვის ნახური წარმომავლობა შეუმჩნეველი არ დარჩენია აღ. კინჭარაულს, იგი წერს: „სადღვებელი—იგივე ყუიკა-ა, ოღონდ ყუიკა ქისტური სახელწოდებაა (ყუაქ), სადღვებელი კი—ქართული. ქისტური სახელია ბირნელიც (ბირნ)“⁹⁰.

⁸⁸ ქართული დიალექტოლოგია, I; იხ. თანდართული ლექსიკონი (თიანური).

⁸⁹ აღ. კინჭარაული, დასახ. ნაშრ., გვ. 246.

⁹⁰ იქვე, გვ. 270.

6. გაქვრება თუშურ კილოში გაქვავებას, გაშეშებას ნიშნავს, კაცი შეიძლება გაქვრდეს შიშით ან გაცეცხისაგან; ხევსურულში გაქვრება გათოშვის მნიშვნელობით იხმარება: ისე გათოშვა, რომ კაცს მოძრაობა აღარ შეეძლოს. ჯიხვების ცდაში ქაუხში ღამენათვეი მონადირე ჩივის: „...გავექვრდი ჯიქვების მაცადურია“⁹¹.

გაქვრება ფორმაში ძირად გამოიყოფა ქერ, რომელიც ნახური წარმომავლობისაა, კერძოდ: ქერ ბაცბურად ნიშნავს ქვას, ასევე იქნება ჩაჩნურად, ხოლო -ინგუშურად—ქერა: „Кхера (ба, да) ...Кхер (су, ду) камень“ ИЧРС. თვით ქერ ქვის მნიშვნელობით ქართული ენის მთის კილოებში აღარ გვხვდება, მაგრამ ამ ძირისაგან ნაწარმოები ზმნა, როგორც ვნახეთ, კილოებში დაცულია. შესაძლებელია ამ ძირს უკავშირდებოდეს თუშური სახელი ქეკი „ქვა-ლორი“, რომლისგანაც შემდეგ ნაწარმოებია ზმნა ჭეჭვაჲ „ქვების სროლა“.

7. გალოჲ. მთის კილოებში გავრცელებულია სიტყვა გალო, რაც ნიშნავს ადამიანის კიდურების გრძელ ძვლებს, მაგალითად:

მარტიასა ნასრევი გალოზედ აქვავდებოდა“⁹².

...გალო გამოხარ წვნიანი⁹³.

ხევსურულში ტოტგაყრეინებულ ხესაც უწოდებენ გალ-ს: „გალი... მომცრო ხე, რასაც კაცი ასაღებად მოერევა, ტოტებგაყრეინებული, ან ჯოხი“⁹⁴.

თუშურ კილოში გალო-ს უმთავრესად ფეხის დიდ ძვლებს უწოდებენ, გალო-ს ამავე კილოში ვირის ან ცხენის შეშის საზიდი უნაგირის ნაწილსაც უწოდებენ, თვით უნაგირს ქოჭი ჰქვია. ქოჭს ოთხი გალო აქვს; შეშა ამ გალოებს უკავიათ, ზემოდან ქაპანს ან საბელს შემოახვევენ⁹⁵. გალო მოხეურშიც გვხვდება: „გალო სწორი ჯოხი; შეშის ღერი...“⁹⁶

გალო, გალი ნახური წარმოშობის სიტყვა ჩანს. ი. დეშერიცეს ბაცბური გავგ-ის გვერდით მოაქვს სხვა ნახურ ენათა ფორმებიც: „Гавг (западноивейн. гола, восточноивейн. гуола)“ „локотъ, К'оле-

⁹¹ ხევსურული პოეზია, გვ. 204.

⁹² იქვე, 105. 7.

⁹³ იქვე, 43, 11.

⁹⁴ „წელიწდეული“, ხევსურული მასალების ლექსიკონი.

⁹⁵ ჩვენი თუშური კილო, იხ. ლექსიკონი (გალო და ქოჭები).

⁹⁶ ქართული დიალექტოლოგია, I, იხ. თანდართული ლექსიკონი (მოხეური).

მო⁹⁷ შდრ. „Гола || Гүола“ (п, я)... Гола (бү, дү)... локоть, по-
ворот“ ИЧРС.

8. ბაჭუჩაყნ. ამ სიტყვას თუშური კილოში ვხვდებით და ნიშ-
ნავს ღიდ-ს, ძალიან ღიდ-ს. ბაჭო ბაცბურად ნიშნავს ღიდ⁹⁸
(ბ კლასის ნიშანია). ირიბ ბრუნვებში - ჩო სუფიქსი ერთვის ძირს:
მაგალითად: ბ ა ტ უ ჩ ო ვ „ღიდმა“, ბაჭუჩო „ღიდის“ და სხვ.

ჩვენი ვარაუდით, თუშური ბ ა ტ უ ჩ ა ყ ნ, სადაც ა ქართული
ქონების სუფიქსია, ხოლო ყ გვიან დართული ელემენტი (იხ. ზე-
მთ), უთუოდ ბაცბურ ბაჭო-ს უკავშირდება წარმომავლობით.

9. ქოკებნ, საქოკაყნ—ორივე სიტყვა მხოლოდ თუშურ კილო-
ში გვხვდება. ქოკებნ (იხმარება მხოლოდ მრ. რიცხვში) ნიშნავს
ცი გ უ რ ე ბ ს (ЦОНКН)⁹⁹, ხოლო საქოკაყნ—ო ჩ ო ფ ე ხ ე ბ ს (Хо-
дучн). ამ ფორმათაგან ადვილი გამოსაყოფია ძირი ქოკ, რომელიც
უთუოდ დაუკავშირდება ბაცბურ ქოკ-ს „ფეხი“. საქოკაყნ საფე-
ხეებ-ს ნიშნავს და ზუსტად მიუთითებს მათ დანიშნულებაზე. ბაც-
ბურ ქოკ-ს ინგუშურსა და ჩაჩნურში შეესატყვისება ქოგ [„Kor (მა,
ლა)... Kor (ბუ, დუ) Hoga“ ИЧРС]. უთუოდ აღსანიშნავია ერთიც:
თუშურმა კილომ არ იცის ცი გ უ რ ე ბ ი და ო ჩ ო ფ ე ხ ე ბ ი, აქ
იხმარება მხოლოდ ქოკებნ და საქოკაყნებნ.

10. მოწნ გვხვდება თუშურ კილოში. ახალგაზრდა ფიქვს
ქერქს ააძრობენ, მაშინვე დანით ფხეკენ ქერქგაღამძვრალ ადგილს.
დანას მოსდევს შესქელებული ტკბილი მასა. ამას თუშები უწოდებ-
ენ მოწ-ს. მოწნ იკმება. ეს სიტყვაც უთუოდ ნახური წარმომავ-
ლობისაა: მოწ ბაცბურად ნიშნავს თ ა ფ ლ ს, აქედანვეა ნაწარმო-
ები ბაცბური მაწ რ ო ლ „სიტკბო“, „სიტკბოება“. ინგუშურში ბაც-
ბურ მოწ-ს შეესაბამება მოზ || მოძ, ხოლო ჩაჩნურში—მოზ:
„Моз || мозд (ლა)...моз (дү, дү)...мса“ (ИЧРС).

11. კალტნ გავრცელებული სიტყვაა მთის კილოებში, ნიშ-
ნავს ხაჭოს. კალტი გვხვდება რიგ რთულ და ნაწარმოებ სიტყვებში,
მაგალითად: კ ა ლ ტ ი ს კ ვ ე რ ა (ხევს.), კალტ-ერბო (ხევს.), კ ა ლ-
ტ ი ა ნ ქ ა დ ი ს კ ვ ე რ ი (ხევს.) და სხვ⁹⁹. საკალტე ჩანთა (თუშ.),

⁹⁷ Ю. Д. Дешернев, Бацинский язык, гл. 312.

⁹⁸ ქოკები არა ჰგავს თანამედროვე ციგურებს. თუშური ციგურები—
ქოკები ბოკლე თხილამურებია (დაახლოებით ფეხზე ორჯერ დიდი), ოღონდ
ორსავე ციგურას ზედ რკალი აქვს დამაგრებული ისე, რომ მოღუნულმა მოცი-
გურავემ ხელები ჩასქიდოს და სრიალის დროს თავი შეიმავროს.

⁹⁹ აღ. კ ი ნ ქ ა რ ა უ ლ ი, ხევსურულის თავისებურებანი, 271.

კალტიან ყვაცნ (თუშ.) „ქუმელი, ხაქო და წყალი ერთიმეორეში აზელილი“, ერბოან კალტნ „ერბო და კალტი ერთიმეორეში არეული“ და სხვ.

ლიტერატურულმა ხაქომ დღესაც კი, როდესაც ლიტ. ენა ასეთ დიდ გავლენას ახდენს კილოებზე, ფეხი ვერ მოიკიდა მთის კილოებში. კალტი უთუოდ ნახური წარმომავლობისაა: ბაცბურად ხაქოს კალტ-ს უწოდებენ. ინგუშურში ამის შესატყვისია კოლდ, ხოლო ჩაჩნურში—კალდ: „Кlолд (я, я)... Кlалд (ю, ю)...творог“ ИЧРС.

12. ხაც-ხაც გავრცელებული სიტყვაა თუშურში, ხაც-ხაც ზმნიზედაა, ნიშნავს შეცდომით, მაგ.: ხაც-ხაც წუყლი „შეცდომით წაულია“ ხაც-ხაც ცეთქჷ „შეცდომით ეთქვა“ და სხვ.

ამ ფორმიდან თუშურ კილოში ზმნაც არის ნაწარმოები: დახაცაცებაჲ „ხელის შეშლა“, მაგ., ნუ ახაცაცებ! „ხელს ნუ უშლი!“ დახაცაცებას ყოველგვარ ხელის შეშლაზე არ იტყვიან, იტყვიან მოქმედების შესრულების მომენტში ხელის შეშლაზე, მაგ., გადახატომის, ქვის სროლის ან რაიმეს მოქნევის მომენტში ხელის შეშლაზე. თუ, მაგალითად, ბავშვები ერთიმეორეს ქვის მიზანში სროლაში ეჯიბრებიან, მეტოქეს უფლება აქვს ხელშეუხებლად—სიტყვიერად ან ხელების ჰაერში ქნევით დახაცაცაქოს მოაეჩქრე. ამდროს ან ხელებს იქნევენ, ან მიწაზე ხტიან (შეიძლება ერთდროულად ორივეც) და ყვირიან: „ხაცი, ბაბო! ხაცი ბაბო!...“ ხაც-ხაც აგრეთვე ნახური წარმომავლობის სიტყვაა. ბაცბურში ხარც-ხარც ნიშნავს შეცდომით, შდრ. ჩაჩნურ-ინგუშური „Харц, Харц, неправи́льный, фалышны́й“ (ИЧРС) და „Харцар (да, да)... Харцдерг (ду, ду)... неправи́ла“ (ИЧРС). ბაცბურში ამ ძირიდან ზმნაც არის: ხარცდარ „გამოცვლა“, მაგალითად, დუაფხ ხარცდარ „ტანსაცმლის გამოცვლა“, დუაფხ ხერცოდ „ტანსაცმელს იცვლის“. როგორც ჩანს, თუშურში რ დაკარგულია: ხარც > ხაც.

13. მაქალათნ. ეს სიტყვა გავრცელებულია მთათუშეთის პირიქითის ხეობაში, ნიშნავს ძიროვნებას, რომელიც ემსახურება მოქეიფე ხალხს. თუშეთის სხვა ხეობებში გავრცელებულია მაქალათის შესატყვისი ზედამდეგნ || ზედამდექნ.

მაქალათნ უთუოდ ნახური წარმომავლობის კომპოზიტია, შედგება ორი კომპონენტისაგან: მაქ და ლათ-ისგან. მაქ ზმნიზედაა, ბაცბურში ნიშნავს ზედ, ხოლო ლათთარ ბაცბური ზმნა ნიშნავს დგომა-ს. ასე რომ, მაქალათი სიტყვისიტყვით ზედამდეგია.

პირიქითის ხეობაში მაქალათებს ძირითადად ხატობაში ზედამდეგებს უწოდებენ. თითოეულ ოჯახს წილით ან მორიგეობით ხედებოდა ხატობაში მაქალათობა. ამის შემდეგ მაქალათები ამზადებდნენ შეშას, ხდიდნენ ლუდს, არაყს, მოჰყავდათ ხატისთვის შესაწირავი ცხვარი და გარკვეულ დღეს, გარკვეულ ხატში ისინი უმასპინძლდებოდნენ თავის სოფლელებსაც და მოსულ სტუმრებსაც. მაქალათებს სულ „ზედ დგომა“ და ტრიალი უწევდა ხატისა და ხალხის პატივსაცემად, სახელიც ამიტომ მაქალათი („ზედამდეგი“) ერქვა.

14. ქოჭი. გავრცელებული სიტყვაა მთის კილოებში. ქოჭს უწოდებენ ცხენის, ჯორის ან ვირის უნაგირს, რომელიც ბარგის საზიდად გამოიყენება¹⁰⁰. თუშურ კილოში იხმარება მხოლოდ მრავლობით რიცხვში: ქოჭებ. ქოჭზე ადამიანი ვერ დაჯდება.

ქოჭი თუშურ კილოში ნიშნავს ქსლის დაზგის ნაწილსაც: ეს არის მეტრზე ცოტა გრძელი, სანტიმეტრნახევარი ან ორი სანტიმეტრი დიამეტრის მქონე, ბოლოში მოღუნული ჯოხი. ამ ქოჭით ზემოთ ააქვთ და ქვემოთ ჩამოაქვთ (საჭიროების მიხედვით) ძაფებში გაყრილი ნაწილი ქსლისა— გარა. ბარგის საზიდი უნაგირი სწორედ ამნაირი ოთხი ჯოხისაგან არის შეკრული. ამით უნდა აიხსნას ბარგის საზიდი უნაგირის სახელისათვის მრავლობითი რიცხვის ფორმის გამოყენება.

ეს სიტყვაც ნახური წარმომავლობისაა. ზემოთ აღნიშნულ დაზგის ნაწილს ბაცები ქოჭ-ს უწოდებენ. ბარგის საზიდ უნაგირს¹⁰¹ კი ჰქვია ქოჭი. -ი მრავლობითობის სუფიქსია. ამ მხრივ ბაცური და თუშური კილო ემთხვევა ერთიმეორეს. ეგევე სიტყვა გვხვდება ჩაჩურ-ინგუშურშიც ქოჟ-ის სახით: „НОЖ (да, да)...НОЖ (ю, ю)...ВЫЮЧНОЕ селло (для осла)“ (ИЧРС).

15. მაჭი. იხმარება მხოლოდ მთათუშეთის პირიქითის მცხოვრებთა მეტყველებაში. ბალახის წვერიდან თუ ძაფისებრი გამონახარდი დაეკიდება, ამას მაჭი ჰქვია, მაჭს უწოდებენ თხის წვერსაც. მაჭ ბაცურად ნიშნავს წვერს.

16. ჩავეა. ეს სიტყვა თუშურშია გავრცელებული. ზაფხულში მოკრეფენ ერთგვარ ბრტყელფოთლებს ბალახს, რომელსაც ღოღოს

¹⁰⁰ იხ. ალ. კინკარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გვ. 242,28 და 246,7.

¹⁰¹ „უნაგირის“ ამ კონტექსტში ხმარება მთის კილოთა წარმომადგენლისათვის უხერხულია, რადგან უნაგირს უწოდებენ მხოლოდ იმას. რომელზეც კაცი ჯდება, კენი უნაგირისნაირია, ოღონდ ბარგის საზიდად იყენებენ. მასზე დაჯდომა შესაძლებელია; ქოჭებზე (ქოჭზე) კი ადამიანი ვერ დაჯდება.

უწოდებენ, შემდეგ გაახმოებენ და დაწნავენ—ამას უკვე ჩავე პქვია. მას ზამთარში ხარშავენ და პურთან ან ქუმელთან ერთად ჰამენ. თვით კერძაც ჩავეს უწოდებენ. ჩა ჩაჩურ-ინგუშურად ხმელბალახს, თივას პქვია. შესაძლებელია თუშური ჩავეა ამ ნახურ ძირს—ჩა-ს უკავშირდებოდეს.

17. ჯიჯაყ. ბავშვების ენით ხორც-ს თუშურად ჯიჯაყ პქვია. „ჯიჯაყ არ გინდა?“ „ჯიჯაყ ჰამჩ“—მიმართავენ პატარას.

ბავშვებს აქვთ ერთი ასეთი თამაში: ორ ბავშვს გამოყოფენ, ერთი „დედა“, მეორე—„მგელი“, დანარჩენები „შვილები“ არიან. „შვილები“ „დედას“ ჩაველებენ კალთაზე ხელს, „მგელი“ კი გარშემო ურბენს, რომ რომელიმე „შვილი“ მოიტაცოს, „დედა“ იცავს „შვილებს“. ამ დროს „შვილები“ ხელს „მგლისკენ“ იშვერენ და მის გასალიზიანებლად ყვირიან: „ჰანე, მგელო, მატლიანი ჯიჯაყი!...“ და სხვ. (სხვათა შორის, ჰანე-ც ნახური წარმომავლობის სიტყვაა, იხ. ქვემოთ).

ეს სიტყვა ნახური წარმომავლობისაა: ბაცბურში აგრეთვე ბავშვების ენით ხორცს ჯიჯ პქვია, ხოლო ჩაჩურ-ინგუშურში—ეი: „Жижи дет. мясо“ („дет.“ ნიშნავს ბავშვთა ენას—детская речь).

18. ზუტჩ „Vagina“, იხმარება თუშურ კილოში. სიტყვა უთუოდ უკავშირდება ნახურ ზუდ-ს „ძუქნა“ და ზუდა-ს „ქალი“, „ძუ“: „Зуд (да, да)... Зуд (да, да)... Сук“ (ИЧР); „Зуда... женщины... жена супруга...“ (ЧР). ზუდ ჩაჩურ-ინგუშურში მნიშვნელობით შეესაბამება ქართულ ძუს, დედალს, ქაკს, მაგ., ზუდ-კეზა (ჩაჩნ.) „დედალი ლეკვი“, ზუდ-ბორზ (ჩაჩნ.) „ძუ მგელი“... ამიტომ ზოულოდნელი არ ჩანს სიტყვის მნიშვნელობის ამნაირი შეცვლა თუშურში.

19. ქინთი, ქინთელა გვხვდება ხევსურულში, თუშურში კი გვაქვს ქინთელაყ. ქინთი ხევსურულ კილოში ნიშნავს ტიკ-ს¹⁰², ქინთელა კი—სამარდე ბუშტს¹⁰³. თუშურში გვაქვს მხოლოდ ქინთელაყ და ნიშნავს ბებერას (воплыры), აქედან ზმნაც არის ნაწარმოები და ქინთელაყება „დაბებერაება“. ქინთ ფორმა წარმოშობით ნახური ჩანს, იგი უნდა დაეუკავშიროთ ნახურ ქით-ს, რაც სამსავე ენაში ნიშნავს ტიკს: „Кит (да, да)... Кит (я, я)... Сырдюк“ (ЧИР). -ელა კინობის სუფიქსია ხევსურულ ქინ-

¹⁰² აღ. კინქარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გვ. 248.

¹⁰³ იქვე, გვ. 239.

თელა და თუშურ ქინთელაჲ ფორმებში (შდრ. ხეცს. თავ-
რიელა¹⁰⁴ და თუშ. თავრელაჲ). ამ ფორმებში კინობის ელა
სუფიქსი გასაგებიც არის: საპარდე ბუშტისა და ბებერის ქითთან
საზიარო სახელი ამ სუფიქსს უთუოდ საჭიროებს. თ. გონიაშვილის
სწორი მიგნებით, ნახ. ქით<ქართ. ტიკ.

20. ჰიზი ერთგვარი მცენარეა, უფრო ყანებში მოდის, მისი
ღერო და ძირი იქმება, კარტოფილისნაირ ძირს იკეთებს. ამ მცე-
ნარეს ნახურის სამსავე ენაში ჰიმ-ს უწოდებენ: „Чим... кустар-
и лесной (ликое растение со стелющимся стеблем)“ ЧРС; „чим
(მა, ნა) чим... (бу, ду) свинуха (зонтичное растение)“ ИЧРС.
ამ მცენარეს მთის კილოებშიც ჰიმი ჰქვია¹⁰⁵. აქ იგი ნახური
წარმომავლობისად უნდა მივიჩნიოთ.

21. მეჭი—თუშები წნელით ამოწნულ საწოლს უწოდებდნენ,
შიგ თივას ყრიდნენ. მეჭი თანამედროვე ხის საწოლს ჰგავს მოყვა-
ნილობით. ჩვენი ვარაუდით, თუშური მეჭი წარმომავლობით უკავ-
შირდება ნახურ მეჭა-ს „ფარცხი“. ისინი ძალიან ახლოს არიან
მასალითა და ფორმით, თუმცა დანიშნულება სრულიად განსხვა-
ვებულა.

22. ტიგრიანი—ამ სიტყვას მთის კილოებში სისხლთან
ერთად ეხვდებით, მაგ.: სისხლ-ტიგრიანი „სისხლით მოსვრილი“.
...დაგავდა სისხლ-ტიგრიანი¹⁰⁶.

მემრ ზედ მიზღვომიყო მარიამს ცნესთა... სისხლ-ტიგრიანს¹⁰⁷.

მთის კილოთა ტიგ უნდა უკავშირდებოდეს ნახურ წიგ,
წიგ „სისხლი“, „წითელი“ ძირს. წიგ ბაცბურში გვხვდება დღე-
საც, ინგუშურში გვაქვს წი „წითელი“, ხოლო ჩაჩურში—წენ
„წითელი“, როგორც ჩანს, ჩაჩურ-ინგუშურს გადაუკარგავს. ეს
პროცესი საენათმეცნიერო ლიტერატურაში კარგად არის ცნობი-
ლი. ჩაჩურ-ინგუშურის წიგ-ს „სისხლი“ თავდაპირველი ფორმა
წიგ უნდა იყოს (წიგ > წიგ).

23. კეპე, კეპა. მთათუშეთში წინათ გავრცელებული ყოფილა
სიტყვა კეპე „მატყლი“¹⁰⁸. კეპა „მატყლის ბლუჯის“ მნიშვნელო-
ბით გვხვდება ხევსურულში¹⁰⁹.

¹⁰⁴ ალ. კინკარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გვ. 238.

¹⁰⁵ იხ. ა. მაყაშვილის ბოჟანიკური ლექსიკონი, 1961.

¹⁰⁶ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, 1931, 43,9;

51,2.

¹⁰⁷ თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, 1961, გვ. 99 (32,22).

¹⁰⁸ „მატყლს წინაჲ კეპე ეკვივნის“—ეს ცნობა მთათუშეთში ჩაწერა და
მოგვაწოდა გ. ცოცანიძემ.

¹⁰⁹ ალ. კინკარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გვ. 253.

აქაც უთუოდ საქმე გვაქვს ნახური წარმომავლობის სიტყვასთან.

კეკე ბაცბურად მატყლს ნიშნავს. ბაცბურში გვხვდება კეკე-ის მეორე ფორმაც კაჟერ; მაგალითად: ეე-კაჟერ მადლენფარ! „ცხვარ-მატყლის მადლმა!“ (ფიცლია). ამ კაჟერ-ის შესატყვისი ჩანს ჩაჩნური კუჲალ: „Клужал... чѣлка, локон (вид прически)“ ЧРС. კუჲ ჩაჩნურში ცალკეც გვხვდება: „Клуж ... (мн. клужаши). 1. „Члн, ви-хор, хохол...“ ЧРС. კუჲ-ის მრავლობითი რიცხვის ფორმაში (კაჲაშ) გვაქვს ბაცბურის ძირისეული ხმოვანი ა.

ბაცბური კეკე/კაჲ, ჩაჩნური კუჲ/კაჲ და თუშურ-ხევსურული კეკე ერთი წარმომავლობისად მიგვაჩნია. მთის კილოებში კეკე ძირი ნახურის სუბსტრატული ელემენტი ჩანს.

24. კუ--ხევსურულში ბავშვთა ენაზე კუჲ ჰქვია თოფს¹¹⁰. ეტიმოლოგიურად კუ, ჩვენი აზრით, უკავშირდება ნახურ კუ ძირს: ჩაჩნურში გვაქვს კოსსა, ბაცბურში კოსსარ „სროლა“: „Кхосса [кхусу]... 2. выстрелити, топ кхосса выстрелить из ружья“ ЧРС. როგორც ჩანს, აწმყოში ძირისეული ო გადადის უ-ში (კუსსუ). ბაცბურში გვხვდება კუჲს ფორმაც, რაც ნიშნავს გასროლას, ვაზნას: ცჰაჲ კუჲს „ერთი გასროლა“ ან „ერთი ვაზნა“.

25. ლემაღე. ქარს, რომელიც მწვერვალებზე ქრის, ხევსურები ლემაღეს უწოდებენ. ლემაღე-ში უნდა გამოიყოს ლემ კომპონენტი, რომელიც უთუოდ დაუკავშირდება ნახურ ლამ „მთა“ ძირს. დე კომპონენტი შეიძლება ჩაჩნურ-ინგუშურ დეგა-ს „ბერვა, ქროლა“ დაუკავშირდეს.

26. სკიფი „ნაქერწყალი“ გავრცელებული სიტყვაა მთის კილოებში. წარმომავლობით უნდა უკავშირდებოდეს ნახურ სიჲ-ს: „Снй (ბა, და)... Суи (ბუ, ღუ)... искра“ ИЧРС და კნ. სიჲგ: „Снйг (ბა, და)... искорка“ (ИЧРС).

27. ნახური წარმომავლობისაა აგრეთვე ეხი „გამოქვადული“ (იხ. ზემოთ) და თუშ. ყოყო „ბატიბუტი“, ხევს. ჯუჯუნა „მარცვალი“. ბოლოს განვიხილავთ ექსპრესიულობის გამოხატვასთან დაკავშირებულ ელემენტებს მთის კილოებში. მათი ჩვენება გარკვეულ ინტერესს იმსახურებს; როგორც ჩანს, ისინი აგრეთვე სუბსტრატულ ელემენტებად უნდა მივიჩნიოთ, რამდენადაც მათ ვხვდებით ნახურ ენებში და ქართული ენის დიალექტთაგან მხოლოდ მთის კილოებში. ასეთებად მიგვაჩნია:

¹¹⁰ ცნობა მოგვაწოდა ალ. კინკარაულმა.

28. **ჰაო-ჰაი!** ეს შორისდებული მთის კილოებში დადასტურების დროს გამოიყენება, შდრ. ჩაჩნ. **ჰაჰ-ჰაჰ:** „**XiaH-XiaH მეჰკა. во-вот** (выражает одобрение)...“ **ԿՐԸ.**

29. **ჰაიტ-ვაიტ!** ამ შორისდებულს თუშები ცეკვის დროს წამოიძახებენ ხოლმე. როდესაც ვინმე ცდილობს სხვებს ყოჩაღად მოაჩვენოს თავი, დაცინვით ასე შესძახებენ ხოლმე: „**ჰეტვაია!**“

ს. არსანოვი წიგნში „როდის შეიცნობა მეგობრობა“¹¹¹ ასე განმარტავს ჩაჩნურ „**ჰაჰტ! ჰაჰტ-ვაჰტ!**“ შორისდებულს: „**Хайт! Хайт-вайт! боевые восклищания**“. ამ შორისდებულს ქართული ენა და მისი სხვა კილოები არ იცნობენ.

30. **ჰაჟა, ჰაჟ!** მიგებითი ნაწილაკია ხევსურულ კილოში, უდრის ლიტ. დიახ-ს, თუშურში გვაქვს ჰიჟ! „**ღიახ**“. ეს ნაწილაკებიც უნდა დავეუკავნიროთ ნახურ ჰაჟ „**ღიახ**“ ნაწილაკს: ბაცბ. ჰაჟ „**ღიახ**“ და ჩაჩნურ-ინგუშურში „**XIaH, xlaa-და**“ (**ԿՐԸ**).

31. **ჰანე!** თუშურ კილოში გავრცელებული ნაწილაკია და ნიშნავს აჰა! მაგალითად: ჰანე, წიჟღი! „**აჰა, წაიღე!**“ ზოგჯერ აბა ნაწილაკის მნიშვნელობაც აქვს: ჰანე, წავიდეთ! „**აბა, წავიდეთ!**“ უნდა აღინიშნოს ერთიც: ჰანე ნაწილაკს მამაკაცები ყოველთვის არ ხმარობენ, მაგალითად, „**ჰანე წავიდეთ!**“ „**ჰანე, გავაკეთოთ**“... ფრაზების ხმარება მამაკაცს ქალაქუნობად ჩაეთვლება და არც ამბობენ (ქალთა მეტყველების სპეციფიკაზე იხილეთ კიდეც გვ. 79...). ჰანე ნაწილაკი წარმომავლობით უთუოდ ნახურია: ბაცბური ჰანე! ნაწილაკი მნიშვნელობით უდრის ქართულ აჰა-ს. ჰანე ბაცბურში გამოყენებულია ქართული აბა-ს მნიშვნელობითაც. მაგ.: ჰანე, ღოთ ვაჰ! „**აბა, წავიდეთ!**“ ჩაჩნურის ჰან ნაწილაკს ა. მაციევი ასე თარგმნის რუსულად: „**XIaH частьца на, возьми, возьми; xlaH тетрадь возьми тетрадь**“ **ԿՐԸ.**

32. **ჰალა, ჰალა!** ამ შორისდებულს პირიქით ხეობაში ხმარობენ, ხარებს შეუძახებენ ხენის დროს, რათა ზევით აიწიონ. უდავოა, რომ ნახურ ჰაჰჰ, ჰაჰალა „**ზევით**“ ზმნიხედასთან გვაქვს საქმე: „**хъала нагъч. вверх, наверх**...“ **ԿՐԸ**; ბაცბურშიც ჰაჰალ ზემოთ-ს ნიშნავს. ეს ზმნიხედა ნახურ ენებში ზმნისწინადაც გამოიყენება და აგრეთვე ზევით მიმართულ გეზზე მიუთითებს.

33. **ღალაობა, ჰინ ღალაე.** უკანასკნელ უნდა შევხებით თუშეთში დღემდე შემორჩენილ ერთ ეთნიურ ჩეევას, რომელსაც და-

¹¹¹ С. А. Арсанов, Когда познавается дружба, 1960.

ლაობა ჰქვია; ეს არის სამგლოვიარო რიტუალი მიცვალებულის პატივსაცემად. ამ რიტუალს ასრულებს ხუთი მამაკაცი; ისინი სამგლოვიარო სიძღვრით ზიმართავენ მიცვალებულს. დალაობას აქვს რეფრენი: „დალა თქვით, დალა, მკედრებო, ჰინ დალაე“, რომლის აზრიც გაუგებარია თანამედროვე თუშისთვის, საერთოდ, ქართველებისთვის.

ჰინ დალაე უნდა მოდიოდეს ნახური ჰაონ დალე-დან, რაც ნიშნავს ანას: ზენ ღმერთო!¹¹²

ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოდ მიგვაჩნია უ. ლაუ-დაევის მიერ გამოქვეყნებული ერთი ჩაჩნური ხალხური ლექსი და ლექსს დართული კომენტარი. მოგვყავს ვრცელი ამონაწერი: „В некоторых случаях языческие верования проявляются в народных песнях. Таким образом, народный припев чеченцев, употребляемый ими и хором и соло, на ширюшках и в печальных случаях, богатым лавочником и бедным пастухом, состоит из следующих слов:

Далай, далай, вай, далай, далай,
Ялай, ялай, лайла, Яла, лай.

Слова эти, ныне ничего не означающие, по всей вероятности относятся к тому периоду жизни чеченцев, когда они, находясь в язычестве, были угнетены другим народом. Далай или Дало значит по чеченски Бог; слово Ялай или яла означает умереть или смерть. В переводе припев этот значит:

Боже, боже, наш боже, боже,
Яла, яла, пусть умрет яла смертью.

Быть может в этом припеве слово яла означает какое-либо языческое божество—даже божество смерти“¹¹³.

ამ ცნობიდან ჩვენთვის საყურადღებოა შემდეგი: 1) „Далай, далай...“ რეფრენია, როგორც თუშურში;

2) ჩაჩნები ამ რეფრენს მღერიან მწუხარების ჟამსაც;

3) თუშური და ჩაჩნური რეფრენი მატერიალურად და მნიშვნელობითაც ემთხვევა ერთმეორეს: ჩაჩნ. „Далай, далай, вай, далай, далай...“ ზღრ. თუშ. „დალა თქვით, დალა, მკედრებო, ჰინ დალაე...“¹¹⁴

¹¹² თ. უთურგაიძე, ზოგიერთი ნასესხები და საერთო წარმოშობის სიტყვა ბაცბურ-ჩაჩნურსა და ქართველურ ენებში, გორის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, V, 1960.

¹¹³ У. Лаудаев, Чеченское племя, Сборник сведений о Кавказских горцах, вып. VI. 1872, гл. 54.

¹¹⁴ ტექსტი იხილეთ ჩვენს თუშურ კილოში, გვ. 155.

4) ნახურ რეფრენში ლაპარაკია სიკვდილზე, თუშებიც ამ რეფრენს სამგლოვიარო მოთქმის დროს ხმარობენ მხოლოდ.

სამგლოვიარო მოთქმის რეფრენის ფორმალურ-შინაარსობრივი იდენტობა ჩაჩნურ თუშურში და ის ფაქტი, რომ ქართულში მას სხვაგან ვერსად ვხვდებით როგორც დღეს, ისე ისტორიულად, გვაფიქრებინებს, რომ ამ რეფრენის სახით საქმე გვაქვს ნახურ ელემენტთან თუშურ კილოში.

ნახურის კალკები მთის კილოებში

ენათა შერევის აუცილებელ პირობას წარმოადგენს ორენოვნობა. თვით ორენოვნობა განპირობებულია გარკვეული ისტორიული ვითარებით ან ვითარებებით, რომელთა განხილვაც კერძო შემთხვევების მიხედვით უნდა ხდებოდეს.

ამეამად გვაინტერესებს კალკის შექმნის შინაგანი მიზეზები. ორივე ენის ნორმების კარგად დაცვისას ბილინგვს უხდება ერთი და იმავე შინაარსისთვის ორი ენობრივი მოდელის გამოყენება და უჩნდება ტენდენცია—ერთი შინაარსისათვის შექმნას ერთი მოდელი, რომელიც შეიცვლება ორივე ენის მოდელთა ელემენტებს შეიცავდეს და არ ემთხვეოდეს ზუსტად რომელიმე ენისას, ანდა შესაძლებელია, მოდელი დარჩეს ერთ-ერთი ენისა და ბილინგვის მეტყველებაში მეორე ენის მოდელი საერთოდ გაქრეს. ჩვეულებრივ ენათა შერევის ბოლომდე განვითარება საბოლოოდ იძლევა ერთ ენას, რომლის სისტემაიც, რა თქმა უნდა, განსხვავებული არის ორივე ენის სისტემისაგან, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ძალიან ახლოს იქნება რომელიმე მათგანის სისტემასთან.

აქ უნდა გავიხსენოთ ცალკეული ენის დამოუკიდებლად განვითარების დროს დადასტურებული მსგავსი ვითარებაც, კერძოდ: როდესაც ერთი გრამატიკული შინაარსი გამოხატულია ორი ფორმით, ენას აქვს ტენდენცია ასეთი შინაარსისათვის შექმნას ერთი ფორმა. ასეთივე ვითარება უნდა ვივარაუდოთ ორენოვნობის შემთხვევაშიც, თუმცა იქ ეს პროცესი გაცილებით რთული და ხანგრძლივია.

პირველ ნაბიჯს მოდელთა უნიფიკაციისაკენ წარმოადგენს კალკები. რა თქმა უნდა, ერთიმეორისაგან უნდა გავარჩიოთ მეცნიერულ ტერმინთა კალკების შექმნა და ორენოვნობის შედეგად კალკური ელემენტების გაჩენა ენათა სისტემაში.

კალკების შექმნის აუცილებელ პირობად, მაშასადამე, უნდა მივიჩნიოთ ორენოვნობა, ხოლო მიზეზად ორენოვან პიროვნებათა სწრაფვა—ერთი შინაარსი მოაქციონ ერთ საერთო მოდელში.

როგორც ჩანს, კალკების შექმნაში რომელიმე ენის წვლილი მაინც მეტია, ქარბია. ამ სიჭარბის მიზეზი შეიძლება სხვადასხვა-ნაირი იყოს:

1) ორენოვანი ერთ-ერთ ენას შედარებით უკეთ ფლობს და, ბუნებრივია, კალკი კეთდება ამ ენის მიხედვით; მაგალითად, სვანი, რომელიც სუსტად ფლობს ქართულს, ამ უკანასკნელ ენაზე მეტყველების დროს ხშირად იყენებს სვანური ენის მოდელს: ვისაც სვანთა მეტყველებისათვის მოუხმენია ადგილზე, ხშირად გაუგონია, ალბათ, ასეთი ფორმები: წავიდახ „წავიდნენ“, ხუმრობდახ „ხუმრობდნენ“ და სხვ.

აქ უთუოდ გამოყენებულია სუბიექტური მესამე პირის მრავლობით რიცხვში გამოხატვის სვანური მოდელი. სვანური ასეთ შემთხვევაში მხოლოდობით რიცხვის მესამე პირის ფორმას პირდაპირ ურთავს -ხ-ს: აჩნდ „წავიდა“ და აჩნდხ „წავიდნენ“. ქართულში მოდელი განსხვავებულია; მხოლოდობით პირის ნიშანი ახლავს (სვანურს ამ ფორმებში მატერიალურად გამოხატული პირის ნიშანი არა აქვს), იგივე პირი მრავლობით რიცხვში ამ ნიშანს იცილებს და მის ნაცვლად ფუძეს ურთავს სხვა სუფიქსს, რომელიც გამოხატავს როგორც პირს, ისე რიცხვს [წავიდ-ა (მხ. რიცხვი)—წავიდ-ნენ (მრ. რიცხვი)]. ქართულად მეტყველი სვანი ჩვენს შემთხვევაში სვანური მოდელის შესაბამისად იქცევა: ქართული ენის მესამე პირის მხოლოდობითის ფორმას პირდაპირ, პირის ნიშნის მოუცილებლად, ურთავს სიმრავლის სვანურ -ხ სუფიქსს, როგორც ამას სვანური ენა მოითხოვს.

2) უპირატესობა ეძლევა ერთ-ერთ ენას. უპირატესობის მინიჭების მიზეზი შეიძლება სხვადასხვა იყოს; ა) კულტურული, ბ) პოლიტიკური და სხვ.

სანიშნოდ შეიძლება მივეთითოთ ბაცბურ ენაზე: ბაცბები-სათვის დიდი ხანია სკოლისა და დაწესებულების ენა არის ქართული, ცხოვრება უხდებათ ქართულ გარემოში. საუკუნეების წინ მათ თავისი ბედი დაუქავშირეს ქართველებს, ეზიარნენ ქართულ კულტურას და განიცადეს მისი დიდი გავლენა¹¹⁵. დღეს მათ თვით შეაქვეთ თავისი წვლილი ქართული კულტურისა და მეცნიერების განვითარებაში. ბუნებრივია, ამას თავისი შედეგები მოჰყვა ბაცბური ენის განვითარების სფეროშიც. ბაცბურში. საკმაო რაოდენობით ვხედებით ქართული ენის კალკებს¹¹⁶.

¹¹⁵ Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык, გვ. 5—20.

¹¹⁶ რ. გაგუა, ბაცბური ზმნის ასპექტი და..., იკვ, XIII, 1962.

თვით ქართულში საკმაოდ მომრავლდა რუსული ენის კალკები, რაც უთუოდ კულტურული გავლენის შედეგია; რუსულში კი საკმაოდ ბევრია ფრანგულის მიხედვით შექმნილი კალკები¹¹⁷.

რადგანაც ამჟამად გვანტერესებს ნახური ელემენტები ქართული ენის მთის კილოებში, კონკრეტულად განვიხილავთ მთის კილოებში ნახურის გავლენით შექმნილ კალკებს.

1) -თანა თანდებული მთის კილოებში გამოყენებულია გეოგრაფიულ სახელთა საწარმოებლად; მაგალითად: ქვათანა, ჭითანა (<ჭიდთანა), სასვენაჟთანა, ტბათანა და სხვ.

პროფ. ა. შანიძის ვარაუდით, „თანა“ თანდებულიანი გეოგრ. სახელები წარმოადგენს თუშურის (=ბაცურის, თ. უ.) შემონატანს ქართულში. ამ ოდესლაც დიდად გავრცელებული ენის ნაშთილადღეს მოღწეული წოვა-თუშურის სახით¹¹⁸.

ეს ვარაუდი გამართლებულია იმით, რომ 1) ნახურ ენებში ადგილობით ბრუნვათა მაწარმოებლები, თანდებულები გამოყენებულია გეოგრაფიულ სახელთა საწარმოებლად, ქართულში კი, გარდა მთის კილოებისა, თანდებული ამ ფუნქციით არ გამოიყენება¹¹⁹.

2) ხევსურებისთვის მშვილდ-ისარნი არის ცისარტყელა. ამის შესახებ პროფ. ა. შანიძე წერს: „ხევსური რომ ცისარტყელას მშვილდ-ისარს დაუძახებს („მშვილდ-ისარნი“), ეს წოვა-თუშურის კალკია [წ.-თ. გატყ-წაქი — ცისარტყელა (სიტყვასიტყვით: მშვილდისარნი)]“¹²⁰.

3) ფშავ-ხევსურეთში დედინაცვალს უწოდებენ მამის ცოლს. ჩვენი აზრით, აქაც საქმე გვაქვს ნახურის კალკთან. ჩაჩნები დედინაცვალს უწოდებენ დენსტე-ს, რაც ქართულად ნიშნავს მამის ცოლს: „дѣн-сте—мачеха (дѣкв. жена отца)“ ЧРС. ბაცურად დედინაცვალს ჰქვია დადიო ფსტუ (სიტყვასიტყვით — მამის ცოლი. დადიო „მამის“ და ფსტუ „ცოლი“).

¹¹⁷ Л. А. Булаховский, Русский литературный язык первой половины XIX века; 1954, გვ. 266—273.

¹¹⁸ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 140.

¹¹⁹ თ. ზურაბიშვილი, ტაძონოძის შესწავლისათვის, ქართველურენათა სტრუქტურის საკითხები, II, 1961.

¹²⁰ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, § 317 (გვ. 257).

4) მთის კილოებში მეტად გავრცელებულია ე. წ. რთული თანდებულები, რომლებიც მიიღება -ში, -ზე, -თანა, -გან თანდებულებზე ლოკალური ბრუნვის -ით, -ითა სუფიქსების დართვით: სახლშიით || სახლშიითა „სახლიდან“; სახლზეით || სახლზეითა „სახლიდან“; სახლთანით || სახლთანითა; სახლისგნით || სახლისგნიც (< სახლისგანით, სახლისგანიც) „სახლის გამო“.

მართალია, სახლშიით, სახლზეით, სახლთანით ფორმებს ლიტერატურულ ქართულში სახლიდან შეესაბამება, მაგრამ კილოებში მათი ფუნქცია სრულიად განსხვავებულია, კერძოდ: სახლშიით ნიშნავს ამას: სახლში და იქიდან, სახლზეით — სახლზე და იქიდან და ა. შ. -ში, -ზე, -თან თანდებულები გვაძლევს დამატებით ცნობას მოქმედების დაწყების ადგილზე. ლოკალურ ბრუნვათა ასეთი კონკრეტული ფორმები სრულიად უცხოა ლიტერატურული ქართულისა და მისი დანარჩენი კილოებისათვის; ნახური ენებისთვის კი ადგილობრივ ბრუნვათა ასეთი მოდელები სრულიად ბუნებრივია, მაგალითად, ბაცბურში გვაქვს ასეთი ფორმები: ხენგორონ || ხენოგორო, ხენმაქორონ || ხენმაქორო. გავაანალიზოთ ისინი.

ხე „ხე“, ხენგო „ხესთან“, ხენგორონ „ხესთან და იქიდან“, ე. ი. „ხესთანითა“.

ხე „ხე“, ხენმაქ „ხეზე“, ხენმაქორონ „ხეზე და იქიდან“, ე. ი. „ხეზეითა“.

ყოველივე თქმულის მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ, რომ მთის კილოებში ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ნახურის კალკთან.

ჩვენი მტკიცებისათვის დამაბრკოლებელი არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ ასეთივე რთული თანდებულები გვაქვს სვანურ ენაში (-თესგა || -თეისგა, -თეჟი, -თექა, -თეჟინ, -ხჷნქა¹²¹ და სხვ.).

სვანურს ამ რიგის რთული ზმნისწინებიცა აქვს (შდრ. ქართ. ჩა - და ქან. ეშა-).

მთის კილოებში აღნიშნული რთული თანდებულები გინდაც არქაიზმად მივიჩნიოთ, ნახურის გავლენას მაინც ვერ გამოვრიცხავთ, რადგანაც ლიტერატურულ ქართულსა და მის დანარჩენ კილოებს ისინი აღარ გააჩნია (თუ ჰქონდა, ესეც საკითხია, ძველი

¹²¹ ე. თ. ფ. უ. რ. ი. ა., ბრუნების სისტემისათვის ლაქურ ენაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, X—B, 1940, გვ. 328.

ქართული საამისო მასალას ვერ გვაძლევს¹²²). მთის კილოებში მათი შემონახვისათვის ხელი უნდა შეეწყოს ნახურ ენებს, რომელთაც დღემდე კარგად აქვთ დაცული ამ რიგის ლოკალურ ბრუნვათა ფორმები.

აქვე უნდა განვიხილოთ განსაზღვრებად გამოყენებულ სახელთა თავისებური ფორმები, რომლებიც კონტექსტში შეიძლება წინადადების სხვა წევრადაც მოგვევლინონ, კერძოდ, ქვემდებარედ და დამატებად. ამ ფორმებით მთის კილოები, კერძოდ, თუშური და ხევსურული განსხვავდება სალიტერატურო ქართულისა და მისი დანარჩენი კილოებისაგან. საქმე ეხება შემდეგ ფორმებს: ა) თუშური: ბ ა ნ ზ ე ი თ ა მ, შ ი ნ ი თ ა მ, წ ყ ა რ ო ს თ ა ნ ი თ ა მ, ხ ე ზ ე ი თ ა მ. ვნახოთ წინადადებაში: „აბანოთ მომდინარაჲმ ბ ა ლ კ უ ნ ი თ ა მ გადახედა-ღ' თავის ძმა ნახ...“¹²³

„წ ყ ა რ ო ს თ ა ნ ი თ ა ს უ თ ხ ა რ ი“, „მ თ ა ზ ე ი თ ა ც ხ ე ნ დ ა ვ ი - ქ ი რ ი“, „პეტრემ ბ ა ნ ზ ე ი თ ა მ უ ძ ა ხ“ და სხვ.

ბ) ხევსურულში ამას შეესატყვისება ბ ა ნ ზ ე დ უ რ მ, წ ყ ა რ ო ს თ ა ნ უ რ ს, მ თ ა ზ ე დ უ რ ი...

აქ საქმე გვაქვს ადგილის გარემოებათა ადიექტივაციასთან, ხოლო შემდეგ შესაძლებელია მათი სუბსტანტივაციაც, თუ საზღვრული სახელი ჩავარდნილია.

წ ყ ა რ ო ს თ ა ნ ადგილის გარემოებაა. წ ყ ა რ ო ს თ ა ნ ი თ ა კ ა ც ს უ თ ხ ა რ ი—აქ წყაროსთანითა (< წყაროსთანითას) განსაზღვრებაა ირიბი დამატებისა; მაგრამ თუ ასე ვიტყვი: „წ ყ ა რ ო ს თ ა ნ ი თ ა ს უ თ ხ ა რ ი“, მაშინ საქმე გვაქვს სუბსტანტივაციასთან—განსაზღვრება გამოდის ირიბი დამატების როლში.

გარემოების განსაზღვრებად გამოყენება არც ძველი ქართულისთვის არის უცნობი, მაგალითად: „ქუეყანაჲ ესე არა ვიცი და არცა აქათა კაცთა ენაჲ“ (სინური ხელნაწერი, № 43, გვ. 28 ო) ¹²⁴.

¹²² ც ზ ე ნ ზ ე ი თ, ს ო ფ ე ლ შ ი თ... ფორმებზე მსჯელობის დროს ა. მ ა რ - ტ ი რ ო ს ო ვ ი შენიშნავს: „ასეთი რამ დამახასიათებელი არაა სალიტერატურო ენისათვის და. ცხადია, ხევსურული ამ მხრივ განცალკევებით დგას ქართულისაგან“; ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, ჩემდა, შენდა... ტიპის ნაცვალსახელთა წარმოება და ფუნქციები ქართულურ ენებში, ივე, XI, 1959, გვ. 123.

¹²³ თ. უ თ უ რ გ ა ი ძ ე, თუშური კილო, 1960, გვ. 123, 165.

¹²⁴ მაგალითი დამოწმებულია ა. კ ი ზ ი რ ი ა ს შრომის—მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში—მიხედვით, 1963, § 128.

ამნაირი შემთხვევა დასტურდება „ვეფხისტყაოსანშიც: „...შიგანნი მოესცნეთ სისხლისა ღვარებსა (1405,3)¹²⁶; „მათ შიგანთა ვერა უგრძნეს“ (1913,2).

შიგანთა ქვემდებარის განსაზღვრებაა, თანამედროვე ქართულით ნიშნავს ამას: შიგ მყოფებმა. შიგანნი პირდაპირი დამატებაა. დამატებამდე იგი განსაზღვრება იყო, საზღვრული ჩავარდა (აქ: ქაჯანი) და განსაზღვრებას დაჰკისრებია მთელი შესიტყვების ფუნქცია. საზღვრულის ჩავარდნა შესაძლებელია და საერთოდ დამახასიათებელია ენებისთვის.

ყოველივე ზემოთ თქმულის გათვალისწინების შედეგად შეიძლება გვეთქვა, რომ მთის კილოებში აღნიშნული ფორმების სახით საქმე გვაქვს ქართულ ენობრივ მოვლენასთან; მაგრამ თუ ფორმებს გავაანალიზებთ, დავინახავთ, რომ მსგავსება ზოგადი ხასიათისაა. ამნაირი მსგავსება შეიძლება მრავალ, სულ სხვადასხვა წარმოშობის ენაში დადასტურდეს. საყურადღებოა არა მხოლოდ ფორმათა განვითარების ზოგადი სახე, არამედ ისიც, თუ რა გრამატიკული მოდელია გამოყენებული ასეთ განსაზღვრებებთან, ე. ი. საინტერესოა ფორმათა სტრუქტურა. ასეთი განხილვის შედეგად ირკვევა, რომ აღნიშნული ფორმები მთის კილოებში ნახურ ენათა შესაბამისი ფორმების შესატყვისია.

ქართულში, როგორც ვნახეთ, ზმნიზედას პირდაპირ ერთვის მრავლობითობისა და ბრუნვის ნიშანი: შიგან-თა, შიგან-ნი, აქა-თა; მთის კილოებში კი ფუძე და ბოლოში მოქცეული ბრუნვის ნიშნები ლოკატივის-ითა ან მისი ფარდი-ურ სუფიქსებითაა დაკავშირებული, მაგალითად, შიგანთა-ს თუშურში შეესატყვისება შიგი თებთ (|| შიგი თებმ). თანაც ბანზე ითამ, ცხვარ ში ითამ; ბანზე დურა, წყაროს თანურმ ტიპის წარმოება (ე. ი, ფორმაში -ში და -ზე თანდებულიც რომ იყოს) სრულიად უცხოა ლიტერატურული ქართულისა და მისი დანარჩენი კილოებისთვის (იხ. ზემოთ).

აღნიშნულ განსაზღვრებათა მოდელი იდენტურია შესაბამისი ბაცური მოდელისა, მაგალითად:

ბალკომაქრეჩოვ აქეიხ „აივანზე მყოფმა დაუძახა (ქალმა)“, მაქ თანდებულია -„ზე“, ბალკომაქ „ბალკონზე“ (აივანზე), რე (<რენ) უდრის ქართულ იდან სუფიქსს (ე. ი. ლოკატივის -ითა-ს), შემდეგ მოდის ზედსართავის საწარმოებელი -ჩო. ხოლო

¹²⁶ ვუთითებთ 1951 წლის გამოცემის მიხედვით.

ბოლოს—ერგატივის ნიშანი -ვ. ასე რომ, ბ ა ლ კ ო მ ა ქ რ ე ჩ ო ვ აგე-
ბულებითაც და შინაარსობრივადაც იდენტურია თუშურის ბ ა ლ-
კ უ ნ ზ ე ი თ ა მ და ხევსურულის ბ ა ლ კ ო ნ ზ ე დ უ რ მ ფორმებისა.
-ით (II -ითა) თუშურ-ხევსურულში ზოგჯერ -ურ-ის მონაცვლედ
გამოდის, მაგალითად, თუშურში შევხვდებით ასეთ გამოთქმებს:
ს ი ი თ კ ა ც მ ო გ ი ვ ი დ ა თ ? „სადაური კაცი მოგივიდათ?“ ან
ს ი ი თ ა მ ბ ა ე ს ა მ ბ ო ბ ? „სადაურ ამბავს ამბობ?“

მაშასადამე, აგებულებით ბ ა ნ ზ ე ი თ ა მ, ბ ა ნ ზ ე დ უ რ მ ერთ-
ნაირი ფორმებია და წარმოდგენენ ნახურის შესაბამისი ფორმის
კალკს.

ბაცბური ენიდან მრავლად შეიძლება სათანადო მაგალითების
-დასახელება, მოვიყვანოთ კიდევ ერთ მაგალითს:

—მენუხჩოვ ალი—ჩურეჩოვი ლე ნჭაიყრეჩოვ?

—ნჭაიყრეჩოვ.

იგივე თუშურად:—რომელმ თქვა—შიგითმა ან გარეთითამ?
—გარეთითამ.

იგივე ხევსურულად:—რომელმ თქვა—შიგითურმა თუ გარეთურმ?
—გარეთურმ.

„—რომელმა თქვა—შიგნით მყოფმა თუ გარეთ
მყოფმა?“

„—გარეთ მყოფმა“.

5. ნახურის კალკად მიგვაჩნია თუშურისა და ხევსურულის
საზოგადო და საკუთარ სახელთა მიმართვის თავისებური ფორმე-
ბი, რითაც ისინი მკაფიოდ განირჩევიან ლიტერატურული ქართუ-
ლისა და დანარჩენი კილოებისაგან. მიმართვის ანალოგიური ფორ-
მები დასტურდება ბაცბურ ენაში. განვიხილოთ ეს ფორმები.
თუშურ კილოში ერთიმეორის გვერდით გვაქვს მიმართვის ასეთი

ფორმები: [შ ა ქ რ ო !] და [შ ა ქ რ ჭ]. პირველ ფორმაში მახვილი
ა-ს ეცემა და ბოლო ხმოვანიც სრულია (ჰგავს ლიტ. ქართული
ენის მიმართვის ფორმას). მეორე ფორმაში ა გრძელია (ა) და
ბოლო ო ქცეულა უ-დ. პირველი ტიპის ფორმები დამახასიათებე-
ლია თუშური კილოს ყველა წარმომადგენლისთვის; რაც შეეხება

მეორე ტიპის ფორმებს (შ ა ქ რ ჭ...), იგი სპეციფიკურია, ახასიათებს
მხოლოდ ქალთა მეტყველებას, ვხვდებით ბავშვთა მეტყველება-
შიც. მამაკაცები მას არ ხმარობენ.

მიმართვის ფორმები თუშურ კილაში

ა-ზე დაბოლოებული სახელები	ე-ზე დაბოლოებული სახელები	ა-ზე დაბოლოებული სახელები
[ვასო!] [ვასტ!]	[ცელანე!] [ცელანწ!]	[მართა!] [მართ!]
[შაქრო!] [შაქრტ]		[სარა!] [სარ!]
[ცანდრო!] [ცანდრტ!]	[ციორდანე!] [ციორ-	[თინა!] [თინ!]
[შრო!] [შრტ!]	რდანწ!]	[კრსტა!] [კრსტ!]
[თამარო!] [თამარტ!]	[პრლატე!] [პრლ-	[მუხამა!] [მუხამ!]
[ბასილო!] [ბასილტ!]	ტწ!]	[შრთა!] [შრტ!]
	[კასინე!] [კასინწ!]	[მრშა!] [მრშ!]
[ზურაბო!] [ზურა-	[მათე!] [მათინ!]	
	ბტ!]	[პავლე!] [პავლწ!]
	[ცერეკლე!] [ცერეკლწ!]	
	[მარე!] [მარწ!]	

და სხვ. საზოგადო სახელები მამაკაცთა მეტყველებაში წოდებითი ბრუნვის ა-ს ინარჩუნებენ, ქალთა მეტყველებაში კი ეს ა ძირითადად უმარცვლოვდება; მაგალითად: [ქალო!] || [ქალტ!], [ზალო!] [ზალტ!], [ბიძო!] || [ბიწტ!], [პრლტაცო] || [პრლტაცტ!] და სხვ. [ქალო!] დამახასიათებელია საერთოდ კილოსთვის, ე. ი. მას ხმარობს კილოს ყველა წარმომადგენელი, [ქალტ!] ფორმა კი მხოლოდ ქალთა (და ბავშვთა) მეტყველებას ეკუთვნის.

მიმართვის ანალოგიური ფორმები დასტურდება ბაცბურ ენაშიც. იქაც გვაქვს [ვასო!] და [ვასტ!]. პარალელური ფორმები, ოღონდ, განსხვავებით თუშური კილოსაგან, [ვასტ!]. ტიპის მიმართვის ფორმები არ წარმოადგენს ქალთა მეტყველების სპეციფიკას, იგი საერთოდ ენისთვისაა დამახასიათებელი. საკ. სახელთა ფორმები, რომლებიც ზემოთ მოვიყვანეთ თუშური კილოსთვის, გამოგვადგება ბაცბურისათვისაც. რამდენიმე მაგალითი საზოგადო სახელთა მიმართვის ფორმებიდან: ბაცბურში [ვასო!] || [ვასტ!]

„ძმაო!“, „აშო! // აშუშ! „დაო!“ ნანა // ნან! „დედა“. ერპა!
 // ერპა! „ბიკო“, „ვაყო“, „ოპა! // ოპ! „გოგო!“ „ქალო!“
 „ო! მიმართვის ნაწილაკია თანამედროვე ბაცბურში, მიღებულია
 „ოპა-ისგან. მიმართვის ფორმებში ო-ს დაგრძელებამ გამოიწვია ჰა-ს
 დაკარგვა: ოპა! > ოპ!

მიმართვის თუშურ და ბაცბურ ფორმებში შეიმჩნევა ხმოვან-
 თა დაგრძელებისა და დავიწროების გარკვეული კანონზომიერება,
 კერძოდ: 1) უთუოდ გრძელდება ბოლოდან მეორე ხმოვანი,
 2) დავიწროებას განიცდის (ზოგჯერ სრულიად ქრება) სიტყვის აბ-
 სოლუტურ ბოლოში მდგომი ხმოვანი.

ასეთი კანონზომიერება შეიმჩნევა თუშური კილოს ერთი სხვა
 რიგის ფორმებშიც, რომლებსაც ვუწოდებთ დაჟინებით-დაბეჯი-
 თებით მიმართვის ფორმებს; მაგ.: მრდწ!, გწყკეთელ!, წავეი-
 დწწ! და სხვ.;

გავაანალიზოთ ერთ-ერთი ამ ფორმათაგანი, მაგ. წავეიდწწ!
 წავეიდ(ა) ლიტერატურული ქართულით ნიშნავს: წავიდა. წა-ის
 ა აღდება ხოლმე თანხმოვანით დაწყებული მომდევნო ნაწილაკის
 წინ: ე. ი. წა-ის-ა აღდება -წ ნაწილაკის წინ. თუშურში გვაქვს წა-
 ვიდაწ ფორმაც, რაც ნიშნავს: ხომ წავიდა, აკი წავიდა,
 ე. ი. საქმე გვაქვს მტკიცებით ფორმასთან. გვაქვს კიდევ წავეი-
 დწწ ფორმა, რომელიც შეიძლება დავუპირისპიროთ წავეიდაწ-ს
 წავეიდაწ — წავეიდწწ!. წავეიდწწ! ფორმაში მტკიცების გარდა
 გვაქვს დაჟინებაც. ავილოთ კიდევ მოდწ! და მრდწ! მრდწ
 ფორმაში ხმოვნის სიგრძე დაჟინების გამომხატველია, იგი შეიძ-
 ლება გაჩნდეს როგორც ბრძანებით, ისე თხოვნით ფორმაში;

მრდწ! მრდწლ! < მრდწლა!. დაჟინების გარეშე აღნიშნული
 ფორმები მიიღებდა ასეთ სახეს: მრდწ! (ბრძ.) მრდილ! (თხოვნ.)
 ავილოთ კიდევ მოილ და მოწლ! „მოვიდა“. ამ ფორმებსაც მხო-
 ლოდ დაჟინებით გავარჩევთ. მოწლ! ლიტერატურული ქართულით
 დაახლოებით ნიშნავს: რა თქმა უნდა მოვიდა, ხომ იცი,
 რომ მოვიდა, რამდენჯერ უნდა გითხრა, რომ მოვი-
 და. შეიძლება „გალიზიანების“ გარეშე, „ლიმილითაც“ ითქვას:
 მოწლ!, რაც შეიძლება ასე გადმოვცეთ: მოვიდა, აქ არის, არ
 იცოდია, რომ მოვიდა, მოვიდა, აქ არის! ამ დაჟინებით
 ფორმას ბოლოში ძახილის ნიშანს ეუსვამთ მისი აპელაციური
 (გრძნობადი) ბუნების გამო. ასეთი ფორმები განსაკუთრებით იხ-
 მარება ჩაკითხვის შემდეგ, მაგ.:

—ვინ მოიღ?

—ბიჭი.

—ვინაჲ?

—ბიჭი.

ან:—მოიღ.

—ვინ?

—ყნყნ

—ვინ?

ჩაკითხვის შემდეგ დაჯინებითი ფორმის ხმარება, მართლაც, ბუნებრივია.

ქალთა მეტყველებაში ეს თავისებურება ხევესურულშიც შეიმჩნევა, თუმცა ხევესური ქალის მეტყველებაში ბოლოდან მეორე ხმოვნის დაგრძელება თუშურისებრ ძლიერ გამოკვეთილი არაა, მაგრამ საგრძნობია. ხევესური ქალის მეტყველებაში დაჯინებითი ფორმები უთუოდ უნდა განვასხვავოთ ჩვეულებრივი დადასტურებითი ფორმებისაგან.

მაგალითად:

—ვინ მაგივიდ?

—ძმა.

—ვინა?

—ძმმა!

ან: —ვინ მაგივიდ?

—ქმარა

—ვინა?

—ქმარა!

ახლა ავიღოთ სამი და ოთხმარცვლიანი სიტყვები:

—ვინ მაგივიდ? კიდე: —შენ ძმა ქვე ჩამავიდა?

—ამხანიგო.

—ჩამავიდა.

—ვინა?

—რაი?

—ამხანგო!

—ჩამავიდა!

როგორც ჩანს, ხევესურულშიც სიგრძეს ღებულობს ბოლოდან მეორე ხმოვანი. ლიტერატურულ ქართულსა და ბარის კილოებში ასეთ გამოთქმებს ვერ ვხვდებით, ქალთა მეტყველების სპეციფიკაზე რომ აღარ ვილაპარაკოთ.

თხოვნითი კილოს ფორმებში, როგორც ჩანს, არც ხევესურული კილოსთვის არის უცხო ბოლოდან მეორე ხმოვნის დაგრძელება; მაგალითად:

„—აბა იამბენი(ლ)“¹²⁶.

ი ა მ ბ ე ნ ი < ი ა მ ბ ე ნ ი ლ < ი ა მ ბ ე ნ ი ლ ა. აქ ალ. კინჭარაული მახვილით გამოხატავს ხმოვნის სიგრძეს (შდრ. მის მიერ ჩაწერილი შედგენილ შემასმენელთა ფორმები: კაცრ, სახლრ...). რა თქმა უნდა, მახვილი ამ ფორმებში სიტყვის ბოლო მარცვალზე არ არის. იგი წინაა, ბოლო ხმოვანი კი გრძლად გამოითქმის. სუპრასეგმენტური ნიშნები ი ა მ ბ ე ნ ი (ლ) ფორმაში შეიძლება ასე გამოვხატოთ: ი ა მ ბ ე ნ ო (ლ). სადაც სიგრძე გადმოგვცემს თხოვნას, რომელსაც საერთოდ ახლავს დაჟინების ელემენტი.

ბოლო მარცვლის დაგრძელება უთუოდ გავლენას ახდენს სიტყვის მახვილის ინტენსივობაზე.

თუშურ-ხევსურულისათვის დამახასიათებელი ძმვა ტიპის დაჟინებით ფორმები დამახასიათებელი ჩანს ბაცბური ენისთვისაც. ოლონდ, განსხვავებით თუშურ-ხევსურულისაგან, აქ იგი ქალთა სპეციფიკას კი არ წარმოადგენს, არამედ საერთო ენობრივი ნორმაა; მაგ.:—გაშო ვეცე „ძმა მოვიდა“—ვაშუ ვახიე ლე ცო? „ძმა

—მენაც? „ვინ?“ წავიდა თუ არა?“

—გაშუ! „ძმა!“ —ვახე „წავიდა“
—ვუხაც? „როგორ?“
—ვახე „წავიდა!“

ქალთა მეტყველებას, საერთოდ, აქვს ერთი სპეციფიკა: იგი უფრო კონსერვატულია და იწაბავს არქაულ ვითარებას. ვფიქრობთ, რომ ქალთა თუშურ-ხევსურულ მეტყველებაში დაჟინებითი ფორმებისათვის დამახასიათებელი ხმოვანთა სიგრძე უნდა ყოფილიყო საერთო კილოური ნორმა (როგორც თხოვნითი კილოს ფორმები თანამედროვე ხევსურულში), დაფუძნებული ნახურის გავლენით.

ნახური ელემენტის შესუსტება ხდება ქართული ელემენტის გაზრდის ხარჯზე. მამაკაცები, განიცდიდნენ რა ბარის მეტყველების დიდ გავლენას, აღვილად აღწევდნენ თავს ნახურ ელემენტებს. ქართული ელემენტის გაძლიერების დროს, რა თქმა უნდა, სწორედ ჰტონურ-ინტონაციური ნორმები შეირყეოდა ჯერ.

ქალთა მეტყველების სპეციფიკის არსებობა კილოებში უთუოდ საყურადღებო ფაქტია; შესაძლებელი ხდება ქალთა ლექსიკის გამოყოფაც და, უნდა ვივარაუდოთ, სტილისაც. ზემოთ მოყვანილი მასალის მიხედვით შესაძლებელი ხდება წამოვყენოთ გარკვე-

¹²⁶ ალ. კინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გვ. 402, 6.

ული დებულება, რომლის გათვალისწინება აუცილებელი ჩანს ენობრივ შერევაზე მსჯელობის დროს, კერძოდ: სუბსტრატული ენის ნორმები ზოგ შემთხვევაში შესაძლებელია ენაში იქცეს ენობრივი კოლექტივის რომელიმე ნაწილის სპეციფიკად.

„ზოგ შემთხვევაში“ ვარაუდობს გარკვეულ ვითარებას. კერძოდ: დამხედურთა ენის შთანთქმის შემდეგ მოსულთა ენაში (რომელზეც უკვე დამხედურნიც ლაპარაკობენ, როგორც ერთადერთ საკუთარ ენაზე) თავს იჩენს დამხედური ენის ელემენტები, რომლებიც საერთოა მთელი ენობრივი კოლექტივისთვის, რომელიც შეიქმნა A და B ენებზე მოლაპარაკე კოლექტივების შერწყმით. შემდეგ ხდება B ენის ელემენტების საგრძნობი განვითარება შედარებით ხელსაყრელი პირობების შექმნის გამო. ასეთ ვითარებაში A-ს ელემენტები სპეციფიკური ხდება B₁-ზე (ახალ ენობრივ სისტემაზე) მოლაპარაკე კოლექტივის ნაწილისათვის, კერძოდ, კონსერვატული ნაწილისთვის—ქალებისთვის (და ბავშვებისთვისაც ქალთა მეშვეობით).

მთის კილოთა ონომასტიკისათვის

მთის კილოებში ნახური ელემენტების გამოვლენისათვის უთუოდ მნიშვნელობა აქვს ამ კილოთა ონომასტიკის ჩვენებასაც. ქვემოთ განხილული იქნება ამ კილოთა როგორც ანთროპონიმიკა, ისე ტოპონიმიკა.

1. ანთროპონიმიკა

ნახური წარმოშობის ანთროპონიმთა არსებობა ქართული ენის მთის კილოებში ჯერ კიდევ არ ზიუთითებს ამ სახელთა ენობრივი შერევის გზით შემოსვლაზე. ისინი შეიძლება ისევე იყვნენ შეთვისებული, როგორც, ვთქვათ; ბერძნული სახელები: პეტრე, პავლე, ფილიპე და სხვ. აქ საზომად უნდა გამოვიყენოთ ამ სახელთა გავრცელებულობა ქართულში. პეტრე, პავლე, ფილიპე და სხვ. სახელებს საქართველოს ყველა კუთხეში შევხვდებით, ისინი საერთო ქართულ კუთვნილებად იქცნენ ცნობილი მიზეზების გამო. ადვილი გამოსაცნობია ქართული წარმოშობის სახელები, რომლებიც ძირითადად გვარებშია შემონახული; მხედველობაში გვაქვს ძალღიკა, დათვია, გელა, დათო; დათიაშვილი, გელაშვილი, გელაძე, მგელაურიძე, ტურიშვილი და სხვა ამ ტიპის სახელები და გვარები. ადვილი გამოსაცნობია აგ-

რეთვე ხელობის, თვისებისა და წარმომავლობის მიხედვით შექმნილი ქართული გვარები, მაგალითად: მეწაბღიშვილი, დურგლიშვილი; თეთრაული, შავიშვილი; მათურელი, დულელაური და სხვ.

თუ დავადასტურებთ ისეთ სახელებს, რომლებიც ნახურია და გავრცელებულია მხოლოდ იმ კილოებში, სადაც ნახურის კვალი სხვა მხრივაც შეიმჩნევა, თუნდაც ამ სახელებს დღეს ჩაჩნეთ-ინგუშეთში არ ვხვდებოდეთ, ისინი ენობრივი შერევის შედეგად შემოსულ ელემენტებად უნდა მივიჩნიოთ. ვნახოთ რამდენიმე ასეთი სახელი:

მოზა საკუთარი სახელია ძველ თუშურ ლექსებში. დღეს რქმევის სახელად აღარ გვხვდება, მაგრამ არის თუშური გვარი მოზაიძე.

მოზა დაიშლება მოზ და ა კომპონენტებად. მოზ ნახური ძირია და ნიშნავს თაფლს: „Муз...ада“ ЧР. ჩაჩნურ-ინგუშურ მოზ-ს ბაცბურში შეესატყვისება მოწ. რაც შეეხება -ა სუფიქსს, იგი ქართულია და გამოხატავს ქონებას შდრ. ქერა, მგელა (მგელაურიძე), თაფლა და სხვ.

ქონებისა და კინობის -ა სუფიქსს თუშურ კილოში სისტემატურად მოსდევს ყ. მართალია, მე-20 საუკუნის დასაწყისში გამოქვეყნებულ თუშურ ლექსებში მოზა გვხვდება და დღესაც ოფიციალურად არსებობს გვარი მოზაიძე, მაგრამ თუ დავწერთ იმას, რაც ისმის თუშთა მეტყველების დროს, მაშინ თანამედროვე თუშურში დავადასტურებთ ასეთ ფორმებს: მოზაყიძე, მოზაყანწ // მოზაყნწ, მოზაყეთწ, მოზაყთწ. ეს კი გვაფარადებს, რომ ყ გვექნებოდა ამოსავალ ფორმაშიც, ე. ი. იქნებოდა არა მოზა, არამედ მოზაყწ.

საბოლოოდ, მოზაიძე¹²⁷ < მოზაყიძე ნახურ სიტყვაზე ქართული ძე დაბოლოების დართვით შექმნილი გვარია.

ბორწი საკუთარი სახელია მამაკაცისა, გვხვდება ძველ თუშურ ლექსში: „ბორწი, ნანელის გაზდილი, დაბრუნდა, რაყგვერც ტარია“¹²⁸. არის თუშური გვარი ბორძიკიძე (მთათუშეთში სახლობდნენ პირიქითის ხეობაში, სოფელ დართლოში).

ბორწ აგრეთვე ნახური ძირია და ნიშნავს მგელს. ბაცბურში გვაქვს ბჭორწ „მგელი“. ჭ აქ, ამ ფორმაში, განვითარე-

¹²⁷ მოზაიძე თანამედროვე თუშურში მოზაყიძე-ს პარალელური ფორმაა. [მოზაიძე] უთუოდ ლიტ. ქართული ენის გავლენის შედეგია.

¹²⁸ თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, 139, 3.

ბული ბგერაა (ზღრ. ბჭოგ < ბოგ „ბოგირი“ და სხვ.). ბაცბურში ძველად სახელიც ყოფილა ამ ძირიდან ნაწარმოები, ერთ-ერთ სახუმარო ლექსში იხსენიება დაქრან ბჭუჯწ (დაქაანთ ბჭუჯწ-ი, ე. ი. დაქაანთ მგელა). ბჭორწ ძირიდან არის ნაწარმოები თანამედროვე ბაცბური გვარი ბორძიკიძე.

მაშასადამე, თუშური ბორწი ეტიმოლოგიურად უდრის ქართულ მგელას.

ბაცბური ბჭორწ-ს ჩაჩურ-ინგუშურში შეესატყვისება ბორზ: „Борз (я, я)... Борз (ю, ю)... полк“ ИЧРС.

ბორზ ფორმიდან ჩანს ნაწარმოები ხევსურული ბორძუკა (სოფ. ჯონის ქალას აქვს ტობონომი ბორძუკაის ეხი, ე. ი. ბორძუკას გამოქვაბული). ბორძუკა დაიშლება ასე: ბორძ-უკა, სადაც -უკა კნინობითი ნაწილაკია ქართული ენისა, ხოლო ბორძ ჩაჩურ-ინგუშური ბორზ-ის შესატყვისი ფუძეა. თუშური გვარიც კნინობის ნაწილაკიანი ჩანს: ბორძ-იკ; თუმცა გამორიცხული არ არის -იკ წარმოადგენდეს ნახური, კერძოდ, ჩაჩურ-ინგუშური -იგ (|| -ილგ, -გ) კნინობითი სუფიქსის გადაზარებას. ასეთსავე კნინობით ფორმას წარმოადგენს ბორძუკა, ბორძიკი-ს ეტიმოლოგიური სინონიმი ხევსურული მგელიკა (მგელ-იკა).

მაშასადამე, თუშურსა და ხევსურულში ადამიანთა რქმევის სახელებში—ბორწი, ბორძუკა, ბორძიკიძე ძირად გამოიყოფა მგლის აღმნიშვნელი ნახური ფუძე ბორძ [$\leq$ ბორზ (ჩაჩურ-ინგუშურში)] და ბორწ $\geq$ ბჭორწ (ბაცბური)].

ნანელი აგრეთვე ნახური წარმომობის საკუთარი სახელია, მასაც ძველ ლექსებში ვხვდებით („ბორწი, ნანელი გაზრდილი...“ იხ. ზემოთ). ამ სახელს დღეს აღარ იყენებენ. რამდენიმე წლის წინ მთათუშეთის გომეწრის ხეობაში, სოფ. დადიკურთაში გარდაიცვალა უკანასკნელი თუში ნანელი.

ნანელი ნახური ნწნ „დედა“ სიტყვის კნინობითი ფორმა ჩანს. ზღრ. ბაცბ. ნანალჟ „დედიკო“. დედის (ნწნ) კნინობითი ფორმა ნანალჟ ბაცბურში საკუთარ სახელად არის ქცეული. საყურადღებოა, რომ ფშაურსა და ხევსურულში დედის კნინობითი ფორმა საკუთარ სახელადაა ქცეული აგრეთვე: დედუკა (ფშ.) და დედიკა (ხევს.). გამორიცხული არ არის, რომ დედუკა, დედიკა-ს სახით საქმე გვაქვს ნანალჟ ნახური ფორმის კალკთან.

ფარს ძირი გვხვდება თუშურ გვარში ფარსიკაყიძე, ე. ი. რქმევის სახელად, რომელიც ამოსავალი გამხდარა ამ გვარისთვის,

უნდა ვივარაუდოთ ფარსიკაც. -ი-კაც ან მთლიანად უნდა გა. მოიყოს, როგორც ქართული კნინობის მაწარმოებელი სუფიქსი, ანდა მხოლოდ -აც გამოიყოფა (ქონების მაწარმოებელი ელემენტი), ხოლო ფარსიკ მიიჩნევა ჩაჩნურ-ინგუშური ფჰაარს-ის „მკლავი“ კნინობით ფორმად (იხ. ზემოთ).

„Пхьаре (ᄁа, да)... Пхьаре (ᄁу, ду)... рукъ“ ИЧРС, ე. ი. ფარსიკაიძე ეტიმოლოგიურად ნიშნავს მკლავაძეს.

ბორშო რქმევის სახელი ყოფილა, ამჟამად ველარ ვხვდებით, ოღონდ დაცულია თუშურ გვარში—ბორშოიძე (მთათუშეთში ცხოვრობდნენ გომეწირის ხეობაში, სოფ. გოგარულთაში)...

სხვათა შორის, მე-18 საუკ. მეორე ნახევარში ამ სახელს ჩაჩნეთ-ინგუშეთში ადასტურებს ი. გიულდენშტედტი: „Употребительные мужские имена Кистов сѣтъ:... Борша... нога...“¹²⁹

ბორშ ნახური ძირია, ბორშა ჩაჩნურსა და ინგუშურში ნიშნავს მოზერს: „Борша (ш, я)... Борш (ю, ю) нмчок“ ИЧРС.

ბორშო ფორმაში აო წოდებითი ბრუნვის ნიშანია სახელის ფუძესთან შეხორცებული (იხ. ზემოთ).

დადა — ძირს ვხვდებით თუშურ გვარში დადაანწ (მთათუშეთში ცხოვრობდნენ სოფ. ჭეშოში, პირიქითის ხეობა). უთუოა, რომ ამ გვარისთვის ამოსავალია დადა (შდრ. ჩიგლაყანწ, ლუხუმაყანწ, მიტროანწ...).

დადა ნახურ ენებში ნიშნავს მამას. საზოგადო სახელი დადა ქცეულა საკუთარ რქმევის სახელად, ხოლო შემდეგ ამოსავალი გამხდარა გვარისათვის.

საყურადღებოა, რომ დადაან ფორმაში აა კომპლექსი გაყოფილი არ არის ყ ფონემით, როგორც სხვა დროს ამნაირი წარმოების შემთხვევაში, მაგ.: დევედარაყანწ, ღულელაყანწ, მოზაყანწ, მურთაზაყანწ და სხვ. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ყ ახლავს წინამავალ ა-ს. ამ ფორმებში ეს -ა არის კნინობის ან ქონების მაწარმოებელი ელემენტი და მას ყოველთვის მოსდევს ყ. რადგანაც დადაანი ფორმის აა კომპლექსში ყ არ არის ჩართული, უნდა ვივარაუდოთ, რომ პირველი ა არ არის ქონების ან კნინობის მაწარმოებელი ელემენტი. ასეთი ვარაუდი გამართლებული ჩანს იმიტად, რომ ჩაჩნურ-ინგუშურში გვაქვს დადა (ჩაჩნ.) და დადი (ინგუშ.), ე. ი. აა კომპლექსის პირველი ა (დადაანწ) ძირეულია. ამ ა-ს აოც ჩაჩნურში ახლავს ყ ფონემა.

¹²⁹ И. А. Гильденштедт, Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа. Санкт-Петербург, 1809.

ბეჟო ძირს ვხედებით თუშურ გვარში ბეჟოძე, ბეჟოან (მთათუშეთში ცხოვრობენ სოფ. დიკლოში). გვარისათვის ამოსავალია ბეჟო. ეს ძირი უთუოდ ნახურია: ბაცბურში ბაყუ ნიშნავს კეისს; ჩაჩნური ბაყ და ინგუშური ბეჟა ნიშნავს ულაყს: „Бакъ (я, я)... Бекъа... жеребенок“ ИЧРС.

ეს სიტყვა, როგორც ჩანს, ხევსურულშიც მესულა. ალ. ჭინქარაულის ნაშრომში „ხევსურულის თავისებურება“ ვკითხულობთ: „ვირის ჩოჩორს ვირის ბაჟალწიკა (|| ვირის ბაჟალიკა ← ბაჟალიკა) ეწოდება“ (246.8). ხევსურულში, როგორც ჩანს, ინგუშურიდან შემოსულა ბაყ „ულაყი“ სიტყვის კნინობითი ფორმა ბაყილგ: „Бакъилг... жеребеночек“ ИЧРС.

საგ. გვიან დრომდე თუშებში გავრცელებულიყოფილა ამ ძირის შემცველი რქმევის სახელი: საგე-ს მამაკაცის სახელად მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრის თუშეთში ადასტურებს ი. გიულდენშტედტი¹²⁰, უფრო გვიან, მე-20 საუკუნის 30-იან წლებში, თუშურ სახელებს შორის ს. მაკალათია იხსენიებს საგი-სა¹²¹. ეს რქმევის სახელიც ნახური წარმოშობის ჩანს, კერძოდ, იგი უნდა უკავშირდებოდეს ბაცბურ საგ-ს „ირემი“, რომლის ჩაჩნურ-ინგუშურში შესატყვისი არის საგ (Саг... олен.)¹²², ე. ი. საგე, საგი ეტიმოლოგიურად უდრის ქართულ ირემას.

ყურადღებას იპყრობს ესუფიქსი საგე სახელში. საგი და ამოსავალი საგ ფორმა უთუოდ გამოგვაცოფინებს ამ ესუფიქსს. საგე მიმართვის ფორმა ჩანს. ე-ზე დაბოლოებული მიმართვის ფორმები თუშურში სხვაც გვაქვს, მაგ.: კოლე, ნოდარე, შოთე, მარუსე, ანტონე და სხვ. ე-ზე დაბოლოებული მიმართვის ფორმები უთუოდ საყურადღებოა. მათ ქვემოთ განვიხილავთ.

II. ტოპონომიკა

მთის კილოების ნახურთან შერევის გამოვლენისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა მივანიჭოთ გეოგრაფიულ სახელებს ქართული ენის მთის კილოთა გავრცელების არეალში.

მთის კილოთა გავრცელების ტერიტორიაზე ძირითადად ქართული წარმომავლობის გეოგრაფიული სახელები გვხვდება, მაგ-

¹²⁰ И. А. Гильденштедт, Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, Санкт-Петербург, 1809, გვ. 205.

¹²¹ ს. მაკალათია, თუშეთი, 1933, გვ. 163.

¹²² ИЧРС.

რამ საკმაო რაოდენობით ვხვდებით ისეთ ტოპონიმებსაც, რომელთა წარმომავლობისა და ეტიმოლოგიის გარკვევა ხერხდება მხოლოდ ნახური ენების მონაცემთა გათვალისწინებით. ინტენსიური ურთიერთობის დროს გამოირიცხული არ არის ენობრივი კალკები ტოპონიმოქაშიც, ე. ი. შესაძლებელია ამა თუ იმ ენაში გავრცელებულ გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებელს მეორე ენაში შეესატყვისებოდეს მისი ზუსტი თარგმანი—კალკი. რა თქმა უნდა, ასეთ შემთხვევაში თარგმნად მიჩნეული ფორმა კალკად ჩაითვლება მხოლოდ მაშინ, თუ აღნიშნული ენა მას არ იყენებდა ამ ფუნქციით, მაგალითად: მთის კილოებში გავრცელებულია გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებელი -თანა სუფიქსი. თანდებული გამოყენებულია გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებელ აფიქსად. ქართული ენა გეოგრაფიულ სახელთა საწარმოებლად საერთოდ არ იყენებს თანდებულებს, ამიტომ მთის კილოებში გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებლად -თანა თანდებულის გამოყენება მაგ., ქვათანა, ჭითანა (< ჭიდთანა), სასვენაყთანა და სხვ.¹³³ უნდა მივიჩნიოთ ქართული კილოებისათვის არაორგანულ წარმოებლად.

პროფ. ა. შანიძის ვარაუდით, „თანა“ თანდებულიანი გეოგრაფიული სახელები წარმოადგენს თუშურის (=ბაცურის, თ. უ.) შემონატანს ქართულში. ამ ოდესღაც დიდად გავრცელებული ენისა დღეს ნაშთიღაა მოღწეული წოვა-თუშურის სახით. „შემონატანი“ ამ შემთხვევაში თარგმანის საშუალებითაა მოცემული¹³⁴.

ეს ვარაუდი გამართლებულია იმით, რომ ნახურ ენებში ადგილობრივი ბრუნვის ნიშნები, როგორც წესი, გამოყენებულია გეოგრაფიულ სახელთა საწარმოებლად¹³⁵, ქართულისთვის კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ასეთი წარმოება უცხოა, არაორგანულია¹³⁶.

ცალკეული ეტიმოლოგიების გვერდით შესაძლებელი ხდება გეოგრაფიულ სახელთა ნახური მაწარმოებლების მთელი სისტემის გამოვლენა. მათ ცალ-ცალკე განვიხილავთ ქვემოთ.

¹³³ მსგავსი წარმოების ტოპონიმები წითის კილოთა გავრცელების არეალზე ხშირია.

¹³⁴ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 140.

¹³⁵ დ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენიდან სიტყვათა სესხების კანონზომიერებისათვის პანკისის ქისტურში, იკე, XI, 1959.

¹³⁶ ამასთან დაკავშირებით იხ. თ. ზ უ რ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი, ტოპონიმის შესწავლისათვის; ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, 1961, როგორც ჩანს, ქართულში გეოგრაფიულ სახელთა საწარმოებლად თანდებული, გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, არ დასტურდება.

1. -ლო, -გო, -ჩო: ამ დაბოლოების მქონე ტოპონიმებს ხშირად შევხვდებით მთის კილოთა გავრცელების არეალში, განსაკუთრებით კი თუშეთში, ხევსურეთსა და ფშავში.

-ლო, -გო, -ჩო სუფიქსები ნახურ ენებში სახელებს უჩნდებათ ადგილობრივ ბრუნვებში, ე. წ. ლოკატივებში¹³⁷.

როდესაც ადგილზე მყოფობას აღნიშნავენ, აღნიშნული სუფიქსები უთუოდ ირთავენ -ჰა სუფიქსს, რომელსაც დამოუკიდებლად შეუძლია ლოკატივის წარმოება¹³⁸. პ. უსლარი ამ ჰა-ს შესახებ ჩაჩნურში შემდეგს წერდა: „Общее свойство всех этих падежей (ადგილობრივი ბრუნვების, თ. უ.) то, что при глаголах, обозначающих покой, они оканчиваются х (ჰა, თ. უ.) при движении же это х отбрасывается. Примеры:

ყო ძიახ' бу--я на коне (ესმე)...

цах' ву?--дома ли он?...¹³⁹

მაგალითები ბაცბურიდან:

ჩ უჰაა ჟოჰა დუჲ ყანოლა დაცუჲ დაკვლეგარ დიენო;

შირქიჰაა კნათინ ვუნთხეყერ ას ისეჰა ზოსოლ ღიენო¹⁴⁰.

-შინ გოგო ბევრი ბერდება მოკლე ფიქრ-ნაქნარი;

შირაქში ბიჭებმა რა იცოდნენ, მე აქ სიცუდე (რომ) ექენი“.

ჰა-ს ამ თვისებაზე მიუთითებს დ. იმნაიშვილი ინგუშურში -გო, -ლო, -ჩო მიმართულების აღმნიშვნელ სუფიქსებზე მსჯელობის დროს; მისი დაკვირვებით, თუ ამ სუფიქსებს ჰა დაერთო, ისინი იღებენ უკვე ქართული -თანა, -ში თანდებულების მნიშვნელობას¹⁴¹; მაგალითად გვ' თანდებულის ფუნქცია ინგუშურში არის მიმართულების ან კუთვნილების აღნიშვნა, მაგრამ თუ მას ჰა დაერთო, მივიღებთ რთულ გვ'ჰა თანდებულს ქართული თანა-ს მნიშვნელობით: „აერთაგაჰა -სოფელთან“¹⁴². დ. იმნაიშვილი ჰა-ს

¹³⁷ დ. იმნაიშვილი, ძირითადი და თანდებულებიანი ბრუნვები ინგუშურში (საკანდიდატო დისერტაცია), გვ. 195; Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык, გვ. 64—67.

¹³⁸ Р. Р. Гагуа, Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык (რეცენზია), Вопросы языкознания, № 4, 1954.

¹³⁹ П. К. Услар, Чеченский язык, § 17.

¹⁴⁰ ლექსი 1951 წელს ჩაწერეთ სოფ. ზემო ალვანში.

¹⁴¹ დ. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 195.

¹⁴² იქვე, გვ. 201.

შესახებ წერს: „**შ**ა ადგილმდებარეობის (მდგომარეობის) გამომხატველი თანდებული უდრის ქართულ -**თ**ან თანდებულს“¹⁴³. სწორედ ამ **შ**ა-თი გართულებული თანდებულებია გამოყენებული გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებლად ნახურ ენებსა და მთის კილოებში სუბსტრატის სახით შემონახულ ტოპონიმებთან.

მაშასადამე, მთის კილოებში გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებლად -**შ**ა სუფიქსიანი ლოკატივის ფორმები უნდა გვქონოდა. ასე რომ, ეს -**შ**ა სავარაუდებელია -**ლ**ო, -**გ**ო, -**ჩ**ო სუფიქსებთანაც. მთის კილოთა ტოპონიმებში -**შ**ა-ს კვალი აღარ ჩანს, იგი დაკარგულა. დაკარგვისათვის ხელი უნდა შეეწყო, ჯერ ერთი, იმას, რომ ეს ბგერა ორგანული არ იყო ამ კილოებისათვის და მისი გამოთქმა ძნელი ყოფილა, მის ადგილს პირველ ხანებში **ჰ** დაიკერდა (იხ. ზემოთ გვ. 18), რომელიც ადვილად დაიკარგებოდა ფორმიდან; მეორეც, თვით ნახურ ენაში **შ**ა ხშირად არ ჩანს **ო**-ს შემდეგ, მაგ.: ბაცბ. **ჰ**ა უნ ლ **ო** ვარასჲ (< **ჰ**აუნლოჰა ვარასჲ) „ტყეში ვიყავი“, **ც**ო ჯ არ **ჩ**ო (< **ც**ოჯარჩოჰა) „იმათსა“ და სხვ.

გამოდის: ლოჰა > ლო

გოჰა > გო

ჩოჰა > ჩო

ამ რთულ სუფიქსთა მნიშვნელობა ქართულად უდრის დაახლოებით -**შ**ი, -**თ**ანა თანდებულების მნიშვნელობას.

მოვახდენთ რამდენიმე გეოგრაფიული სახელის ანალიზს.

კახეთის სოფ. ფ შ ა ე ლ ს (თელავის რაიონშია) ბაცბები უწოდებენ **შ**ო ბ ი ლ **ო**-ს. ფშაველი (მამაკაცი) ბაცბურად მხოლოებით რიცხვში იქნება: **შ**ო¹ვ, ხოლო მრავლობითში **შ**უ ა ბ ი (< ***შ**ობი). *აღნიშნული სახელი უნდა იყოს ფშაველთა სახელი*

შუ ა ბ ი („ფშაველები“) **შ**ო ბ ი-დან ფონეტიკური ცვლილებების გზით მიღებული ფორმაა. მოთხრობით ბრუნვაში ბაცბურში დღესაც **შ**ო ბ ი ვ („ფშაველებმა“) პირველადი ფორმა იხმარება. **შ**უ ა ბ ეპენთეზისის შედეგადაა მიღებული (რაც არც თუ ისე იშვიათი მოვლენაა ბაცბურისათვის¹⁴⁴). მაშასადამე, **შ**ო ბ ი მრავლობითი რიცხვის თავდაპირველ ფორმას დართვია თანდებული **ლოჰა** და -**შ**ა-ს დაკარგვის შემდეგ მივიღეთ დღევანდელი **შ**ო ბ ი ლ **ო**: **შ**ო ბ ი ლ **ო** ჰ ა > **შ**ო ბ ი ლ **ო**. ასეთივე აღწავლისაა მთის კილოებში გავრცელებული -**ლ**ო დაბოლოებიანი გეოგრაფიული სა-

¹⁴³ დ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 210.

¹⁴⁴ იხ. რ. გა გ უ ა. ზოგიერთი ფონეტიკური პროუესი ბაცბური ენის ხმოვნებში, იკე, VIII, 1956.

ხელები: ღარქილო // წარქილო (ხევს.), კაკნიელო (ხევს.); კვავლო (თუშ.) და სხვ.

-ლო დაბოლოებიანი გეოგრაფიული სახელები ჩაჩნეთ-ინგუშეთშიც ჩანს. შარო-არლუნისა და ჩანტი-არლუნის ხეობებზე იყო შემდეგი სოფლები: კესელო, ცკალო, ტერეტლო, უშქალო; ომალო ქისტების სოფელია პანკისის ხეობაში (კახეთშია). -ლოჰა სუფიქსის ფუნქციითაა აღკუთვნილი დანარჩენი ორი სუფიქსიც. თუშეთშია ადგილის სახელი ხაყივაყინაჩო. ვჭევარ მოკვლა-ს ნიშნავს (ივარაუდება მამაკაცი). ამ ტოპონიმის ზუსტი თარგმანია: ხაყი მონაკლავთანა. გადმოცემით ამ ადგილზე მოუკლავთ ვინმე ხაყი. მაშასადამე -ჩო (< ჩოჰა) თანა-ს ფუნქციითაა წარმოდგენილი.

თუშეთშია ტოპონიმი მოძღვარჭირიგო, ამისი ზუსტი თარგმანი იქნებოდა: მღვდელქვათანა, რაც ნიშნავს ადგილს სადაც მღვდელი ქვაა. გადმოცემით აქ ყოფილა ქვა, რომელსაც ამტვრევდნენ და წაღებულ ნატეხებს მიცვალებულს აყოლებდნენ საფლავში. ამის შემდეგ უცნაურად აღარ გვეჩვენება ეს სახელი. ქვემოთ მოვიყვანთ ზემოთ განხილულ სუფიქსებზე დაბოლოებულ გეოგრაფიულ სახელთა სიას.

ლო-ზე დაბოლოებული ტოპონიმები	-გო-ზე დაბოლოებული ტოპონიმები	ჩო-ზე დაბოლოებული ტოპონიმები
წარქილო (ხევს.) სო- ფელია კაკნიელო (ხევს.) წუნტელო (ხევს.) წარქილო (ხევს.) ად- გილის სახელია სოფ. კაჭმატში დიშლო (ხევს.) ომალო (თუშ.)	ბაცალიგო (ხევს.) ლალანიგო (ხევს.) ბეცეგო (ხევს.) ცამუგა (ხევს.) თარმათიგო (თუშ.) მოძღვარჭირიგო (თუშ.) დალაგოტე (თუშ.) ქერიგო -მთის სახე- ლია თუშეთისა და ჩაჩნეთის საზღვარზე	მუხათეჩო (ხევს.) ბახკიჩოხი (ხევს.) მასტალიჩო (ხევს.) ედეკიჩო (ხევს.) ხაყივაყინაჩო (თუშ.) ვუყერჩო // მუყერჩო (თუშ.) ნაყავეჩო (თუშ.) ¹⁴⁶
კეველო (თუშ.) ცოკალო (თუშ.) ¹⁴⁵		

¹⁴⁵ თუშეთში არის სოფელი ცოკალთა. ამ სოფელს ცოკალთელს ან ცოკალთელს უწოდებენ. ამ ბოლო ფორმაში აღდგენილია სხვაგან ჩავარდნილი ო. ლო-ს ო დაკარგული უნდა იყოს ხევსურულ ტოპონიმში: კანჯალის ვაკე (კაჭმატშია), ე. ი. გვეჩვენებოდა კანჯალო.

¹⁴⁶ ეს სახელი მოგვაწოდა ა. შანიძემ.

კესელო (თუშ.) ტებულო—მთის სახე- ლია თუშეთის, ხევ- სურეთისა და ჩაჩ- ნეთის საზღვარზე კვავლო (ხევს.) ადგი- ლის სახელია სოფ. კაკმატში	დათაგო (თუშ.) ბათხანამუგო (თუშ.)	ეკინეჩო (თუშ.) დოიჩონაჩო (თუშ.)
ბაჩქათელო (ფშ.) ჩაფრილო ¹⁴⁷ ქალილო (ფშ.) ¹⁴⁸	გორთიგო (თუშ.) კანთეგპირიგო (თუშ.) ძარანგუ (თუშ.) [<ძარანგო] შოჩოგო (მთიულ.) შოჩოკო (მთ., ადგი- ლის სახელია ლაქა- თბევში) ხანიგა (ფშ.) ლოგანგა (ფშ.) ქათნაგა (ფშ.) ხოდგა (ფშ.) ბაშარაგა (ფშ.) კოდგა (ფშ.), ალბათ, იგივე ხოდგა (იხ. ზემოთ) აწიგა (ფშ.) ლაფოგა (ფშ.) ატნიგა (ფშ.) ბადაქადგა (ფშ.) მათხანამუგო (თუშ.) ბათხანამუგო (თუშ.) აშუგა // ყამუგა (ხშირად ვხვდებით ამ ტოპონიმს ხევსურეთში)	ქიჩო (ფშ.)// ქიჩუ შონჩო (მთ.) დიჭო (მთ.) ლაქეჩე (ფშ.) გამბაჩა (მთ.) ყოფჩა (ფშ.) შუეხჩო (თუშ.) ლუიბარჩე (თუშ.)

-გა სუფიქსი ბაცბური -გო სუფიქსის ჩაჩნურ-ინგუშური ვა-
რიანტია: „ბაცბურში ჩაჩნურ-ინგუშურის ძე, გჷ, გე ფორმანტების
ადგილას გრ ფორმანტი გვაქეს... ეგევე გრ ფორმანტი სიტყვა-
წარმოების როლშიც გვევლინება, მაგალითად, ბაცბურად სანგო
ნიშნავს „ქართანა“, „ქარებთან არსებული ეზოს ნაწილი“, „ეზო“¹⁴⁹.

¹⁴⁷ თ. რ ა ზ ი კ ა შ ვ ი ლ ს ჩაუწერია ლექსი თუშებზე. ამ ლექსის მიზე-
დვით, თუშებს ჩაფრილო-ში შეხვდა ვეშაპი და სხვ.. (ხალხური სიტყვიერება,
III, გვ. 42, 1953; მიხ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი ს რედაქციით). ამჟამად ჩვენთვის უცნობია
კუთხე, სადაც ეს სახელი ჰქვია ადგილს.

¹⁴⁸ გეოგრაფიული სახელები თიანეთის რაიონში შეგვიკრიბა ლ. თ ე თ-
რ ა უ ლ მ ა, მანვე შეკრიბა ადგილის სახელები ფშავეის რიგ სოფლებში.

¹⁴⁹ დ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენიდან სიტყვათა სესხების კანონზო-
მიერებისათვის პანკისის ქისტურში, იკე, XI, 1959, გვ. 242.

ლ ჩანს დაკარგული ჩიღო ტოპონიმში (სოფელია თუშეთში): *ჩიღოლო > *ჩიღლო > ჩიღო. ო-ს რედუქციის შემდეგ ორი მეღერი ერთად ვერ მოთავსდა და ლ დაიკარგა. ეს რომ ასე მომხდარა, კარგად ჩანს მეორე გეოგრაფიული სახელიდან: საჩიღოლო (სოფელია თუშეთში გომეწრის ხეობაში).

ლ დაკარგული უნდა იყოს დანო-შიც (სოფელია თუშეთში). ლ ჩავარდებოდა ნ-ს მეზობლად: დანლო > დანო.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ლო (<ლოჰა), გო (<გოჰა), ჩო (<ჩოჰა) სუფიქსები ფუნქციით შეესატყვისება თანა, ში თანდებულებს. მთის კილოებში -თანა თანდებული ხშირად გამოიყენება გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებლად, მაგალითად: ქვათანა, კალოთანა ჭითანა (<ჭიდთანა), თეთრწყალთანა, ჭრელქვათანა და სხვ. ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ, გარდა მთის კილოებისა, ქართულ ტოპონომიკაში -თანა ტოპონომთა მაწარმოებლად არ გვხვდება არსად, ე. ი. აქ საქმე გვაქვს ნახურის კალკთან (იხ. გვ. 75).

-ლო, -გო, -ჩო დაბოლოებიან სახელებთან დაკავშირებით უთუოდ საყურადღებოა ჩვენ მიერ ადგილზე მიღებული ზოგიერთი ცნობა. კერძოდ: სოფ: გოგოლაურთელი (უკვენა ფშავშია) მოხუცის დავით ჭრელას ძე თურმანაულის თქმით, „ძველად ამბობდნენ ლოგანგო, ჭაფნაგო, მარიანგო“; შდრ. ლოგანგა, ჭაფნაგა, მარიანგა (იხ. ზემოთ). მთიულების—სისაური ვალიკო ისაკის ძისა და სისაური ვასო ისაკის ძის განცხადებით, „შორჩოქოს შორჩოგოსაც ეძახიან“.

გასათვალისწინებელია ზოგიერთი გავრცელებული ფონეტიკური პროცესიც, კერძოდ: ტოპონიმებში ფუძის ბოლო ო ხშირად გადადის უ-ში. მთათუშეთსა და ხევსურეთში არის სოფელი ხახაბო (მთათუშეთში ჩაღმის ხეობაშია, ხევსურეთში—პირიქითის); ორივეგან ამის პარალელურად იხმარება ხახაბუ. ო-ს დავიწროებითაა მიღებული უ სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში (ო > უ), რაც ჩვეულებრივია მთის კილოებისათვის. ასე რომ, -ჩო, -გო, -ლო სუფიქსების ო შეიძლება უ-ს სახითაც მოგვევლინოს, მართლაც, ფშავშია სოფელი ჭიჩო, ამის პარალელურად იხმარება ჭიჩუც; მაგალითად: „ჭიჩოს“ ჩაყარნა ხმანიო (ფ. III, 23,19), მაგრამ „ჭიჩუ“ (უფ. 37,1) ან ჭიჩუელ ძოძია... (უფ. 37,1; 38,1). უთუოა, რომ ჭიჩუ-ში უ მიღებულია ო-სგან; ჭიჩუელ ფორმაში კი დისიმილაციასთან გვაქვს საქმე (ოე > უე). მსგავს მაგალითებს მრავლად შევხვდებით მთის კილოებში.

2. გეოგრაფიულ სახელებთან ხშირად ვხვდებით მათე, ტე, ეს დაბოლოებას. ეს დაბოლოებები დამოუკიდებელ სიტყვებად გვევლინებიან დღესაც ნახურ ენებში, კერძოდ: მათე ბაცბურად ნიშნავს ალაგს, ლოკატივის ჰა აქაც უნდა გვექნოდა (მათე < მათე ჰა). ბაცბურში ამ სახელს სახელობითი ბრუნვის ფორმა ალარა აქვს დღეს, მას ენაცვლება ქართულ ალაგ: ცი ალაგ „ეს ალაგი“, მაგრამ ციჲ მათე „ამ ალაგზე“ (არ იხმარება ციჲ ალაგე). ჩაჩურსა და ქისტურში ამ სიტყვის სახელობითი ბრუნვის ფორმაა მეთთიგ.

ტე ბაცბურად ნიშნავს გორაკს, ბორცვს, შეიძლება თავს, ზემო ნაწილსაც (რამის) ნიშნავდეს ნახურ ენებში, გორაკის მნიშვნელობით ტე-ს ვხვდებით ქისტურშიც. ერთ ბაცბურ ლექსში მოლექსე ამბობს:

დოლათ, მახკარ, იხოთ ვაჲ, ბახტრილ ტე მაქ დალთ ვაჲ¹⁵⁰
მოლით, გოგოებო, ვიაროთ, ბახტრიონის გორაკზე ავიდეთ...

ტე დაბოლოება ხან ტა-ს სახითაც გვხვდება, მაგალითად, ტბათანაში, სადაც ბაცბები ისვენებენ ზაფხულობით, არის პატარა გორაკი, რომელსაც ზუროს გორსაც ეძახიან და ზურიტასაც (// ზურტე). ზურიტა მიღებულია ზური ($<$ ზური) - ტასგან „ზურის გორი“ (ზურტ, ზურო — ზურაბი), როგორც ვნახეთ, პარალელურ ფორმაში შესაძლებელია მსახლვრელი ფუძის სახითაც იყოს წარმოდგენილი: ზურ-ტე.

ტე სუფიქსი მთის კილოებში ადვილად შეიძლება შეიცვალოს ტი-დ, ხდება ე-ს დავიწროება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში. ეს ფონეტიკური მოვლენა ($e > i$) განსაკუთრებით ახასიათებს თუშურსა და ხევსურულს [მაგალითად: ავილე $>$ ავილი (ხევს.), ავილე $>$ ავილი (თუშ.)...]; თანაც: ეს ცვლილება (ტე $>$ ტი) შესაძლებელია თვით ნახური ენებისავე მონაცემებით აიხსნას: „ჩაჩურსა და ინგუშურში მოიპოვება თანდებულები ჩუ „ში“, ღჷ, ტჷ (ინგუშ.), ტე, ტჷ (ჩაჩ.) — „ზე“. საინტერესოა, რომ ზოგი სოფლისა თუ მდინარის სახელს სახელობითის ფორმაში ჩუ, ტჷ (ტე, ტი) ფორმა მოუდის ხოლმე“¹⁵¹.

ეხ-ნახურ ენებში ჰაეხ ნიშნავს გამოქვაბულს: „Хех... гор, пещера“ ЧРС.

ეხი საბა ორბელიანის ლექსიკონშიც გვხვდება: „ეხი კლდე გამონახეთქი ქვაბივით“, ასეთსავე განმარტებას აძლევს საბა

¹⁵⁰ ლექსი ჩავწერეთ 1951 წელს.

¹⁵¹ დ. იმნაიშვილი, ქართული ენიდან სიტყვათა სესხების კანონზომიერებებისათვის პანკისის ქისტურში, იკე, XI, 1959, გვ. 244.

პარეხ-ს (ეს უკანასკნელი გავრცელებული სახელი ჩანს ძველ საქართველოში). ჩვენ თუ ეხ-ს ნახური წარმოშობის დაბოლოებად მივიჩნევთ, ეს იმიტომ, რომ 1) ნახურის სამსავე ენაში გვაქვს ეს სიტყვა, ქართველურიდან კი ქართულს აქვს მხოლოდ და ფონეტიკური შესატყვისი არ ეცეზნება სვანურსა და ზანურში, 2) ასეთ დაბოლოებიანი რთული სახელის პირველი კომპონენტი ხშირად ნახურად არის გაფორმებული: ხვესურეთში არის ნახური წარმომავლობის ტოპონიმი გაზნეხი, რაც ქართული თარგმანით იქნება „თხის გამოქვაბული“.

გაზნეხი < გაზნეფი < გაზნენაჲხ

გაზან (ნათ. გაზნე) თხაა ნახურ ენებში. მაშასადამე, რიგი ფონეტიკური ცვლილებებით მივიღეთ ტოპონიმი გაზნეხი, სხვათაშორის, გაზან (> გაზან) ბაცბურში კუმშვადია, ნათესაობით ბრუნვაში -ენ სუფიქსის გავლენით ფუძისეული ა იკარგება: გაზანენ > გაზნე.

ისეთი სახელები, როგორიცაა, მაგალითად, თურსიეხი, მუყიეხი, ვფიქრობთ, აგრეთვე ნახური წარმომავლობისაა, ეხ-ის წინა ი შეიძლება ქართული ნათესაობითი ბრუნვის -ის სუფიქსის ნაშთადაც მიგვეჩნია, მაგრამ საქმე ისაა, რომ მთის კილოები არ კარგავს ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონით კომპონენტს, ბაცბურში კი ნათესაობითი ბრუნვის ნ თითქმის არ ისმის, იგი ზოგჯერ რეალიზებულია ნაზალური ხმოვნებით, ზოგჯერ სრულებით არ ისმის; ამიტომ, ვფიქრობთ მუყიეხ ტიპის ტოპონიმებში ი ნაშთია ნახური-ინ (> იე) სუფიქსისა და არა ქართულის -ის სუფიქსისა. მსაზღვრელის ფუძის სახით წარმოდგენაც ბაცბურს ახასიათებს.

ქვემოთ განვიხილავთ მათე, ტე და ეხ სუფიქსებზე დაბოლოებულ გეოგრაფიულ სახელთა სიას.

მათე-ზე დაბოლოებული ტოპონიმები	ტე-ზე დაბოლოებული ტოპონიმები	ეხ-ზე დაბოლოებული ტოპონიმები
გომათე (ხევს.)	მაჭეშტე (ხევს.)	აცეხი (ხევს.)
მაციემათე (ხევს.)	მუჭარტე (ხევს.)	ბატეხი (ხევს.)
ბაციმათე (თუშ.)	ჭორეშტაე (ხევს.)	ვალები (ხევს.)
ლომათე (თუშ.)	წურტე (ხევს.)	ბაყაწეხი (ხევს.)
ცუგირმათე (თუშ.)	ბაიტე (ხევს.)	გაზნეხი (ხევს.)
თარმათიგო (თუშ.)	დალაგოტე (თუშ.)	ბაკნეხი (ხევს.)
ხახომათე (თუშ.)	ლაპანტე (თუშ.)	დაქოეხი (ხევს.)
გალიმათე (თუშ.)	ქეშალტე (თუშ.)	ფენიეხი (ხევს.)

გონახკოტე (თუშ.)	აყეხი (ხევს.)
ვოკოტე // მოკოტე (თუშ.)	იქყუეხი (ხევს.)
კარატე (თუშ., ხევს.)	კაკნიეხა (ხევს.)
ახოსტი (ხევს.)	ბუყიეხა (ხევს.)
დალესტი (ხევს.)	თურსიეხი (თუშ.)
დახეშტი (ხევს.)	მუყიეხი (თუშ.)
კუტენი [კუ-ტე-ნ-ი] (მთ.)	ურციეხი (თუშ.)
ტარასუტი (ფშ.)	სტვირეხი (თუშ.)
არხოტი (ხევს.)	გინჯეხი (თუშ.)
გერგეტი (ხევი)	შუეხჩო [შუ-ეხ-ჩო] (თუშ.)
კავმატი (ხევს.)	მაწარეხი (თუშ.)
თხასეტი (ხევი)	სონეხი (თუშ.)
ფანშეტი (ხევი)	კურეხი (თუშ.)
ყორშატი (ხევი)	
აჩხოტი (ხევი)	
ტილავეტა (ფშ.)	
ვეტა (ფშ.)	
ყებოტა (სოფელია თიანეთის რაიონში)	
ხიბრეტი (თუშ.)	
სიქოეტი (თუშ.)	

ეხი, როგორც დამოუკიდებელი სიტყვა, დღესაც იხმარება ხევსურეთსა და თუშეთში. ხევსურეთშია ასეთი ტოპონიმი: ბო რ ძ უ კ ა ი ს ე ხ ი. აქ, განსხვავებით სხვა ეხ- დაბოლოებიან სახელთაგან, მსაზღვრელის ნათესაობითი ბრუნვა ქართულადაა გაშართული.

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩაჩნეთსა და ინგუშეთში განსაკუთრებით ხშირად ვხვდებით ტე-თი დაბოლოებულ სახელებს. ამ ტე სუფიქსთან ერთად ნახთა ტოპონიმიკაში გავრცელებულია ქეო რ თ დაბოლოებიანი სახელებიც; მაგალითად: თიშქო რ თ (სოფ. ჰააჩარო), ში ნ ტ ი ქეო რ თ (სოფ. კინახჟო). მჭა ი ს ტ ლ ი ქეო რ თ (სოფ. კინახჟო), ლურშქო რ თ (სოფ. ბაშინჯალი)¹⁵².

ქეო რ თ ნიშნავს თავს, მაგალითად, მჭა ი ს ტ ლ ი ქეო რ თ მა ი ს ტ ი ს თ ა ე ს ნიშნავს, ე. ი. ადგილს, რომელიც სოფ. მაისტის ზემოთაა.

ასეთი ქო რ თ დაბოლოებიანი სახელი თუშეთშიც გვხვდება, კერძოდ, გ. ზარდალიშვილი თავის სადისერტაციო ნაშრომში— მთათუშეთი (ეკონომიურ-გეოგრაფიული დახასიათებისათვის) ასახელებს ტოპონიმ და ტ ა ხ ქო რ თ ს (გვ. 168).

¹⁵² ეს ტოპონიმები ადგილზე ჩავწერეთ 1961 წლის ზაფხულში, ჩაჩნეთ-ინგუშეთში მივლინების დროს.

სხვათა შორის. თუშეთში თავზე დაბოლოებული ტოპონიმი ბევრია (მაგალითად: ტყისთავი, აბანოსთავი, ვეშარისთავი და სხვ.), მაგრამ მათი ნახურ ქუთოთ, ქოთ შემადგენლიან ტოპონიმთა კალკად მიჩნევა სახიფათოა, რადგანაც ასეთი წარმოების გეოგრაფიულ სახელებს საქართველოში სხვაგანაც ეხვდებით (მაგალითად, საქართველოში რამდენიმე მარტო ხიდი სთავია).

ზოგიერთი ნახური წარმოშობის სახელის სრული ეტიმოლოგია თითქოს ხერხდება:

1) ხკელის წყალი (ეკუთენის სოფ. შატილს). ამ ადგილზე, შატილელთა თქმით, წყალი მხოლოდ ზაფხულობით მოდის, როცა მწვერვალზე თოვლი იწყებს დნობას.

ხკელის ნახური სიტყვაა ქართულად ნაბრუნები. ხკო (ბაცბ.) ეხკ (ჩაჩნ.) ნიშნავს ზაფხულს, ხოლო ხკოლიხ ბაცბურში ნიშნავს ამას: ზაფხულში. ხკელის წყალი ნიშნავს ზაფხულის წყალს.

2. ქაჩუ (შატილს ეკუთენის). ამ სახელს, შატილის გარდა, ეხვდებით თუშეთშიც. ქაჩ ნახურ ენებში ნიშნავს საყელს [„Kach (ნა, და)... Кач (ნუ, აუ)... воротник“ ИЧРС]. ბაცბურში ქაჩ ზემო ნაწილის, თავის, უღელტეხილის მნიშვნელობითაც იხმარება. მაგ., ჰაუნინ ქაჩ ნიშნავს იმ ადგილს, რომელიც ტყის ზემოთაა, ე. ი. ალპურ ზონაში. თუშეთის გზაზე, თორღვას აბანოს ზემოთ, ტყე რომ თავდება და იწყება ალპური ზონა, აქედან მწვერვალამდე იწოდება ტყის თავად, ამას ბაცბები უწოდებენ ჰაუნინ ქაჩს. ერთ ლექსში მოლექსე თავის სატრფოს ასე მიმართავს:

ჩუბუხბალოჰა, ჰაუნინ ქაჩ, იკოლ ყიხა ჰაალბუწინო,
ვოჰაა, ალვერდობ დაღვიცი, ვოჰაა, ჰაო ისი მეყიცი!¹⁵³
ჩაინგრიე, ტყის თავო, იკოლის ცოდვით აღესილო,
ბიჰო, ალავერდობა მოდის, ბიჰო, შენ მანდა რჩები!

ჰაუნინ ქაჩი (ტყის თავი) საზაფხულო საძოვარია; როგორც ჩანს, იკოლე აქ მწყემსობდა და ამის გამო ალავერდის დღესასწაულს—ალავერდობას ვერ ესწრებოდა. სწორედ ეს აწუხებს მის სატრფოს. ბაცბები ქაჩ-ს უღელტეხილის (переезд) მნიშვნელობითაც იხმარებენ. ხევესურულ-თუშურ ტოპონიმებში ქაჩუ სწორედ ამ მნი-

¹⁵³ ჩაწერილია სოფ. ზემო ალვანში მთქმელის ქაღიშვილისაგან.

შენელობითაა აღჭურვილი —ორივეგან ქაჩუ მწვერვალებსა ჰქვია და ბილიკებიც გადადის ამ ადგილებზე.

3. ხიდოტანი (ეკუთენის სოფ. ჯონის ქალას, პირიქით ხევსურეთში). ზი ნახურ ენებში ნიშნავს წყალს, მდინარეს [„ХиИ Хи (ду, ду)... вода, река“ (ИЧРС)]; ბაცბურშიც ზი ამავე მნიშვნელობითაა].

დოტარ სელას ნიშნავს ბაცბურად. დოტარ-ში დ წყლის კლასის ნიშანია. ხიდოტანის ქართული თარგმანი იქნება ასეთი: წყალ-სავალი, ე. ი. ადგილი, რომელზეც წყალი (რუ, მდინარე) მიდის. ადგილობრივ მკვიდრთა თქმით, აქ არის ძველი ნარუალი. ხიდოტანი ტოპონიმი გვხვდება სოფ. არდოტ-შიც (ესეც პირიქით ხევსურეთშია).

4. ყარჭილო (სოფელია პირიქით ხევსურეთში). სოფელში ერთიმეორეს ხედება ორი სწრაფი, ქაფიანი და მღვრიე მდინარე; სამი მხრიდან სოფელზე გადმოხრილია მთები, მზე ცოტახანს ანათებს სოფელს, ამის გამო საკმარისია მზე ოდნავ მიეფაროს მთას ან ღრუბელმა დაფაროს იგი, რომ სოფელში წამსვე ჩამობნელდება. სოფელს გარშემო შავი კლდეები არტყია. ჩვენი აზრით, სოფელს ყარჭილო სიზნელისა და სიშავის გამო ჰქვია. ბაცბურად ჯარჭი ნიშნავს შავს; შდრ. „шаржа, шаржа- черная“ (ИЧРС) ლო (< ლოჰა) ხომ ადგილობრითი ბრუნვის სუფიქსია.

ყარჭილო-ში ყ ჯ-ს რეფლექსია (სხვათა შორის, ადგილობრივ მკვიდრთაგან ჩვენ ჯარჭილო ფორმაც მოგვისმენია. ნახური ენებისათვის სპეციფიკური ბგერების გამოთქმა პირიქითის ხევსურებს არ უჭირთ ჩაჩან-ინგუშებთან ახლო მეზობლობის გამო).

ყარჭილოჲ (< ჯარჭილოჰა) ეტიმოლოგიურად ნიშნავს ადგილს, სადაც ყველაფერი შავად გამოიყურება, ჩაბნელებულია.

5. ჯაყა თუშეთში გავრცელებული ტოპონიმი, ბევრ სოფელს აქვს ჯაყა; მაგალითად, პირიქითის ხეობაშია დანოს ჯაყა (დანო სოფელია); არის ჩილოს ჯაყა (ჩილო სოფელია). კახეთის ქისტები ჯაყა-ს უწოდებენ სახნავ ადგილს. იგივე ძირი გვაქვს ჩაჩურ-ინგუშურშიც: „Хаа (да, да)... Хаа... пахотное поле“ (ИЧРС).

ქვემოალვანელი ერეკლე ბუკულისძის ცნობით, სოფ. ჩალოსა და კვავლოს ჯაყებში (ჯაყა—ჯაყები, კვეცადი სახელია) „ქიდევ ეტყობა ნაბოსლარებისა და ნახნავეების ნიშნები“.

6. ამუგა, ამლა (ამლა სოფელია არხოტში, ხოლო ამუგა ტოპონიმს ხშირად შევხვდებით ხევსურეთში). ამ ტოპონიმე-

ბიდან უნდა გამოიყოს აშ-კომპონენტი, რომელიც უკავშირდება ნახურ აშ-ს „ტბა“. ამ უგა-ს ქართული თარგმანი იქნება ტ ბ ა თ ა - ნ ა . ალბათ, ამიტომ არის ეს სახელი გავრცელებული. აშლა-ში, მაშასადამე, ცალკეა გამოსაყოფი -ლა სუფიქსი, იგი უნდა იყოს ნაშ-თი ღალ (<ყალა „ციხე“) სახელისა, რომელიც ჩაჩნურ-ინგუ-შურ ტოპონიმებში ხშირად არის გამოყენებული, ე. ი. ა მ ღ ა (<აშლალ) ნიშნავს ტ ბ ი ს ს ი მ ა გ რ ე ს , ე. ი. ტ ბ ი ს გ ვ ე რ ღ ზ ე , ტ ბ ა ს თ ა ნ ა რ ს ე ბ უ ლ ს ი მ ა გ რ ე ს . თუ ასეა, -ლა სუფიქსი უნ-და გამოვყოთ ქ ი მ ღ ა ტოპონიმშიც. სხვათა შორის, ხევსურულ ტოპონიმებში -ლა სუფიქსი ნახური წარმოშობისად მიიჩნია დ. იმ-ნაიშვილმა: „... ქართველურ ენათაგან საინტერესოა ხევსურული გეოგრაფიული სახელების ჩვენება: გეოგრაფიული სახელების ანა-ლიზი ეხლანდელი ხევსურეთის ტერიტორიაზე ქისტური მოსახ-ლეობის არსებობას გვაფარაუდებინებს. მაგალითად, შემდეგი გეო-გრაფიული სახელწოდება ქისტური ენების ნიადაგზე უნდა იხსე-ნებოდეს:.

ქიშლა — სოფელია არხოტში, ქიშლის მაღალი — მთაა არხოტში,

აშლა — სოფელია, კომლის მაღალი მთაა. ქმოსტი — სოფელია ხევსურეთში, არხოტი სოფელია.

აღნიშნულ სახელებში ღა, ტი ქისტური მიმართულების აღმ-ნიშვნელი თანდებულები უნდა იყოს წარმოშობით¹⁵⁴.

ე. ი. ქ ი მ ღ ა , ა მ ღ ა სახელების გვერდით გვექნება კიდევ კ ო მ ღ ა (კომლის მაღალი).

7. ა ხ ი ე ლ ი (სოფელია არხოტში). ინგუშები ამ ტოპონიმს ასე გამოთქვამდნენ: ჰ ა ა ხ ი ე ლ ; ამ ტოპონიმიდან უნდა გამოვყოთ ჰ ა ა ხ > ა ხ ძ ი რ ი . ჰ ა -ს ჯერ ჰ უნდა მოეცა, შემდეგ კი დაიკარგე-ბოდა (იხ. გვ. 18): ჰ ა ა ხ ი ე ლ > ჰ ა ხ ი ე ლ > ა ხ ი ე ლ . ჰ ა ა ხ ნახურ ენებში ნიშნავს ჯ ი ხ ე ს . სოფელი საჯიხვეების ახლოსაა, თანაც სავარაუ-დებელია, რომ სოფელი წინათ უფრო ზევით, საჯიხვეებთან ახ-ლოს, იყო.

8. წ უ ნ ტ ე ლ ო (ადგილის სახელია ხევსურეთში). ეტიმოლო-გიურად ეს ტოპონიმი უნდა დავეუკავშიროთ ნახურ წუ-ს „სალო-ცავი ხატი“ [Шыу... даякство (у жыхынхоа)“ ЧР]. ჩაჩნურ-ინგუშური წუ-ები მოგვაგონებს თუშ-ფშავ-ხევსურულ ჯვარ-ხატებს — ესაა ირმისა და ჯიხვის რქებით შემკული ნიშები (ქვის ყორეები,

¹⁵⁴ დ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი , ქართული ენიდან სიტყვათა სესხების კანონზო-მიერებისათვის პანკისის ქისტურში, ივე, XI, 1959, გვ. 245 (იხ. შენიშვნა სქო-ლითში).

რომლებიც გადახურულიც არის და გადაუხურავიც). წუ ნ ტ ე ლ ო დაიწლება შემდეგ კომპონენტებად: წუნ-ტე-ლო. წუნ-ში ნ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია. წუ ნ ტ ე ლ ო-ს სიტყვასიტყვით შესაბამი ხევისურულად იქნება ხ ა ტ ი ს გ ო რ თ ა ნ ა, ე. ი. გორა, რომელზეც სალოცავი ხატია. ჯვარის გორი, ჯვარის ვაკე... გავრცელებული ტოპონიმებია მთის კილოებში.

9. ბ ა ც ი ე მ ა თ ე (ეკუთვნის თუშეთის სოფ. ქონთიოს, პირიქითის ხეობაში); სიტყვასიტყვით უნდა ნიშნავდეს ბაცბთა ალაგს. რაიმე ისტორიული ცნობა ბაცბთა აქ სახლობის შესახებ თითქმის არ ჩანს, მაგრამ, ხალხური გადმოცემით, ბაცბები წოვათიდან თავის მიცვალებულს აქ მოასვენებდნენ თურმე. ეს ტოპონიმი ამ გადმოცემას უფრო სარწმუნოს ხდის.

10. კ ო კ ლ ა თ ა (სოფელია თუშეთში, გომეწრის ხეობაზე). კ ო კ ლ ა თ ა შესაძლებელია ეკლიან მიწას ნიშნავდეს („Кокла... терн; Терноник“ და „Латга“... земля“ ЧРС).

11. ვ უ ყ ე რ ე ჩ ო (თუშეთშია). ამ სახელის ზუსტი თარგმანია: უკანათანა (მთის კილოების მიხედვით—უკვენათანა), ე. ი. მიუთითებს ადგილზე, რომელიც შემრქმეველთა მოპირდაპირე მხარესაა, მთის უკან, მეორე მხარეს. მართლაც, პირიქითის ხეობის თუშებისათვის ეს ადგილი უკანა მხარეა.

როგორც ჩანს, ნახური მაწარმოებლები ერთვოდა ქართულ ფუძეებსაც (ასეთი რამ ორენოვნობის დროს სრულიად ბუნებრივი მოვლენაა); მაგალითად: შუეხჩო (ეკუთვნოდა მთათუშეთის სოფ. ჰელოს).

შუეხი < შუა ეხი (შუა ხუშურში ხშირად კარგავს ბოლო ა-ს. მაგალითად: შუაგორი > შუგორი, ჰევჩუ < ჰევთშუ < ჰევთშუა), შუეხ-ს ერთვის -ჩო (< ჩოჰა) ნახური სუფიქსი. შუეხჩო, — „შუაეხთანა“.

ტ ა ბ ა ჩ ე (ეკუთვნის თუშეთის სოფ. შენაქოს) — ტ ა ბ ა, როგორც ცნობილია, საკმაოდ ძველი ფორმაა (გავიხსენოთ ტაბახმელა), ხოლო -ჩე -ჩო მწარმოებლის ვარიანტია; ე. ი. ტაბაჩე ნიშნავს: ტ ბ ა თ ა ნ ა. სხვათა შორის მთქმელმა ა. სეხნიაიძემ ეს ადგილი ასე დაახასიათა: „ტბა ღგებ, ვაკენ“, ე. ი. ტბა ღგება, ვაკეა.

12. დ ო ჰ ე რ წ უ ე ჯ (ადგილსა ჰქვია თუშეთში, პირიქითის ხეობაში). დ ო ჰ ე რ წ უ ე კომპოზიტია, შედგება ორი სიტყვისაგან დ ო და ჰ ე რ წ უ ე. ორივე ნახური სიტყვაა: დ ო ნიშნავს ცხენს (ბაცბ. დოჲცხენი“), ო ჲ ნაზალური ხმოვანია და ადვილად იკარგება ნ-ს შეგრძნება; ჰ ე რ წ უ ე ნიშნავს მ ო ბ რ უ ნ ე ბ ა ს (ბაცბ. ჰ ე რ წ დ ა რ „მოზ-

რუნება“); ე. ი. დოჭერწუე ნიშნავს ცხენების მოსაბრუნებელ ადგილს. ეს ადგილი ჩაჩნეთის საზღვარზეა და ასეთი სახელი ბუნებრივი ჩანს. გამორიცხული არ არის ე სუფიქსი გო, გა, გე თანდებულების ვარიანტი იყოს: „ჩაჩნურსა და ინგუშურში მიმართულებითი ბრუნვის ფორმანტებად შეიძლება გვექონდეს -გე და გვ —ორივეგან ერთივე შესაძლებელია და მეორეც“¹⁵⁵. დ. იმნაიშვილის ვარაუდით, გე < გე¹⁵⁶.

13. ჯელათუე (ესეც თუშეთშია, პირიქითის ხეობაში). ესეც ორი სიტყვისაგან შედგება: ჯე და ლათუე და ნიშნავს ცხვარსადგომს, ე. ი. ადგილს, სადაც ცხვარს აყენებენ. ადგილის სახელი ჩაჩნურ-ინგუშური წარმომავლობის ჩანს, რადგანაც გვაქვს ჯე („ცხვარი“) და არა ჟე („ცხვარი“). დასტურდება სხვა შემთხვევებიც, როცა ბაცბურ ჟ-ს ჩაჩნურში შეესატყვისება ჯ, მაგ.: ჯაჲნა (ჩაჩნ.) „წიგნი“, შდრ. ბაცბ. ჟაგნჷ; ჟი-რო (ჩაჩნ.) „ქვრივი“; შდრ. ბაცბ. ჟერჷ¹⁵⁷ „ქვრივი“. ლათთარდგომა-ს ნიშნავს ბაცბურად.

14. ჯელარკუე (ესეც თუშეთშია, პირიქითის ხეობაში).— ნიშნავს ცხვარსაკრეკ ადგილს, -ე სუფიქსი აქაც ადგილობითი ბრუნვის ფორმანტად უნდა მივიჩნიოთ.

15. ცინიბუხი (თუშეთშია, პირიქითის ხეობაში). ეს სახელიც ორი სიტყვისაგან შედგება: ცინი და ბუხ. ცინ მოდის ნახური ჯინ-იდან. ბაცბურად ჯინ ნიშნავს თხრილს, ასევე ჩაჩნურად: „lin — оура“¹⁵⁸. რაც შეეხება მეორე კომპონენტს — ბუხ-ს, იგი ნახურ ენებში აღნიშნავს ძირს. ცინი არის ჯინ („თხრილი“) ფორმის ნათესაობითი, ოღონდ ი-ს ნაზალობა აქვს დაკარგული: ცინინ > ცინი > ცინი „თხრილის“, თვით ც წარმოადგენს ნახური ჯ-ს რეფლექსს, შესაბამისს ქართულში. მაშასადამე, ცინიბუხი მოდის ცინი > ბუხი -დან და ეტიმოლოგიურად ნიშნავს: თხრილის ძირი (შდრ. ვაკის ძირი, სოფელია თუშეთში).

¹⁵⁵ დ. იმნაიშვილი, ქართული ენიდან სიტყვათა სესხების კანონზომიერებისათვის პანკისის ქისტურში, იკე, XI, 1959, გვ. 241.

¹⁵⁶ იკე, გვ. 242.

¹⁵⁷ А. Шифнер, Чеченский язык, Сборник слов.

¹⁵⁸ П. К. Услар, Чеченский язык, § 24, გვ. 34.

16. საგინწყარო (თუშეთშია, პირიქითის ხეობაში). საგინრემს ნიშნავს ბაცბურად (ზდრ. ჩაჩნ. „Cai—оаиш“¹⁵⁹), მაშასადამე, საგინწყარო ნიშნავს ირმის წყაროს. აღსანიშნავია, რომ ნახური ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი -ინ აქ სრულადაა დაცული. ჩვენი აზრით, იგივე -ინ სუფიქსი უნდა გვქონდეს იქვე დაცულ მეორე ტოპონიმში—ჭუჭინ წყაროჲ (ჭუჭქ?).

უკანასკნელ, რამდენიმე ტოპონიმში ეტიმოლოგიურად შეიძლება დავუკავშიროთ ნახურ ბასე, ბოსე-ს „ფერდობი“ [„Босе (я, я)... Басе (ю, ю)...склош“]¹⁶⁰.

თუშეთში, პირიქითის ხეობის სოფ. ფარსმის გვერდით მდებარე ფერდობს ჰქვია ბასო; ბისო სოფელია პირაქეთ ხევსურეთში, ბისო პატარა, დავაკებულ ფერდობს ჰქვია შატილში (პირიქით ხევსურეთში), ბეწკაბისო ტოპონიმიც ხევსურეთშია.

რიგ ტოპონიმებში შესაძლებელი ჩანს ცალკე მაწარმოებლად გამოვეყოთ -სო სუფიქსი, კერძოდ, გვხვდება ასეთი ტოპონიმები: ხისო (თუშ.), თრუსო (ხევი): შესაძლებელია -სო-ს გაშიშინებული ვარიანტი იყოს -შო, რომელიც რიგ ტოპონიმებში გვხვდება, ასეთებია: ჭანიშო (ფშ.), ხარჭიშო (ფშ.), ჭორმეშო (ხევს.), ჭეშო (თუშ.). გვაქვს -შო სუფიქსიანი ისეთი ტოპონიმებიც, რომლებშიც ს-ს შ-დ ქცევის ფონეტიკური საფუძველი არა ჩანს, კერძოდ: ლიშო (სოფელია თიანეთის რაიონში), აფშო (ფშ.), აფხუშო (ფშ.).

თუ -სო, -შო (< სო) ნახური წარმომავლობის სუფიქსებია, ისინი უნდა დავუკავშიროთ პირველი პირის ნაცვალსახელს, რომელიც ზმნებთან სააქეთო ორიენტაციაზე მიუთითებს, ხოლო როგორც ზმნიზედა უდრის აქეთ, გამომღმა ქართულ ზმნიზედებს. ლოკატივის ჰე თავდაპირველად აქაც ივარაუდება: სოჰე > სო.

ენათა შერევა (ინტერფერენცია) და ასაღი ენობრივი სისტემა

ენათა შერევის მოვლენების განხილვისას რამდენჯერმე აღვნიშნეთ, რომ ამ დროს ადგილი აქვს ენათა სისტემების ცვლას.

ამ თავში განვიხილავთ ა. მეფეს ვარაუდებს აღნიშნულ საკითხზე; ამასთან ერთად წარმოვადგენთ ჩვენს შეხედულებასაც კონკრეტული მოვლენებისა და მაგალითების ჩვენებით.

¹⁵⁹ П. К. Услар, Чеченский язык, გვ. 239.

¹⁶⁰ ИЧРС.

ა. მეფეს აზრით, ენათა შერევის დროს ადგილი არა აქვს მორფოლოგიურ შერევას: „В действительности до сих пор еще не встречалось случая, когда можно было бы объявить морфологическую систему данного языка результатом смешения морфологических систем двух разных языков“¹⁶¹. იგი განაგრძობს: სესხება შეიძლება ხდებოდეს სიტყვაწარმოების ხაზით; რაც შეეხება მორფოლოგიური ხასიათის ცვლილებებს, აქ საქმე გვაქვს ერთ უწყვეტ ტრადიციასთან ერთი ენის მორფოლოგიური სისტემის ფარგლებში: „...этот язык мог принять в себя большее или меньшее число заимствований, которые могли повлиять в той или иной мере на словообразование, он мог передаваться от поколения к поколению или быть воспринятым другим народом, утратившим собственную речь,—но при всех обстоятельствах продолжается единая непрерывная традиция морфологической системы этого языка“¹⁶².

ა. მეფე პრინციპში შეუძლებლად არ მიიჩნევს ასეთი მორფოლოგიური შერევის დაშვებას: „Нельзя, однако, отрицать возможности появления в особом благоприятных условиях действительных смешений“¹⁶³. მაგრამ, მისი აზრით, ასეთ შემთხვევაში ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი აღარ გამოდგება: „Если же нам придется учитывать две исходные системы и их взаимодействие, современная методика окажется непригодной. Необходимость непрестанно выбирать между двумя рядами исходных форм приведет к такому произволу, что по существу, ничего нельзя будет доказать“¹⁶⁴.

საბედნიეროდ, წერს ა. მეფე, მსგავს შემთხვევას ენათმეცნიერები ჯერ არ წასწყდომიან, ხოლო თუ შევხვდებით, ენათმეცნიერებას მოუწევს ახალი მეთოდების გამოშუშება მის დასაძლევად¹⁶⁵.

აქ ვრცლად წარმოვადგინეთ ა. მეფეს ვარაუდები ენათა ინტერფერენციის მოვლენებთან დაკავშირებით. ყველა დებულება პრინციპული ხასიათისაა, ამდენად ენათა შერევის ფენომენით დაინტერესებული მკვლევარი მათ გვერდს ვერ აუვლის.

¹⁶¹ А. Мефе, Сравнительный метод в историческом языкознании, Москва, 1954, гл. 72.

¹⁶² იქვე.

¹⁶³ იქვე.

¹⁶⁴ იქვე.

¹⁶⁵ იქვე.

წარმოდგენილ დებულებებს იმავე თანამიმდევრობით განვიხილავთ, რა თანამიმდევრობითაც ა. მეფე ალაგებს მათ:

1. ენათა შერევის დროს ამ მოვლენის შედეგი თავს არ იჩენს შერეულ ენათა მორფოლოგიურ სისტემაში, ე. ი. ჩვენ ვერ მივუთითებთ ამა თუ იმ ენის მორფოლოგიურ სისტემაზე, რომელიც შედეგი იყოს ორი ენის მორფოლოგიურ სისტემათა შერევისა.

აქ მთავარია, ჯერ გავარკვიოთ ის, თუ როგორ ესმის ა. მეფეს მორფოლოგიურ სისტემათა შერევა. როგორც ჩანს, ასეთ შერევად მას მიაჩნია განსხვავებულ სისტემათა მორფოლოგიური ელემენტების შეხვედრა ერთი ენის ფარგლებში. ამას, მართლაც, თითქმის არა აქვს ადგილი ენათა შერევის დროს, თუ აქვს, ძალიან იშვიათად და მაშინაც, როგორც წესი, უცხო ენის მორფოლოგიური ელემენტები ძალიან მცირე რაოდენობით შედის მეორე ენაში, რომელიც ჩვენს შემთხვევაში დაკვირვების ობიექტს წარმოადგენს. ამდენად აღარ დგება „თვითნებობის“ საფრთხე, რომელსაც კმნის ორი რიგის ამოსავალ ფორმათა შორის არჩევანის აუცილებლობა შერეული ენის მორფოლოგიური სისტემის ანალიზის დროს.

ზემოთ თქმულის მიუხედავად, ენათა შერევის შედეგად მორფოლოგიური სისტემის ცვლას უთუოდ აქვს ადგილი. რა თქმა უნდა, თითოეული ენა, მისი მორფოლოგიური სისტემა გარეშე გავლენის გარეშეც ვითარდება თავისი შინაგანი კანონების მიხედვით, მაგრამ ჩვენ შეიძლება გავარჩიოთ ცვლილების სტიმულები და განმაპირობებელი ფაქტორები, ე. ი. ცვლილება შედეგია შინაგანი განვითარების თუ იგი განპირობებულია სხვა ენის გავლენით.

შერევის დროს ერთი ენის მორფოლოგიური სისტემის გავლენა მეორე ენაზე ხორციელდება არა მხოლოდ მორფოლოგიური ელემენტების შეთვისებით (რაც, როგორც აღვნიშნეთ, იშვიათად და თანაც მცირე რაოდენობით ხდება), არამედ სხვა გზითაც. ეს მეორე გზა გაცილებით უფრო ფართოა, ვიდრე პირველი (მორფოლოგიურ ელემენტთა სესხება). მეორე გზა ვარაუდობს ერთი ენის მორფოლოგიურ სისტემაში იმ ახალი გრამატიკული მოდელებისა და გრამატიკული ელემენტების შექმნას, რომლებიც მეორე ენის გარეშე ვერ გაუჩნდებოდა ენას. შერევის ფენომენში დადასტურებულ სისტემათა ურთიერთმოქმედების ეს გზა, მამასადავს, არ ვარაუდობს გრამატიკულ მაწარმოებელთა სესხებას. აქ საკმე ეხება სისტემურ გავლენებს, სხვანაირად რომ ვთქვათ,

საქმე გვაქვს არა არითმეტიკულ, არამედ ალგებრულ სესხებასთან.

ბაცბურმა ენამ რომ საკუთარი ზმნისწინებით სრული ასპექტის წარმოება შეძლო, ეს უთუოდ ქართული ენის გავლენის შედეგია¹⁶⁶. ქართული ენის მთის კილოებმა რომ რთულ თანდებულებს ფართო ასპარეზი მისცეს (იხ. ზემოთ), ეს უთუოდ ნახურის გავლენაა.

უკანასკნელ, გრამატიკული ცვლილებები შეიძლება მოჰყვეს ფონემატური სისტემის ცვლას.

ამა თუ იმ ენის ფონემატური სისტემა თუ შეიცვალა სხვა ენის გავლენით, რა თქმა უნდა, ამასთან დაკავშირებული გრამატიკული ცვლილებებიც გავლენის შედეგად უნდა მივიჩნიოთ. სანიმუშოდ შეიძლება დავასახელოთ ქართული ენის კილოს—თუშურის სახით—ფონემატური სისტემის ცვლა, რამაც გარკვეული ცვლილება გამოიწვია კილოს მორფოლოგიურ სისტემაშიც.

თუ ლიტერატურულ ქართულსა და მის ბარის ფუძე დიალექტებს მივიღებთ ამოსავლად, რამდენადაც მათათშეთის თავდა-

პირველი ქართული მოსახლეობა სწორედ აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრნი უნდა ყოფილიყვნენ, უნდა ვაღიაროთ, რომ თუშურ კილოში მომხდარა სერიოზული ცვლილებები.

ლიტერატურული ქართულისა და ქართლ-კახურის ხმოვნებს ჩვეულებრივ სამკუთხედის სისტემით წარმოადგენენ ხოლმე.

ეს სამკუთხედი კარგად გამოხატავს ქართული ენის

ხმოვანთა ფონოლოგიურ კორელაციას ღიაობის, ლაბიალობისა და ენის ადგილის მიხედვით¹⁶⁷.

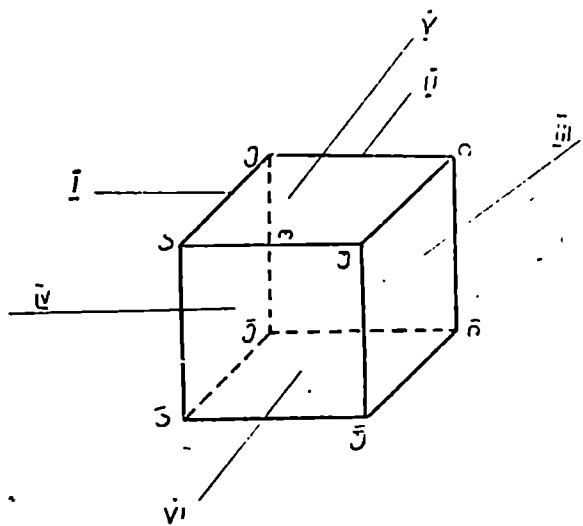
თუშურში კი, როგორც აღვნიშნეთ, გვაქვს არა ხუთი, არამედ ცხრა ხმოვანი ფონემა.

ენათა შერევის საფუძველზე თუშურში გაჩნდა ოთხი გრძელი ხმოვანი ფონემა: /*ი*/, /*ე*/, /*ა*/, /*ო*/ (იხ. გვ. 51—61); რა თქმა უნდა,

¹⁶⁶ რ. გაგუა, ბაცბური ზმნის ასპექტი და..., იკვ. XIII, 1962.

¹⁶⁷ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები.

ამან არსებითად შეცვალა კილოში ადრე მოქმედი ფოკალური სისტემა. სქემატურად თუშური კილოს ხმოვანთა ფონოლოგიური კორელაცია შეიძლება წარმოვადგინოთ არა სამკუთხედის, არამედ კუბის სქემით:

სურ. 3.

ეს სქემა კარგად გვიჩვენებს თუშური კილოს ხმოვანთა ფონემატური სისტემის სტრუქტურას: IV კვადრატის ხმოვნები (ა, ო, უ; ა, ო) უპირისპირდებიან II კვადრატის ხმოვნებს (ე, ი; ე, ი) — არაპალატალური: პალატალური; I და III კვადრატის ხმოვნები (ა, ე; ა, ე და უ, ი; უ, ი) შეპირისპირებულია ლიაობის მიხედვით—ლია: ვიწრო; ხოლო V და VI კვადრატის ხმოვნებს (ა, ე, ი, ო, უ და ა, ე, ი, ო) შორის გვაქვს ოპოზიცია სიგრძის მიხედვით—მოკლე: გრძელი.

სქემა ვერ გვიჩვენებს ხმოვანთა კორელაციას ლაბიალობის მიხედვით, რაც მის ნაკლად შეიძლება ჩაითვალოს.

გარდა აღნიშნული ოთხი ხმოვანი ფონემისა, სუბსტრატი ენის გავლენით კილოში გაჩნდა ფონემა /ყ/ (იხ. ზემოთ).

გასაგებია ის დიდი ცვლილებანი, რაც შედეგად უნდა მოჰყვეს ენის ფონემატურ სისტემაში ხუთი ახალი ფონემის დამატებას: კილოში გაჩნდა ბგერათა კომპლექსები, რომლებიც I სისტემას (ე. ი. ქართულს, ვიდრე ნახურს შეერეოდა იგი) არ გააჩნდა. ეს ცვლილება უთუოდ დიდად დაეტყო კილოს მარცვალსა და

ინტონაციას. ამ უკანასკნელთა დაწვრილებითი შესწავლა მომავლის საქმეა.

ყ-ს გაჩენამ კილოში გამოიწვია გრამატიკული ხასიათის რიგი ცვლილებანი, კერძოდ, შეიქმნა ახალი ენობრივი მოდელები, რომლებიც სუბსტრატული ელემენტის გარეშე დიალექტს ვერ გაუჩნდებოდა, ისევე როგორც არ გაჩნდა ისინი ლიტერატურულ ქართულსა და მის სხვა კილოებში.

ფონემატურ სისტემაში ყ-ს გაჩენით თანხმოვანფუძიან სახელებს კილოში მიენატა ყ დაბოლოვნიანი ფუძეები (მათ ლიტ. ქართულსა და მის სხვა კილოებში ვერ ეხვდებოთ).

ჯერ ვაბრუნებთ ასეთ სახელს ჩვეულებრივ თანხმოვანფუძიან სახელთან შეპირისპირებით და შემდეგ მოვახდენთ გრამატიკულ ანალიზს.

მხ. რ.	მრ. რ.	მხ. რ.	მრ. რ.
სახ. მუშაყჩ	მუშაყებჳ შდრ. ლიტ.	მუშა	მუშები
მოთხ. მუშყამ	მუშაყებმ	მუშამ	მუშებმა
მიც. მუშაყს	მუშაყებს	მუშას	მუშებს
ნათ. მუშაყის	მუშაყების	მუშის	მუშების
მოქ. მუშაყით	მუშაყებით	მუშით	მუშებით
ვით. მუშაყდ	მუშაყებად	მუშად	მუშებად
წოდ. მუშაყო	მუშაყებო	მუშავ	მუშებო
მხ. რ.	მრ. რ.	მხ. რ.	მრ. რ.
სახ. ამხანაგჩ	ამხანაგებჳ შდრ. ლიტ.	ამხანაგი	ამხანაგები
მოთხ. ამხანაგმ	ამხანაგებმ	ამხანაგმა	ამხანაგებმა
მიც. ამხანაგს	ამხანაგებს	ამხანაგს	ამხანაგებს
ნათ. ამხანაგის	ამხანაგების	ამხანაგის	ამხანაგების
მოქ. ამხანაგით	ამხანაგებით	ამხანაგით	ამხანაგებით
ვით. ამხანაგად	ამხანაგებად	ამხანაგად	ამხანაგებად
წოდ. ამხანაგო	ამხანაგებო	ამხანაგო	ამხანაგებო

ლიტერატურული და კილოური ფორმების შედარებისას რამდენიმე განსხვავებული კანონზომიერება გვეცემა თვალში: ა) ლიტერატურული ქართულის კვეცადი სახელი ყ-ს წყალობით უკვეცელი გახდა კილოში; ამას კი პრინციპული მნიშვნელობა აქვს: ლიტერატურულ ქართულში ბრუნების II და III ტიპი სწორედ კვეცა-უკვეცელობით არის განსხვავებული ¹⁸⁸.

¹⁸⁸ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953.

ბ) ყ-ზე დაბოლოებული ფუძეები ვითარებით ბრუნვაში განსხვავდება სხვა თანხმოდანფუძიან სახელთაგან; თუ ამხანაგად ტიპის ფორმებში ბრუნვის ნიშნად -ად გამოიყოფა, ამასვე ვერ ვიზამთ მუშაყდ ტიპის ფორმებში, რადგანაც მორფემათა ზღვარი ა-ზე ვერ გაივლის, ე. ი. მუშა-აყდ დაშლა არასწორია (კილოში არა გვაქვს -აყდ სუფიქსი, თანაც ფუძე არის არა მუშა, არამედ მუშაყ). არც იმისი საფუძველი გვაქვს, რომ ბრუნვის ნიშნად მხოლოდ -დ მივიჩნიოთ, როგორც ხმოვანფუძიან სახელებში (მამად), რადგანაც, ჯერ ერთი, ყ თანხმოდანია, მეორეც, სპორადულად კილოში ვხვდებით ფორმათა წინა საფეხურსაც: ცოტაყად, მაგრამ იგი წარმოადგენს ცოტაყდ ფორმის პარალელურ გრამატიკულ ოდენობას. ანალოგიურია უდამალაყად და სხვ.

მაშასადამე, ყ-ზე დაბოლოებულ ფუძიან სახელებთან ვითარებითი ბრუნვის ნიშნად უნდა გამოიყოს -აყდ. ასე რომ, ყ- დაბოლოებიანი სახელები, შეიძლება ითქვას, თუშურში ქმნიან ბრუნვის ცალკე ტიპს.

ყ ბგერისა და გრძელი ხმოვნების წყალობით გარკვეული ცვლილებები გვაქვს ზმნებშიც, კერძოდ, როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, თუშურ კილოში წა-, გა-, ჩა-, მო- ზმნისწინებს გაუჩნდა ქართული ლიტერატურული ენისა და მისი სხვა კილოებისთვის უჩვეულო ალომორფები: წ-, გ-, ჩ-, მ-, შესაბამისად რიგისა.

სადაც გეზის, ორიენტაციისა და სრული ასპექტის მაწარმოებლად წ-, გ-, ჩ-,მ- ალომორფები გვაქვს, იქ ქცევისა და ი/ე-ნიანი ვნებითი გვარის ნიშნებად გვევლინება გრძელი ხმოვნები და ყ, მაგალითად: წიეღღე „წაიღო“, გეეყარ „გაეყარა“ და სხვ.

აღნიშნული ფორმები მორფოლოგიურად დაიშლება შემდეგნაირად: წ-იე-ღ-ღე, გ-ეე-ყარ-, სადაც იე-ქცევის, ხოლო ეე-გვარის ნიშნებია.

უთუოდ საყურადღებოა ხევსურულისა და თუშურის კითხვითი ფორმები, რომელთაც ყ მოსდევს ბოლოკიდურა ხმოვნის შემდეგ. სამწუხაროდ, აქ ვერ ვმსჯელობთ შერევაზე ინტონაციისა და მელოდიკის სფეროში, რასაც, ჩვენი აზრით, მრავალი საერთო თვისების გამოვლენა შეეძლო ქართული ენის მთის კილოებსა და ნახურ ენებში.

2. რაც შეეხება მეთოდს, ვფიქრობთ, შედარებითი მეთოდი ამ შემთხვევაშიც სრულიად გამოსადეგია. ამ მეთოდის მეოხებით შესაძლებელია ახალი სისტემის მოვლენათა წარმომავლობისა და განვითარების გარკვევა; ხოლო, თავის მხრივ, რაც შეეხება ანალიზს

სინქრონულ დონეზე, ამისთვის ძვირფასობა არა აქვს სისტემის ელემენტთა წარმომავლობას.

მთის კილოებში შეიძლება დავადასტუროთ ნახურიდან გრამატიკულ ელემენტთა სესხების შემთხვევებიც, კერძოდ: თუშურ-სა და ხევსურულში გვაქვს სუბსტრატული ელემენტი -აყ („მხოლად“, „მარტო“ „ლა“) ნაწილაკი (იხ. ზემოთ).

ნახური წარმომავლობისა უნდა იყოს თუშური მტკიცებითი წ ნაწილაკი¹⁶⁸, რომელიც უნდა დაეუკავშიროთ ამავე მნიშვნელობის მქონე ბაცბურ -ც ნაწილაკს¹⁷⁰. ვარიც ბაცბურად ნიშნავს ამას: ხომ იყო, აკი იყო (ვარ „იყო“); ალინცას „ხომ ვუთხარი მე“ (ას ალინ „მე ვუთხარი“). ც-ს წ-დ ქცევა შედეგია ნახური ც-ს მოდელის შეცვლისა ქართულ მეტყველებაში ამ ენათა შერევის დროს. ბგერის მოდელის ცვლას, სუბსტიტუციას, უთუოდ ყოველთვის აქვს თავისი მიზეზი. ადრე ჩვენ მივუთითეთ შემთხვევებზე, როდესაც ნახურიდან შემოსული სიტყვის დ თუშურში ტ-ს სახით არის წარმოდგენილი. აქაც ისევ გამკვეთრებას აქვს ადგილი (ც/წ); ვფიქრობთ, ამ შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს სხვადასხვა ენაში ერთი და იმავე ფონემის არტიკულაციური სხვაობის აკუსტიკურ შედეგთან, რაც ამ შემთხვევაში სუბსტიტუციის სახით წარმოგვიდგა.

¹⁶⁸ თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, 1960, გვ. 60.

¹⁷⁰ წ ნაწილაკის გენეზისის შესახებ გამოთქმულია განსხვავებული ვარაუდები: პ. ხუბუტია, წ ნაწილაკისათვის მთათუშურში, ენიშკის მოამბე, XX, 1941.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГОРСКИХ ДИАЛЕКТОВ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

Р е з ю м е

Проблема языковых смещений (интерференции) включает и проблему языкового субстрата.

По мнению некоторых исследователей, явления субстратного характера следует различить от явлений языковых заимствований; например, по мнению В. И. Абаева, „Лингвистическое содержание понятия субстрата раскрывается в его противопоставлении родству и заимствованию“. Все, что имеется в отдельных системах родственных языков, восходит к исходной системе языка-основы или же воспринято извне, и тем самым следует различить „свое“ и „чужое“ в системе языка.

При заимствовании дело идет с „чужими“ элементами; но к субстратным элементам неприменимо ни понятие „своего“, ни понятие „чужого“. Субстратные элементы не могут быть названы „своими“, так как они не принадлежат к исходной системе, не связаны с ее традицией. Но они не могут рассматриваться и как „чужие“, т. е. заимствованные, так как никакого внешнего заимствования при этом не происходит: субстрат—это не то, что усвоено извне, а то, что данная среда удержала из своей прежней системы после того, как она перешла на новую систему¹.

Такое толкование вопроса, по нашему мнению, неубедительно, так как для победившего языка побежденный язык все же чужой. Далее В. И. Абаев пишет: „И субстрат и заимствование представляют проникновение одной системы в другую“; следовательно, элементы одной системы для другой должны считаться чужими.

Если явления субстратного языка рассматриваются в системе языка, они, безусловно, должны считаться „своими“, так как члены системы в языке связаны друг с другом определенной закономерностью. Каждый член для системы обязателен, иначе их нельзя назвать членами системы.

¹ В. И. Абаев, О языковом субстрате, доклады и сообщения института языкознания АН СССР, IX, 1956.

Если же субстратные элементы в новой системе языка рассматриваются в историческом аспекте, тогда мы стараемся восстановить систему победившего языка до смешения языков с целью выявить субстратные элементы, которые принадлежат другому — побежденному языку. На этой ступени рассуждения субстратные элементы, конечно, нужно считать „чужими“ для победившего языка.

Все вышесказанное дает нам право заключить, что для лингвистики заимствование и субстратное смешение одно и то же явление, вернее: явления одного порядка.

Для различения языкового заимствования и субстратного смешения В. И. Абаев опирается на этногенетическую связь — субстрат предполагает эту связь, а заимствование, в отличие от него, не связано с этногенезом.

Заимствовавшие элементы, подобно субстратным, безусловно, относятся к какому-нибудь языку и, следовательно, с точки зрения этногенеза их нельзя различить.

Наконец, по мнению В. И. Абаева, при субстрате элементы системы побежденного языка в систему победившего проникают глубже, чем это имеет место при заимствовании: „... при субстрате это проникновение несравненно глубже, интимнее, значительнее. Оно может пронизать все структурные стороны языка, тогда как заимствование, как правило, распространяется только на некоторые разряды лексики“.

Тут внимание привлекают два момента: 1) Субстратные элементы в другой язык проникают „глубже“, чем заимствованные и 2) заимствование, „как правило“, распространяется только на некоторые разряды лексики.

С данными положениями согласиться трудно. Что значит „проникновение глубже, интимнее, значительнее“?

Это означает, что субстратные элементы проникают не только в лексику победившего языка, но и в его грамматику и фонетику. Тут же надо заметить, что при двуязычии гораздо больше случаев нарушения норм победившего языка, чем это имеет место при субстрате. Эти нарушения, „закономерные ошибки“, как их называет В. И. Абаев, постепенно переходят в субстрат. Многие из них не могут встречаться в победившем языке (т. е., когда побежденный язык прекращает существование).

В двуязычии есть различные периоды: в первый период представители побеждаемого языка своим языком владеют лучше, чем вторым—побеждающим и, естественно, нарушения норм побеждающего языка встречаются в большом количестве; в последующий период на первый план выходит побеждающий язык и употребление родного—побеждаемого языка становится редким. Наконец, в третьем периоде существует лишь только победивший язык. Во втором и третьем периодах многие закономерные ошибки первого периода исчезают, остаются только те, для которых находится свободное место (*holes in pattern*) в системе победившего языка (U. Weinreich).

Приходится отказаться и от второго положения, так как заимствования встречаются во всех частях языка, а не только в лексической. Например, бацбийский язык усвоил из грузинского суффикс -ჟი, показатель множественного числа в глаголах -თ; под влиянием того же груз. языка бацбийский глагол перешел на личное спряжение; система глагольного вида переходит на грузинский лад. Кистинский диалект, в отличие от чеченского и ингушского языков, в словах, заимствованных из русского, вместо [к] употребляет грузинский [ჰ] (ki)..

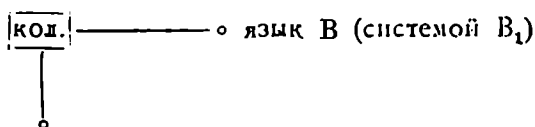
Для того, чтобы установить разницу между субстратными явлениями и явлениями заимствования, не имеет значения количество элементов, входящих из одного языка в другой; тут главное характер закономерностей, а по характеру эти закономерности не различаются, следовательно, их нельзя принимать за разные языковые явления.

У нас не имеются языковых критерий для различения субстратных и несубстратных смешений. Это и естественно, так как мы имеем дело с разными стадиями одного и того же языкового явления.

Субстратным является то смешение языков, которое кончается полным поражением одного и полной победой другого языка, т. е. тут дело имеем с переходом от двуязычия к одноязычию. Собственно субстратом является то, что остается в системе победившего языка от системы побежденного.

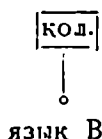
Субстратное смешение в общих чертах можно представить таким образом: существуют языки А и В, соответственно имеются два языковых коллектива; в языке А действует система А₁,

в В—система B_1 . По причине определенных исторических обстоятельств эти два коллектива объединяются в один, который становится двуязычным (часто двуязычным становится только часть такого коллектива). Графически это можно представить в следующем виде:

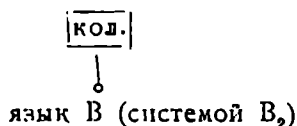

язык А (системой A_1).

Через определенное время этот коллектив становится одноязычным. По конкретным историческим причинам побеждает один из двух языков—А или В. Допустим побеждает язык В, тогда наша графическая схема примет следующий вид:

Но надо учесть, что система языка В (B_1) изменяется под влиянием системы языка А (A_1), поэтому графически эту стадию смешения лучше представить так:

Так как субстратные смешения всегда являются историческим фактом, без данных истории и этнографии мы не можем говорить о языковом субстрате.

Само смешение языков, проникновение элементов одного языка в другой относится к сфере лингвистики и с успехом можно исследовать явления, связанные с этим процессом.

II

В труде рассматриваются вопросы интерференции языков; конкретно исследуется смешение нахского языка² с грузинским.

² Нахским мы называем тот язык, который смешался с грузинскими горскими диалектами. Мы его не отождествляем ни с бацбийским, ни с ингушским и ни с чеченским языками; но одно безусловно—этот язык (может быть даже языки) был нахским.

Как случай субдифференциации (дефонемизации) рассматривается исчезновение нахского хь (Ⴣ) в горских диалектах грузинского языка, или же его субституция звуком [XI] (Ⴣ). Нахский звук I (ა) переходит в ъ (ჲ), или же исчезает совсем.

Грузинский экспрессивный звук ყ (ყ) становится фонемой в тушинском диалекте. По нашему мнению, это следствие смешения, т. е. фонемизация (супердифференциация) ყ в тушинском произошла под влиянием нахского языка. ყ является фонемой и в тушинском диалекте и в бацбийском языке; в обоих языках он имеет одинаковую дистрибуцию.

Со звуком ყ (ყ) в тушинском диалекте связаны долгие гласные ო, ო, ო, ო, которые в этом диалекте должны считаться фонемами, так как они не подаются морфологическому численению, т. е. долгие гласные нельзя представить в виде двух идентичных коротких гласных.

В лексике горских диалектов можно выделить заимствованные, субстратные, т. е. по происхождению нахские слова, как например: ხ. ერადწო (ерацц), т. ყერადწუბაყბ (эращунаџ) „маленькая кастрюля“, ср. б. ხერცობ „кастрюля“; х., т. გაჯერებო (гакхереба) „камснуть, окаменеть“ ср. б., ч. кхер „камень“ и кхера „камень“; т. ჯოკებო (коккѳѳ) „коньки“, ср. б. კოკი „нога“ и ч., и. კოგ „нога“; ქალთო (кхалтѳ) „творог“, ср. б. кхалт „творог“ и ч., и. кхалд „творог“ и др.

В горских диалектах грузинского языка наблюдаются нахские кальки, например, во всех этих диалектах послелог-თაბო (-тана) встречается и в роли окончания географических названий. По мнению А. Г. Шанидзе, грузинские топонимы с окончанием -თაბო являются прямыми переводами, т. е. кальками соответствующих бацбийских форм. В лит. грузинском языке и других его диалектах послелоги вообще не применяются аффиксами географических названий, в нахских же языках, наоборот, окончания географических названий в основном представляют послелоги (см. ниже).

Сложные послелоги горских говоров также являются кальками соответствующих нахских послелогов, к примеру возьмем форму ხეხეხაბოხა (хестанита) и по структуре и по значению она буквально соответствует бацбийской форме хенгорен „у дерева и оттуда“.

В нахских языках дён сте (ч. и н.), даднн пстун (б.) „мачеха“ единственные формы для этого значения. Пшавское и хевсурское მამის ცოლი (мамის ცოლი) „мачеха“ по содержанию и структуре является калькой вышеприведенных нахских форм.

В труде рассматриваются и другие случаи калькирования нахских форм.

Особый интерес вызывает ономастика (антропонимика и топонимика) грузинских горских диалектов.

Из антропонимики к примеру назовем следующие имена:

т. მობაყ (моза^и), ср. моз(ч.) „мед“; т. ბორწი (борш^и), х. ბორძუკა (бордзука), ср. борз (и. и ч.) „волк“ и др.

В ареале распространения горских диалектов грузинского языка выявляется целая система нахских окончаний географических названий; эти окончания следующие: -ло (< лох^и), -го (< гох^и), -чо (< чох^и); напр.: х. წუნტელო (Шунтело), т. კვავლო (Кивавло), п. ბაჩქათელო (Бачкатело); х. ბეცეგო (Бсцего), х. ყამუგა (Амуга), т. კანთეგპირიგო (Кантег-ххиринго), мт. შოჩოგო (Шочого); х. მასტალიჩო (Масталичо), т. ვუყერეჩო (Вукьеречо), п. ჭიჩო (чи^ичо), мт. დიჭი (Дикх^ичо) и др.

Топонимы с окончанием -тие, -мате, -эх: х. ჰომათე (Хомате), т. ლომათე (Ломате); х. მაჭეშტე (Макхеште), т. დალაგოტე (Далаготие), мт. კუტენი (Кутени), п. ტარახუტი (Тарахути), м. ფანშეტი (Паншетти); х. აცეხი (Ацехи), т. თურსიხი (Турснехи) и др.

В труде дается этимология примерно двадцати топонимов; вот некоторые из них: 1. ჯაყა (Ххата)—ჯაყა распространенный топоним в Тушети. У хакетинских кистинцев пахотное поле называется Ххата; ср. чеченское и ингушское иха „пахотное поле“. Следы пахоты и по сей день сохранились в местах с названием ჯაყა.

В Хевсурети встречаем топонимы ამუგა (Амуга) и ამლა (Амг^иа, деревня). Из этих топонимов выделяется компонент ამ-, который восходит к нахскому iam „озеро“, а -га и -г^иа также есть нахские окончания географических названий.

Хорошо поддаются этимологизации и следующие имена: х. ხიდოტანი (Хидотани), х. გაზნეხი (Газнехи), т. ვუყერეგო (Вукьеречо) и др.

При рассмотрении явлений языковых смещений мы отмечали, что в это время происходят изменения систем языков, входящих в смешение. Мы рассмотрим предположения А. Мейе по этому вопросу³ и на ряде конкретных явлений и примеров изложим нашу точку зрения.

По мнению А. Мейе, при смешении языков не имеет места морфологическое смешение: „В действительности до сих пор еще не встречалось случая, когда можно было бы объявить морфологическую систему данного языка результатом смешения морфологических систем двух разных языков“. Далее следует, что в явлении смешения можно засвидетельствовать определенные заимствования, „которые могли повлиять в той или иной мере на словообразование“; по что касается морфологических изменений, то тут дело имеем с единой непрерывной традицией морфологической системы того или другого языка.

В принципе А. Мейе не отрицает возможности морфологического смешения языков „в особо благоприятных условиях“, но, по его мнению, в таком случае сравнительно-исторический метод становится непригодным: „Если же нам придется учитывать две исходные системы и их взаимодействие современная методика окажется непригодной. Необходимость непрестанно выбирать между двумя рядами исходных форм приведет к такому произволу, что, по существу, ничего нельзя будет доказать“. „К счастью“, продолжает А. Мейе, языковеды еще ни разу не сталкивались с подобным случаем; но если все же придется иметь дело с морфологическим смешением, то языковедам придется выработать новый метод для квалификации грамматических явлений такой системы.

Каждое вышеприведенное положение А. Мейе носит принципиальный характер и, рассматривая феномен языковых смещений, мы не можем пройти мимо них.

Итак: при смешении языков не происходит смешения их морфологических систем.

Тут главное выяснить как А. Мейе понимает смешение морфологических систем.

³ А. Мейе, Сравнительный метод в историческом языкознании; Москва, 1955.

Как видно, морфологическое смешение для него представляется как встреча элементов разных морфологических систем в рамках одного языка.

Действительно, в явлении языковых смешений этого мы почти не встречаем или же встречаем очень редко.

Морфологические элементы чужого языка, как правило, языки принимают очень малочисленно или же совсем не принимают и таким образом снимается „необходимость непрестанно выбирать между двумя рядами исходных форм“ при анализе морфологической системы смешанного языка.

При смешении морфологические системы языков меняются. Конечно, принимается во внимание и то, что эти системы могут меняться и по своим внутренним законам, вне влияния другого языка, но морфологические системы могут меняться и под влиянием других языков. Можно с успехом различить стимулы и факторы изменений в системах языков: чем именно они обусловлены—внутренним ли развитием самих систем или же влиянием систем других языков.

При смешении языков влияние одной системы на другую осуществляется не только заимствованием морфологических элементов (что, как уже указывали, происходит очень редко), но и другим путем. Этот второй путь более широк, чем первый (заимствование морфологических элементов).

Второй путь влияния осуществляется возникновением новых грамматических моделей и элементов в системе одного языка под влиянием другой языковой системы, значит они не могли возникнуть без влияния второй системы. Этот путь, следовательно, не предусматривает прямого заимствования грамматических элементов, тут дело имеем с явлением системного характера, другими словами: заимствование не арифметического, а алгебраического характера.

Тот факт, что в бацбийском языке совершенный вид глагола передается с помощью превербов, безусловно является результатом влияния грузинского языка на бацбийский (Р. Гагуа). Широкое применение сложных послелогов горскими диалектами грузинского языка надо считать последствием влияния нахских языков на эти диалекты...

Наконец, надо отметить, что грамматические изменения могут быть последствиями изменения фонематической системы языка.

Если фонематические изменения приписываются влиянию чужого языка, то, естественно, все изменения морфологического характера, связанные с изменением фонематической системы, должны приниматься как последствия влияния одного языка на другой.

К примеру можно назвать изменение фонематической системы тушинского диалекта грузинского языка, которое стало причиной изменений в морфологической системе этого диалекта.

Гласные грузинского лит. языка и его восточных диалектов обычно представляют в виде системы треугольника (см. рис. 2 на стр. 106).

Этот треугольник хорошо показывает фонологическую корреляцию по открытости и лабиальности гласных грузинского языка.

В Тушинском диалекте, как было указано выше, имеется девять гласных фонем. Четыре долгие гласные фонемы: / $\bar{a}$ /, / $\bar{e}$ /, / $\bar{o}$ /, / $\bar{y}$ / (/ $\bar{u}$ /, / $\bar{e}$ /, / $\bar{a}$ /, / $\bar{y}$ /) в диалекте образовались вследствие смещения грузинского диалекта с каким-то нахским языком, надо полагать, близко стоящим к баббийскому.

Естественно, это обстоятельство существенно изменило вокалическую систему диалекта. Фонологическую корреляцию гласных тушинского диалекта можно передать системой куба (см. рис. 3 на стр. 107).

Эта схема хорошо показывает фонематическую структуру гласных туш. диалекта: гласные IV квадрата (а, о, у; $\bar{a}$, $\bar{u}$) противопоставляются гласным II квадрата (е, и; $\bar{e}$, $\bar{i}$) как непалатальные: палатальные; гласные I и III (а, е; $\bar{a}$, $\bar{e}$ и у, и; $\bar{u}$, $\bar{i}$) противопоставляются по открытости—широкой открытости: узкие, а гласные V и VI квадратов (а, е, и, о, у и $\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{i}$, $\bar{u}$) оппозицию создают по долготе—короткие: долгие. Схема не может показать корреляцию гласных по лабиальности. Это ее недостаток.

Кроме этих четырех долгих гласных под влиянием субстратного языка в тушинском диалекте появилась еще фонема / $\bar{y}$ / (см. выше).

Понятно, какие могли произойти изменения в фонематической системе диалекта после появления в ней пяти новых фонем. В диалекте образовались комплексы звуков, неизвест-

ные первой системе (т. е. системе грузинского языка до смешения его с нахским языком), а это изменение со своей стороны не могло не повлиять на интонацию и слог диалекта.

С появлением фонемы /ɣ/ в диалекте произошли определенные изменения грамматического характера—образовались новые грамматические модели, которые не могли появиться без субстратного элемента, так же как они не появились в лит. грузинском языке.

С появлением /ɣ/ в тушинском диалекте к основам имен с согласным окончанием прибавились основы с окончанием на ɣ (их не встречаем в лит. грузинском языке и его остальных диалектах).

Просклоняем имя существительное с окончанием на ɣ параллельно с именами с гласным и согласным окончаниями, а уже затем произведем грамматический анализ.

Тушин. диалект

Лит. язык

Им.	муша̃ɣ̃ „рабочий“	муша	амханагн „товарищ“
Повест.	муша̃ɣ̃м	мушам	амханагма
Дат.	муша̃ɣ̃с	мушас	амханагс
Род.	муша̃ɣ̃ис	мушис	амханагис
Инстр.	муша̃ɣ̃ит	мушит	амханагит
Обст.	мушā̃ɣ̃д	мушад	амханагад
Зват.	муша̃ɣ̃о	мушав	амханаго

При сравнении литературных и диалектных форм становятся очевидными различающиеся закономерности в склонении имен: а) усеченная форма литературного языка благодаря ɣ в диалекте сохраняет конечный гласный, а это имеет принципиальное значение: в лит. языке II и III типы склонения различаются лишь усечением конечного гласного (А. Шанидзе); б) Имена, имеющие в конце основы ɣ, в обстоятельном падеже отличаются от других имен окончанием: в формах типа амханагад в качестве падежного окончания выделяется суффикс -ад, но в форме мушā̃ɣ̃д падежное окончание -ā̃ɣ̃д, а не -ад. Морфологическое расчленение формы мушā̃ɣ̃д в виде муша -ā̃ɣ̃д невозможно, так как у нас в диалекте не имеется суффикс -ā̃ɣ̃д, при этом основой является муша̃ɣ̃, а не муша. Нег основания также за падежное окончание прини-

ბ ა ც ბ.—ბაცბური ენა.

გ ე ო გ რ.—გეოგრაფიული.

გ ვ.—გვერდი.

თ. ან თ უ შ.—თუშური კილო.

ი კ ე—იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება.

ი. ან ი ნ გ უ შ.—ინგუშური ენა.

ი ხ.—იხილეთ.

კ ნ.—კნინობითი.

ლ ი ტ.—ლიტერატურული.

მაგ.—მაგალითად.

მ ე გ რ.—მეგრული ენა

მ თ.—მთიულური კილო.

მ რ.—მრავლობითი,

მ ხ.—მხოლოდობითი.

ნ ა ხ.—ნახური.

ს ე ა ნ.—სევანური.

ს ო ფ.—სოფელი.

ფ შ.—ფშაური კილო.

ფ.—ხალხური სიტყვიერება, II, სერია 1, II. ხალხური ლექსები
თედო რაზიკაშვილის მიერ შეკრებილი (მხ. ჩიქოვანის რე-
დაქციით), 1953.

ქ ა რ თ.—ქართული.

ქ ა რ თ უ ლ ი დ ი ა ლ ე ქ ტ ო ლ ო გ ი ა, I.—ივ. გიგინეიშვილი,
ვ. თოფურიძე, ივ. ქავთარაძე, ქართული დიალექტო-
ლოგია, I, 1961.

შ დ რ.—შეადარეთ.

ჩ. ან ჩ ა ჩ ნ.—ჩაჩნური ენა.

„წ ე ლ ი წ დ ე უ ლ ი“—ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების
წელიწდეული, I—II, 1923—24.

ჭ ა ნ.—ჭანური ენა.

ხ ე ვ ს.—ხევსურული კილო.

ხ ე ვ ს უ რ უ ლ ი პ ო ე ზ ი ა—ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსუ-
რული (ა. შანიძის რედაქციით), 1931.

ბ.—башкирский язык.

ი.—ингушский язык.

И ЧРС—З. Д. Джамалханов, И. В. Оздоев, А. Г. Мациев,
Ингушско-Чеченско-Русский словарь, 1962.

Кол.—коллектив.

М.—мохевский диалект.

п.—пшавский диалект.

ССКГ—Сборник сведений о кавказских горцах.

т.—тушинский диалект.

ч.—чеченский язык.

Ч ИРС—А. Г. Мациев, И. В. Оздоев, З. Д. Джамалханов,
Чеченско-Ингушско-Русский словарь, 1962.

ЧРС—А. Г. Мациев, Чеченско-Русский словарь, 1961.

ახსნილ სიტყვათა, ანთროპონიმთა და ტოპონიმთა
სამძივებელი

ამუგა 99	საგინწყარო 103
ამლა 99	საქოკაყვებ 65
აფიკა 62	სკიეი 70
ახიელი 100	ტაბაჩე 101
ბასო (ბისო) 103	ტიგრიანი 69
ბაყალიკა 63	ფარსიკაყიძე 86
ბაციემათე 101	ქაჩუ 98
ბაჭუჩაყ 65	ქინთი (ქინთელა, ქინთელაყ) 68
ბეყოძე 88	ქოკები 65
ბორშოიძე 87	ქოკი 67
ბორწი 85	შობილო 91
გაზნეხი 96	შეუხიო 101
გალო 64	ჩავეა 67
გაქერება 64	წუნტელო 100
გური 62	ჭიშ 69
დადაან 87	ხაც-ხაც 66
დალაობა 71	ხაყივაყინაჩო 92
დოჭერწუე 101	ხილოტანი 99
ერაწ (ერაწი, ყერაწუნაყ) 62	ხკელის წყალი 98
ეხი 70	ყაყა 99
ვეუყერჩო 101	ჭითანა 75
ზუტი 68	ჭუ 70
კალტი 65	ჯელათუე 102
კეჟე 69	ჯელარკუე 102
კოკლათა 101	ჯიჯაყ 68
ლაყა 19	ჰალა, ჰალა! 71
ლემადე 70	ჰანე 71
მამის ცოლი 75	ჰაი-ჰაი 71
მაქალათი 66	ჰაიტ-ვაიტ 71
მაჭი 67	ჰაყ (ჰაყა, ჰიყ) 71
მეწი 69	ყარჭილო 99
მოზაყ 85	ყინიბუხი 102
მოძღვარჭირიგო 92	ყოყოა 26
მოწი 65	ყუყუნა 26
ნანელი 86	
საგე 88	

ს ა რ ო მ ე ნ ი

წინასიტყვაობა	5
შესავალი	6
ენათა შერევა (ინტერფერენცია) და ბგერითი ურთიერთობანი	13
[x] თუშურ და ხევსურულ კილოებში	19
სიგრძითი ფონოლოგიური კორელაცია თუშურში	51
ლექსიკა	61
ნახურის კალკები მთის კილოებში	73
მთის კილოთა ონომასტიკისათვის	84
ენათა შერევა (ინტერფერენცია) და ახალი ენობრივი სისტემა	103
Некоторые особенности горских диалектов грузинского языка (резюме)	111
შემოკლებანი	121
ახსნილ სიტყვათა, ანთროპონიმთა და ტოპონიმთა საძიებელი	124

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი შ. გაფრინდაშვილი

გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიავა

ტექნორედაქტორი ე. ბოკერია

კორექტორი ც. ჯიმშელეიშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 28.5.1966; ნაბეჭდი თაბახი 7.74;

საალრიცხო-საგამომცემლო თაბახი 6,84;

შე 02327; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1650;

ფასი 59 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15

Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова 15

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5

Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, ул. Г. Табидзе 3/5

Федор Гигоевич Утургадзе

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГОРСКИХ ДИАЛЕКТОВ
ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА**

(на грузинском языке)